

ЗАБАВІН В'ячеслав Олегович

Кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін МДУ. Начальник археологічної експедиції МДУ. Голова Донецького регіонального підрозділу ВГО «Співки археологів України». Сфера наукових інтересів: доба бронзи, курганна археологія, зрубна культура, пам'яткоохоронна справа.

НЕБРАТ Сергій Геннадійович

Магістр історії. Заступник начальника археологічної експедиції МДУ. Сфера наукових інтересів: доба бронзи, курганна археологія, інгульська катакомбна культура.

БУЛИК Максим Володимирович

Кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики МДУ. Співробітник археологічної експедиції МДУ. Сфера наукових інтересів: пам'яткоохоронна справа, курганна археологія.

АРХЕОЛОГІЯ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

В. О. Забавін, С. Г. Небрат, М. В. Булик

КУРГАННА ГРУПА «МОГИЛА БАБАКОВА»

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРИУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

**СЕРІЯ:
«АРХЕОЛОГІЯ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я»
ТОМ 2.**

В. О. Забавін, С. Г. Небрат, М. В. Булик

КУРГАННА ГРУПА «МОГИЛА БАБАКОВА»

Колективна монографія

**Київ
Видавництво Ліра-К
2021**

УДК 903.5 (477.62-2)"2016/2020"

З-12

*Затверджено до друку Вченою радою
Маріупольського державного університету
(протокол № 12 від 23 червня 2021 р.)*

Рецензенти:

Бровендер Ю. М., д.і.н., доцент, професор кафедри історії та археології юридичного факультету Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля;

Симоненко О. В., д.і.н., провідний науковий співробітник відділу археології ранньої залізної доби Інституту Археології НАН України, член-кореспондент Германського археологічного інституту в Берліні.

Науковий редактор: Литвиненко Р. О., д.і.н., професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету ім. Василя Стуса.

Забавін В. О., Небрат С. Г., Булик М. В.

Курганна група «Могила Бабакова» : колективна монографія / наук. ред. Р. О. Литвиненко. — Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. — 206 с. (Серія : Археологія Північного Приазов'я. Том 2).

ISBN 978-617-520-127-5

У монографії опубліковано результати дослідження курганів групи «Могила Бабакова» у Північному Приазов'ї. У науковий обіг вводяться матеріали доби ранньої бронзи – раннього залізного віку, здобуті під час розкопок 2016, 2019 – 2020 рр. археологічною експедицією Маріупольського державного університету на півдні Донецької області поблизу селища Ялта. Розглядаються деякі особливості матеріальної культури та питання культурно-хронологічної періодизації пам'яток ямної та зрубної культури доби пізньої бронзи та пам'яток раннього залізного віку Північного Приазов'я.

Монографія розрахована на археологів, істориків, працівників музеїв, краєзнавців, студентів, а також тих, хто цікавиться археологією та історією Північного Приазов'я.

УДК 903.5 (477.62-2)"2016/2020"

ISBN 978-617-520-127-5

© Забавін В. О., Небрат С. Г., Булик М. В., 2021

© Маріупольський державний університет, 2021

ЗМІСТ

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ ГРУПИ «БАБАКОВА МОГИЛА» В ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І (від наукового редактора)	4
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РАЙОНУ	12
1.1. Природне оточення та фізико-географічна характеристика регіону	12
1.2. Історія дослідження археологічних пам'яток у Мангушському районі Донецької області.....	19
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАННОЇ ГРУПИ «МОГИЛА БАБАКОВА»	29
2.1. Курган 1	33
2.2. Курган 2	33
2.3. Курган 3	52
2.4. Курган 4	66
РОЗДІЛ 3. КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ	80
3.1. Ямна культура доби ранньої бронзи.....	80
3.2. Зрубна культура доби пізньої бронзи	85
3.3. Чорногорівська культура раннього залізного віку	106
ВИСНОВКИ.....	116
АБСТРАКТ	120
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	126
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ	145
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	148
ДОДАТКИ.....	149
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	204

**ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ ГРУПИ «БАБАКОВА МОГИЛА»
В ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І
(від наукового редактора)**

Приємно констатувати, що започаткована 2020-го року нова серія «Археологія Північного Приазов'я», редактором якої мені запропонували бути, продовжує своє наукове життя. Для чергового другого тому колектив авторів підготував видання матеріалів курганного могильника, що його протягом трьох польових сезонів досліджувала археологічна експедиція Маріупольського державного університету поблизу селища Ялта Мангушського району в Донецькому Приазов'ї. Загалом наукова спільнота в Україні ще не звикла до таких явищ, коли окремою книгою публікується курганний некрополь, причому не дуже великий і, відверто кажучи, не обтяжений статусом унікальності. З іншого боку, сам по собі цей факт є позитивним, з огляду на появу можливостей для таких публікацій, яким можна лише радіти та сподіватися на їх перспективність і життєздатність.

Цілком доцільним видається подання в першому розділі книги природо-географічної характеристики регіону, зокрема й даних щодо палеокліматичної динаміки суббореального періоду голоцену, які відповідають певним періодам бронзової доби, комплекси якої виявлено в підготовлених до публікації курганах. У зв'язку з цим маємо лише зазначити, що наведені абсолютні дати певних палеокліматичних відтинків вже давно потребують уточнень через кореляцію з новітньою радіовуглецевою хронологією.

Доречним також є висвітлення історії археологічних обстежень пам'яток і розкопок курганів у досліджуваному регіоні Надазов'я, яка нараховує без малого сторіччя та починається ще у міжвоєнний період минулого віку з розвідок П. Піневича та В. Євсєєва. Загалом треба визнати, що Ялтинське Приазов'я залишається значно слабше дослідженим в сенсі курганних пам'яток, порівняно з деякими іншими районами – правобережжям Кальміусу, Кальміус–Грузько–Єланчицьким межиріччям, верхів'ями та середньою течією Кринки. Відтак кургани групи «Бабакова могила» поповнюють не лише загальний реєстр досліджених приазовських могильників, а й певною мірою послабляють нерівномірність археологічної вивченості мікрорайонів.

Група «Бабакова могила» складалася з трьох курганів, з яких досліджено два найменших. Також досліджено поодинокий курган на відстані. Звичайно, частково досліджений могильник інформативно поступається повноцінному комплексу курганного некрополя. Однак здійснені розкопки мали рятувальний характер, адже вивченню піддалися пам'ятки, що перебували під загрозою подальшого і навіть повного розорювання. Сама ж Бабакова могила, домінуюча в групі своїм триметровим задернованим насипом, залишається елементом історико-культурного ландшафту приазовського степу, зберігаючи інтригу і потенційну перспективу для майбутніх поколінь археологів.

Здобуті в ході розкопок матеріали здебільшого репрезентують курганні культури бронзового віку – ямну, бабинську і зрубну. Кидається в очі, що в цьому переліку відсутні катакомбні комплекси середньої бронзи, що може бути

пояснене топографією могильника. Втім, питання залишається відкритим, з огляду на недослідженість кургану 1, який цілком може містити катакомбні могили.

Відносна чисельність і висока питома вага поховань ямної культури не є несподіваною для Північного Приазов'я, на відміну, наприклад, від північніших регіонів басейну Сіверського Дінця. На тлі доволі стандартних захоронень виділяється яскравий дитячий комплекс з непересічним комплектом керамічного посуду.

Звичною для Надазов'я, втім як і решти регіонів, видається нечисленність комплексів культурного кола Бабине, до яких можна припустимо віднести одне-два поховання. Причому, якщо ця атрибуція не є помилковою, обидва вони репрезентують рідкісні жіночі обрядові групи (правобічні) середнього-пізнього етапів.

Основний же масив досліджених комплексів належить до бережнівсько-маївської зрубної культури, об'ємний та вичерпний аналіз яких здійснено одним з авторів тому. Відчувається, що за цим широким спектром аналітики стоять масштабні наробітки автора по його кандидатській дисертації. А відтак залишається сподіватися, що невдовзі вона побачить світ у вигляді окремої книги.

Певним сюрпризом можна вважати відкриття доволі рідкісного поховання чорногорівської культури раннього залізного віку, яку пов'язують з історичними кіммерійцями. Крім того, що воно поповнює реєстр відповідних пам'яток, комплекс включав інвентар, цікавий з точки зору культурно-хронологічних побудов.

На завершення висловимо сподівання, що черговий том «Археології Північного Приазов'я» приверне увагу широкої аудиторії, серед якої будуть не лише науковці-археологи, а й музейні співробітники, краєзнавці, а також небайдужі до далекого минулого українських теренів читачі.

Проф. Р.О. Литвиненко

ВСТУП

Дослідницький інтерес до курганних старожитностей Північного Приазов'я має давню традицію, що знайшло відбиток у достатньо глибокій та змістовній історії археологічної справи регіону, добре дослідженої й висвітленої на сторінках багатьох видань [Усачук 1990; 1991; 1993; 1994; Тощев 1997; Божко, Косиков 1998; Косиков 1999; 2001; Литвиненко 1999; 2012; Самар, Антонов 2002; Тощев, Ельников, Дровосекова 2003; Усачук, Полидович, Колесник 2004; Самар 2005; Кучугура 2006; 2007; 2011; Забавін 2011; 2012; 2016; Небрат 2012 та інші].

Спочатку цей інтерес проявлявся через пошук скарбів і гонитву за стародавніми артефактами. Збереглася численна розрізнена і фрагментарна інформація щодо грабіжницьких і аматорських розкопок курганів. Наприкінці XVIII ст. інформація про кургани згадувалася фахівцями суміжних професій: географами, геологами, етнографами. Серед численних і різноманітних відомостей дослідники у своїх щоденниках надають також опис курганів і курганних груп.

З середини XIX – на початку XX ст. дослідження характеризувалися початковим вивченням Північного Приазов'я фахівцями суміжних професій і першими безсистемними спробами розкопок курганів, з аморфною для авторів розкопок масою «забарвлених і скорчених» кістяків. Це був час накопичення загальноісторичних знань, час диференціації наукових та аматорських робіт, час вироблення методики розкопок курганів і розуміння їх значення як археологічного джерела. Слід відзначити, що методика розкопок відповідала тогочасному рівню досліджень: через центр насипу пробивалася одна траншея або колодязь. Не всі знахідки надходили до Імператорської Археологічної комісії, що було характерним для того часу. Комісія віддавала перевагу і приймала тільки «цінні та особливо важливі у науковому відношенні предмети», відтак непривабливі масові матеріали доби бронзи не могли бути представлені до розгляду або просто ігнорувалися. Ця обставина загалом відіграла дуже негативну роль в курганній археології другої половини XIX – початку XX ст.

Яскравим підтвердженням цього може слугувати той факт, що багато пам'яток, розкопаних в цей період, остаточно були досліджені лише в останні десятиліття, а багато з них ще чекають продовження робіт. Протягом XIX ст. наукові розкопки курганів межували з майже безконтрольними грабіжницькими розкопками, а грань між професійними та аматорськими роботами почасти була умовною. Лише кінець етапу пов'язаний з першими спробами класифікації та узагальнення матеріалів розкопок курганних могильників.

Від кінця XIX ст. старожитності Північного Приазов'я – кургани починають вивчатися як специфічне археологічне джерело, яке дозволило створити внутрішню періодизацію бронзового віку. Окремі розкопки проводилися на досить високому для прийнятої тоді методики розкопок

курганів рівні. Розкопки курганів в цей період проводили: завідувач Артилерійським історичним музеєм Санкт-Петербурга генерал-майор М. Ю. Бранденбург [Журнал... 1908, с. 178-190; Качалова 1974, с. 21], професор Бернського університету Е. Ю. Петрі [Усачук 2004, с. 32-35], співробітник Імператорської археологічної комісії М. І. Веселовський [Тощев 1997, с. 7], співробітник Донського музею В. А. Харламов [Харламов 1908, с. 235-236], приват-доцент Харківського університету Є. П. Трифільєв [Трифільєв 1907, с. 366-368].

Натомість в цілому археологи поклали початок накопиченню значного фонду джерел, що походили з розкопок курганних могильників, які тільки частково змогли використати наступні покоління дослідників.

Початок дійсно науковому дослідженню поховальних пам'яток Донеччини, зокрема й північних районів Північного Приазов'я, було покладено розкопками члена Московського Археологічного товариства В. О. Городцова. Головним підсумком цих досліджень стало виділення конкретних послідовних груп поховань, що характеризували основні етапи розвитку бронзового віку зазначеного регіону. Дослідник запропонував першу наукову періодизацію, побудовану на поєднанні стратиграфічного і типологічного методів [Городцов 1907; 1916].

Наступний етап (від середини 1920-х – до початку 1950-х рр.) у вивченні курганних старожитностей Північного Приазов'я тісно пов'язаний з іменами таких дослідників, як М. О. Макаренко, В. М. Євсєєв, М. О. Міллер і П. М. Піневич. В цілому цей період характеризується незначним накопиченням джерел в ході спорадичних розкопок курганних та ґрунтових могильників на індустріальних новобудовах з подальшим загасанням і повним припиненням досліджень до середини 1930-х рр. [Забавин 2012, с. 79-81].

У 30 – 40-і рр. ХХ ст. археологічні дослідження майже повністю припиняються, що пов'язано із загальним важким станом у країні, що призвело до загибелі як окремих дослідників, так і частини накопичених і в масі неопублікованих колекцій. У повоєнні десятиліття польова археологія переживала період спаду, особливо стосовно вивчення пам'яток доби бронзи. У цілому, від часів польових і теоретичних досліджень В. О. Городцова до початку 1950-х рр. у Приазов'ї відбувалося лише незначне накопичення джерел в ході спорадичних розкопок курганів. Слід зазначити, що всі ці роботи характеризувалися доволі низьким, з позицій сьогодення, рівнем методики розкопок і фіксації матеріалів.

У Приазов'ї та на суміжних теренах 1950 – 1960-і рр. ознаменувалися незначними розкопками поховальних пам'яток (переважно в межах Запорізького Приазов'я – роботи Молочанської експедиції ІА АН УРСР під загальним керівництвом О. І. Тереножкіна) [Тереножкін 1960], а також першими узагальненнями отриманих в ході досліджень матеріалів. Початок 1970-х рр. в приазовській археології характеризувався різким збільшенням джерельної бази, представленої матеріалами курганних могильників, що досліджувалися в ході новобудовних робіт у зонах меліорації, з подальшим осмисленням і всебічним вивченням.

Матеріали, отримані в ході польових новобудовних досліджень останніх десятиліть ХХ ст., здебільшого вигідно відрізнялися досконалістю методики розкопок, рівнем фіксації, високою якістю польової та звітної документації [Самар 2005; Литвиненко 2012; Небрат 2012; Забавін 2016 та інші].

Саме на теренах Донецького кряжа та Приазов'я зосередили свої роботи експедиції Інституту археології АН УРСР під загальним керівництвом С. Н. Братченка [Литвиненко 2011; Забавін 2012], у Північно-Західному Приазов'ї проводила роботи Херсонська археологічна експедиція ІА АН УРСР під загальним керівництвом А. І. Кубишева [*Кубишев та ін. 1980; 1982; 1984; 1986; 1987 та інші*]¹, в запорізькому Приазов'ї проводила свої дослідження Приазовська новобудовна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Ю. В. Болтрика [*Болтрик та ін. 1983; 1985; 1987; 1990; 1993 та інші*]. У 1970-і рр. в заплаві лівого берега р. Молочної невеликі роботи також проводила експедиція Мелітопольського краєзнавчого музею під керівництвом Б. Д. Михайлова [Михайлов 1976; 1990; 2008]. Серію досліджень на теренах запорізького Приазов'я проводила археологічна експедиція Запорізького краєзнавчого музею [Плешивенко 1993; 1995]. Під час досліджень було здобуто значний матеріал з курганних могильників від доби бронзи до пізнього середньовіччя.

Новий етап активних досліджень курганних могильників Північного Приазов'я розпочався зі створення новобудовної експедиції Донецького держуніверситету. Науковими керівниками цього колективу в різні роки були А. О. Моруженко (1978 – 1985 рр., 1987 – 1991 рр.), Т. О. Шаповалов (1985 – 1987 рр.), В. О. Посередніков (1990 – 1996 рр.). За період існування експедиції її співробітники дослідили до 300 курганів, що містили близько 1100 поховань від енеоліту до пізнього середньовіччя [Косиков, Литвиненко 1997, с. 16].

Загалом до кінця ХХ ст. співробітниками археологічної експедиції Донецького університету на півдні Донецької області, за нашими підрахунками, було досліджено в 110 курганах близько 400 поховань зрубної культури, що походять з 50 різних могильників.

Крім великих новобудовних експедицій в 1970 – 1990-і рр. в Приазов'ї проводила розкопки експедиція Донецького обласного краєзнавчого музею: загін під керівництвом О. Я. Привалової [Привалова 1999; 2001; 2004] та загін під керівництвом Н. П. Зарайської [Зарайская та ін. 1976; Зарайская, Косиков 1992], гурток юних археологів при Донецькій обласній станції юних туристів (М. Л. Швецов) [Швецов 1982; 2004], Новоазовська експедиція Донецького обласного палацу піонерів і школярів під керівництвом В. М. Горбова та А. М. Усачука [Горбов, Усачук 2011], експедиція «Еврика» під керівництвом В. Ф. Клименка [Клименко 1998; та інші].

Від 1984 р. в Приазов'ї та на суміжних територіях починає свою роботу Жданівська (згодом Маріупольська) археологічна експедиція під керівництвом

---

¹ Тут і далі курсивом подаються посилання на звіти.

В. К. Кульбаки. З 1988 р. ця експедиція продовжила свої дослідження у складі Лабораторії охоронних досліджень пам'яток археології Українського Фонду культури. Були проведені охоронні розкопки курганів у південних районах Донецької області та в м. Маріуполі [Кульбака 1985; 1986; 1987; 1988; 1989; 1990; 1991; 1993; 1998]. За період 1984 – 1995 рр. експедицією під керівництвом В. К. Кульбаки було досліджено 62 кургани та один ґрунтовий могильник. Загалом було виявлено 274 поховання, починаючи з доби енеоліту і закінчуючи пізнім середньовіччям [Небрат 2012].

В останні десятиріччя, щонайменше від середини 1980-х рр., археологічний імідж Маріуполя асоціювався, якщо не виключно, то переважно з діяльністю Володимира Костянтиновича Кульбаки, колишнього співробітника однієї з потужних новобудовних експедицій сходу України – Сіверськодонецької експедиції Інституту археології АН УРСР. У 1997 р., перейшовши на викладацьку роботу до Маріупольського державного університету (тоді гуманітарного інституту), за підтримки керівництва навчального закладу В. Кульбака створив постійну археологічну експедицію (АЕ МДУ), яка протягом 12 років функціонувала під його керівництвом. Після передчасної смерті В. К. Кульбаки у 2009 р. експедицію очолив його молодший колега, колишній співробітник Маріупольської археологічної експедиції В. О. Забавін [Литвиненко 2020, с. 4].

Болючою проблемою й донині залишається питання публікації (введення у науковий обіг) значного масиву матеріалів розкопок, зокрема й новобудовних експедицій [Братченко 1985; Отрощенко 1989, Литвиненко 2011, с. 192]. Наприклад, за нашими підрахунками, на сьогодні менш ніж 50% поховальних пам'яток зрубної культури, досліджених у Приазов'ї, знайшли відбиток у розгорнутих публікаціях. Решта матеріалів залишається доступною або в різній якості наукових звітах, або в стислих повідомленнях щорічників «Археологические открытия», «Археологічні відкриття (дослідження) в Україні», а також тезах конференцій.

Для сучасного стану курганної археології властивим є різке скорочення обсягу польових робіт, його відрізняє спорадичне і незначне накопичення джерел з вивчення поховальних пам'яток Півного Приазов'я. Цілком природно, що на сьогоденному етапі свого існування АЕ МДУ, продовжуючи раніше закладені традиції, зосереджує основну увагу на дослідженнях приазовських курганних могильників. Спираючись на багаторічний позитивний польовий досвід поколінь попередників та продовжуючи традиції приазовської курганної археології, АЕ МДУ у польові сезони 2016 – 2020 рр. провела наукові розкопки курганної групи «Могила Бабакова».

Курганна група знаходиться на території Ялтинської селищної ради Мангушського (Першотравневого) району (з 17 липня 2020 р. – Маріупольського району згідно із Постановою Верховної Ради «Про створення і ліквідацію районів») Донецької області на землях фермерського господарства «Сельком» (землі колишнього КСП ім. Мічуріна).

Рис.1. Карта розташування курганної групи «Могил Бабакова» на території Ялтинської селищної ради Мангушського району Донецької обл.

Група розташована в межах Приазовської низовини (Приазовської акумулятивної низинної рівнини), на вододільному плато між невеликими степовими річками Комишуватка² і Мокра Білосарайка³, долини яких плавно знижується в напрямку Азовського моря та Білосарайської коси, за 5,35-5,9 км на північ від узбережжя Азовського моря, за 1,4 – 1,85 км на ПнПнЗх від північної околиці смт. Ялта (Рис. 1).

Курганна група на момент досліджень складалася з чотирьох насипів: кургани 1 – 3 розташовані щільним ланцюгом, витягнутим за лінією північний захід – південний схід, поли курганів 2 і 3 між собою смикаються, курган 4 розташований у безпосередній близькості (за 0,54 км на ПдПдЗх) від основної групи курганів. Порівняно невелика відстань кургану 4 від основної групи дозволила авторам умовно віднести цю пам'ятку також до курганної групи «Могила Бабакова» (Рис. 45, 2).

Польові роботи АЕ МДУ проводились в рамках проходження обов'язкової археологічної практики студентів першого курсу ОС «Бакалавр» спеціальностей «Історія та археологія», «Середня освіта (історія)» історичного факультету МДУ за підтримки Мангушської райдержадміністрації та Фонду «Анастасіос Г. Левендіс» (Республіка Кіпр). Автори висловлюють особисту подяку за допомогу в організації розкопок директору Фонду «Анастасіос Г. Левендіс» професору Хараламбосу Бакірдізісу і члену ради правління фонду професору Васосу Карайоргісу.

У роботі експедиції брали участь викладачі і студенти історичного факультету – члени Студентського наукового історико-археологічного товариства МДУ, вчителі та учні маріупольських шкіл та волонтери. У підготовці польових щоденників, креслеників, у проведенні розвідувальних та польових робіт, фотофіксації, геодезичних і камеральних робіт, окрім авторів звітів, активну участь брали: І. Г. Бадасен, М. Е. Бородай, А. П. Гакало, А. О. Девятовський, В. В. Литвиненко, С. О. Майтамал, А. А. Моргун, Я. В. Резніченко, А. П. Танасова, П. Д. Целенко, О. О. Черепченко, О. О. Чернишенко та ін. У роботі зі світлинами та ілюстраціями для звітів брала участь О. Г. Небрат (Сидорова).

---

² Комишуватка – річка, протікає територією Маріупольського району Донецької області та впадає в Азовське море. Довжина річки – 27 км, площа басейну бл. 190 кв. км. Назва річки пов'язана із заростями комишу на її берегах.

³ Мокра Білосарайка – річка, протікає територією Маріупольського району Донецької області та впадає в Азовське море поблизу смт. Ялта. Довжина річки – близько 10 км, її назва походить від однойменної коси на узбережжі Азовського моря.

РОЗДІЛ 1. ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РАЙОНУ

1.1. Природне оточення та фізико-географічна характеристика регіону

Просторові межі дослідженого мікрорегіону належать до території Українського Північного Приазов'я. Північне Приазов'я – досить велика територія, що входить до великого євразійського поясу степів. Цей регіон, розташований на стику Передкавказзя, Доно-Донецьких і Нижньодніпровських степів, був у всі часи контактною зоною, завдяки якій культурні явища могли швидко поширюватися по всій території півдня Східної Європи.

Північне узбережжя Азовського моря вміщується між 48 паралеллю на північному сході та 46 паралеллю на північному заході, між 35 та 39 меридіанами. З геолого-географічної точки зору розглянутий регіон включає південні відроги Донецького кряжа, Приазовську височину і Приазовську низовину і є крайньою південно-східною частиною Українського або Азово-Подільського кристалічного масиву. Ця територія обмежена з півдня узбережжям Азовського моря, на сході – гирлом Дону, на заході – Дніпро-Молочанською низовиною, на півночі – витокami річок басейну Азовського моря (Великий та Малий Утлюк, Молочна, Корсак, Обиточна, Берда, Комишуватка, Мокра Білосарайка, Кальміус, Грузький, Сухий і Мокрий Єланчики, Міус) і витокami річок басейну Дніпра в західній частині району (Вовча, Мокрі й Сухі Яли, Кашлагач і Шайтанка) [Забавин 2012, с. 100] (Рис. 46).

Слід зауважити, що в науковій літературі разом з топонімом Північне Приазов'я або Надазов'я також широко розповсюджені назви: Північно-Східне Приазов'я й Північно-Західне Приазов'я, умовний кордон між якими слід проводити по р. Берда⁴.

Південні схили Донецького кряжа⁵ виділяються серед навколишнього простору як височина, що протяглася зі СхПнСх на ЗхПдЗх понад 300 км. Схили являють собою степову пологу рівнину, прорізану мережею річок, балок і ярів, що утворилися після розмиву гірської місцевості. Південно-західні схили Донецького кряжу межують з Приазовською височиною, особливістю якої є відсутність потужного осадового покриву, а виходи корінних порід частково прорізані вузькими долинами річок, що нагадують гірські ущелини [Лапко 1968, с. 15-16]. Рельєф характеризується значним по глибині й густоті ерозійним розчленуванням, а геологічна будова – строкатістю літолого-фаціального

---

⁴ Берда – річка, протікає територією Пологівського та Бердянського районів Запорізької області, впадає в Азовське море. Довжина річки – бл. 130 км, площа басейну – 1750 кв. км. Назва походить від старослов'янського «Берда» – гора, підвищення.

⁵ Донецький кряж – найвища частина Донецької височини у межах Харківської, Донецької та Луганської областей України та Ростовської області Російської Федерації. Назва запропонована гірничим інженером Є. Ковалевським у 1826 р. Довжина – близько 370 км, ширина – 160 км, площа – близько 23000 кв. км. Найвища точка – Могила Мечетна (367,1 м).

складу порід. Це обумовлює значну різноманітність й контрастність ландшафтної структури. Пагорб поступово знижується у південному напрямку і переходить у Приазовську низовину. Вона являє собою рівний степ, що спускається до Азовського моря. Рельєф рівнинний, злегка хвилястий і слабо розчленований з розвиненою гідрографічною мережею.

Сучасний рельєф Приазов'я сформувався наприкінці неогенового періоду і характеризується як слабо хвиляста рівнина, розчленована густою мережею річок, балок і ярів на узбережжі з яскраво вираженими процесами абразії.

Відповідно до геоморфологічного районування України територія Північного Приазов'я належить до Придніпровсько-Приазовської області пластово-денудаційних височин і пластово-аккумулятивних піднесених рівнин (Азово-Придніпровська височина) і Причорноморської області пластово-аккумулятивних і пластово-денудаційних низовинних рівнин (Причорноморська низовина). Приазовська височина в геоморфологічному відношенні відповідає уступу Приазовського кристалічного масиву, який є південно-східним продовженням Українського кристалічного щита. В цілому масив являє собою великий блок з більш піднятим південно-східним краєм і розбитий системою розломів.

У загальних рисах рельєф Приазовської височини схожий на рельєф ложа осадових порід і повторює денудаційну поверхню кристалічних порід і кори їх вивітрювання. Такий рельєф називають успадкованим. Найбільші абсолютні висоти височини тяжіють до північного кордону території Північного Приазов'я, звідки лінії вододілів поступово знижуються по абсолютній висоті на південь і південний захід, поступово переходячи в Приазовську низовину.

Приазовська низовина обрамляється з півночі кордоном виходів кристалічних порід Приазовського масиву і морських пізніх пліоценових відкладень, з півдня – Азовським морем. Вона являє собою аккумулятивну низинну рівнину на неогеновій основі, покриту майже повсюдно алювієм еоплейстоценових терас, в межах долин річок – алювієм неоплейстоцену і голоцену. На узбережжі повсюдно залягають морські четвертинні відкладення [Вахрушев та ін. 2010; Прохорова та ін. 2018, с. 177].

Поверхня межиріччя в межах низовини найбільш піднята на півночі, де абсолютні висоти досягають 80-100 м. На південь і південний захід вони поступово знижуються до берегового уступу морського узбережжя з максимальними значеннями до 35-40 і 4-2 – 0,4 м на рівнині морського узбережжя. Низовина розчленована неглибокими долинами річок і балок, глибина яких досягає 30 м і більше. Вододільні простори являють собою слабо порушені ерозійними процесами хвилясті поверхні.

Рельєф Приазовської низовини обумовлений її геологічною будовою, тектонікою й особливо неотектонічним етапом розвитку. Вплив кристалічного фундаменту на формування рельєфу значно зменшується у зв'язку з його східчастим зануренням під мезозой-кайнозойські відкладення. Річкові долини мають ширину до 1,5 – 2,0 км. Схили долин пологі. Вододільні площі мають нахил поверхні менше, ніж на височині [Прохорова та ін. 2018, с. 177].

На Приазовській низовині частина річкової мережі належить до паралельного типу консеквентної закладки, що зумовило різку асиметрію їх басейнів і долин. Для цих річкових долин характерна асиметрія схилів: правий схил дуже пологий і широкий, лівий схил порівняно вузький і крутий. Долини балок знаходяться в тендітних породах лесової суглинистої товщі. Більшість дрібних і середніх неглибоких балок за морфологічним видом відносять до степових балок. Вони мають V-подібну форму у перетині, неширокі плоскі або полого-увігнуті днища шириною 5 – 50 м. Для самих балок характерні асиметричні схили, плоскі днища шириною 50 – 400 м [Даценко та ін. 2014, с. 128-145; Прохорова та ін. 2018, с. 179].

Прибережна ж смуга характеризується як своєрідний приморський береговий тип з абразійними обривами й намівними косами. Обриви мають висоту від 40 до 60 м. Їх будова ускладнена береговими ярами та зсувами. У районі Ялти та Маріуполя вони утворюють тераси до 100 – 200 м завширшки. А вздовж усього північного узбережжя Азовського моря далеко в море вриваються коси (в тому числі й Білосарайська коса), які виникли та розвиваються внаслідок виносів піску і глини річками в результаті акумулятивної діяльності морських течій і прибою морських хвиль, утворених вітрами східних румбів [Андросова, Головка, Шакула 2006, с. 6].

Курганна група «Могила Бабакова» знаходиться в межах Приазовської низовини (Приазовської акумулятивної низинної рівнини), на вододільному плато між долинами річок Комишуватка і Мокра Білосарайка (басейн Азовського моря). Долина Мокрої Білосарайки плавно знижується в напрямку Білосарайської коси, огинаючи її із заходу. Зазначений район є низинною рівниною, має загальний нахил поверхні на південь і південний захід і займає вододільні простори. Хвилясто-горбиста поверхня цієї рівнини обумовлена долинно-балочною мережею (Рис. 2).

За своїм географічним положенням Білосарайська коса є південною частиною Приазовського низовинного степу, а за характером утворення є акумулятивною формою, яка на північний схід обмежує Таганрозьку затоку, а на південному заході Білосарайську затоку. Довжина Білосарайської коси становить близько 14 км, ширина біля основи – приблизно 10 км. З точки зору геології Білосарайська коса, як й інші коси Азовського моря, є молодим утворенням (Рис. 48)⁶.

Білосарайська коса сформувалася в межах тектонічного підняття блоку і являє собою продукт акумуляції морських осадів, частково продуктів виносу річок і балок та матеріалу від абразії берегів.

---

⁶ Білосарайська коса – 1. Півострів у північній частині Азовського моря, на території Мангушської селищної об'єднаної територіальної громади Маріупольського району Донецької області. Довжина – 14 км, площа – 956 кв. км. На півострові розташоване однойменне село та ландшафтний заказник; 2. Село, розташоване у Мангушській селищній об'єднаній територіальній громаді Маріупольського району Донецької області. За історичними даними у період Давньої Русі на місці селища знаходилося невелике місто Білгород, яке пізніше було перейменовано у Балі-Сарай (від тюрк. балі – медовий). Він став столицею Малої Ногайської Орди й проіснував до початку XVII ст. У XVIII ст. на території села знаходився козацький зимівник у межах Кальміуської Паланки Війська Запорозького Низового. Сучасне селище було засноване греками-переселенцями наприкінці XVIII ст. під час колонізації території Північного Приазов'я.

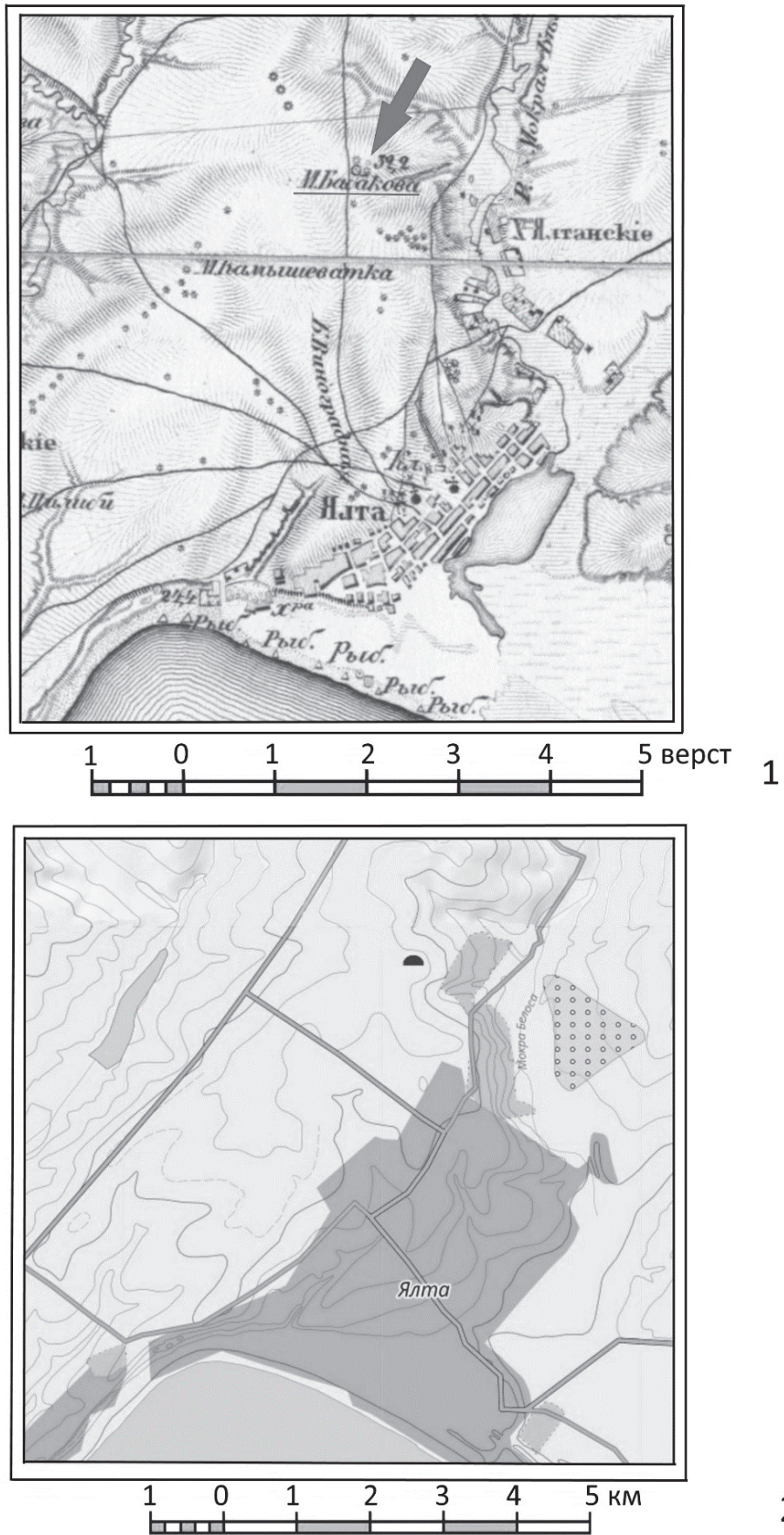

Рис. 2. Курганний могильник № 2334 біля смт. Ялта: 1 – Фрагмент карти Катеринославської губернії 1861 р. Топографічний планшет: Ряд XXIX. Лист 16; 2 – Карта-схема розташування кургану

Виникнення Азовського моря датується кінцем третинного періоду кайнозойської ери. В ті часи воно входило в Сарматське море (що включало до себе також Чорне і Каспійське моря), яке утворилося в результаті відділення частини Світового океану. З того часу під впливом тектонічних процесів розміри моря, його режим і клімат неодноразово змінювалися.

Після кіммерійської трансгресії, яка охопила тільки прибережну частину Ялтинської ділянки, починаючи з верхнього кіммерію відбулась регресія моря на захід та берегова смуга встановилась на захід від Білосарайської коси. Зі сходу до моря впадала міцна річкова артерія – Пра-Дон, про що свідчать прісноводний склад фауни та дельтовий характер осадів [Непша 2011, с. 119-121].

Геологи встановили, що близько 10 – 15 тис. р. тому (час давньочорноморської фази) в результаті регресії на місці сучасного Азовського моря утворилась суша, покрита степовою рослинністю з рідкісними змішаними лісами (уздовж глибоких річкових долин). Після цього (близько 5,5 тис. р. тому) настає період давньоазовської (або новочорноморської) трансгресії, викликаній тектонічним опусканням суші й загальним підвищенням рівня Світового океану. Відбувається затоплення суші, а в заглиблених ділянках древніх долин утворюються затоки, в тому числі й Таганрозька затока. Виникають сприятливі умови для водообміну з Чорним морем. За часів максимального розвитку трансгресії рівень Азовського моря був на 2,5 – 3 м вище сучасного [Андросова, Головка, Шакула 2006, с. 4].

Комплексні палеогеографічні дослідження свідчать, що новочорноморські відкладення на Нижньому Дону і біля північного узбережжя Таганрозької затоки мають безперервний розріз з давньочорноморськими і складають так звану «давньочорноморську» терасу заввишки до 3 м високої заплави Дону. Вік ново-чорноморської трансгресії визначається в 5,2 – 2,8 тис. років [Зайцев 2005, с. 28-29]. Більшість авторів вважають, що найбільш різке зниження рівня Чорного моря відзначається вже у другій половині II тис. до н.е. [Бруяко 1992, с. 87-89].

Не піддається сумніву і той факт, що рівень Азовського і Чорного морів на рубежі I тис. до н.е. був нижче сучасного (період Фанагорійської регресії) і в абсолютних величинах коливався від мінус 3 до мінус 10 м відносно рівня моря в сучасну епоху [Тощев 2007, с. 6; Щеглов 1978, с. 15]. На початку нової ери настає новоазовська стадія трансгресії, коли рівень моря підвищився ще на 1 м. У цей же період відбулося формування сучасної берегової лінії [Шнюков 1974, с. 23-51].

Клімат району досліджень є помірно континентальним, з наростанням континентальності в східному напрямку. Найбільшими тепловими ресурсами виділяється Приазовська область. Водночас вона є і найбільш посушливою: річна кількість опадів в наш час складає 425 – 450 мм, тоді як на Донецькому Кряжі показник дорівнює 464 – 556 мм. Підвищення кількості опадів на Кряжі зумовлено орографічною ситуацією. Донецька височина, у порівнянні з Приазовською низовиною, характеризується також більшою тривалістю залягання снігового покриву, великою кількістю злив, туманів, підвищеними показниками стоку [Герасименко 1997, с. 9].

Таким чином, Приазовський регіон в цілому можна віднести до зони недостатнього зволоження. Найменша кількість опадів випадає в січні – лютому, з березня до червня спостерігається поступове збільшення, досягаючи максимуму в червні – липні, а вересень і жовтень, за багаторічними спостереженнями, самі сухі місяці теплого періоду (не більше 30 мм), в листопаді – грудні кількість опадів збільшується. Тому річний хід опадів характеризується як континентальний тип, а найбільша мінливість спостерігається в літній та осінній періоди. Сніговий покрив, як правило, лежить недовго. Протяжність його залягання (період між появою і таненням) 100 – 120 днів, а кількість днів зі сніговим покривом становить від 70 до 40 днів. Для Приазов'я для характеристики клімату велике значення має випаровування. Відношення кількості теплоти, витраченої на випаровування атмосферних опадів, до радіаційного балансу поверхні, що підстилає, вважають показником посушливості клімату. Сумарне випаровування в середньому для степової частини становить 428 мм, а на узбережжі 470 – 510 мм/рік.

Серед безлічі атмосферних явищ в досліджуваному регіоні спостерігаються тумани, ожеледь, суховії, пилові бурі, грози, град, шквали та смерчі. У Приазов'ї від двох до чотирьох шквалів протягом року, а ймовірність виникнення смерчів дорівнює 10%, тобто 1 раз за 10 років. Пилові бурі відзначаються в регіоні один раз на 3 – 5 років. Явища посушливості також широко поширені. Середня тривалість посушливого періоду становить 12 – 16 днів, а найбільший період – 75 – 100 днів (не більше 2 – 5 разів за століття). Приазов'я входить в область з максимальними показниками суховійного періоду: 60 – 70 днів і максимальною повторюваністю помірних засух близько 40% [Андросова, Головка, Шакула 2006, с. 12].

Важливим фактором формування мікроклімату є Азовське море. Причому вплив моря на сушу, а суші на море взаємний. Клімат Азовського моря формується під впливом континенту. У холодну пору року сюди з північного сходу вітром переноситься полярне континентальне повітря, влітку зростає періодичність західних і південно-західних вітрів.

Різке погіршення природних умов, перш за все висушування, встановлено Н. П. Герасименко для південних схилів Донецького кряжа і Приазов'я на відріжку близько 3800 – 3700 рр. тому. Якщо в ранньому суббореальному періоді на плакорах (пласкі або слабохвилясті привододільні ділянки) відзначається утворення чорноземів, на цьому відріжку умови були несприятливими не тільки для накопичення гумусу, але і ґрунтоутворення в цілому, навіть на схилах плакорів і в балках. Низька гумусність, слабка структурованість, низькі показники інтенсивності глиняного вивітрювання, відсутність ознак вилуговування в сформованих на описуваному відріжку шарах, відбивають аридність клімату, а утворення тріщин в ґрунтах – його континентальний режим.

І, як демонструють палеогеографічні дослідження, ці особливості розподілу кліматичних умов існували в більшості стадій голоцену. Причому, якщо в першій половині голоцену простежувалася пряма залежність між теплом і зволоженням, то від початкових фаз суббореального періоду встановлюється зворотний зв'язок між цими компонентами. Протягом

суббореального періоду голоцену на території Північного Приазов'я виявлені найбільш контрастні зміни природного середовища проживання людини, що проявилися в чергуванні стадій зволоження і різкого осушення клімату. Під час суббореального періоду клімат був холоднішим і сушішим у порівнянні з попереднім атлантичним і наступним субатлантичним періодами [Герасименко 1997, с. 55].

Важливою складовою природного середовища будь-якого регіону є ґрунти – один з найбільш важливих елементів ландшафту. Оскільки територія Приазов'я відрізняється своєрідністю геолого-геоморфологічної будови, кліматичних і гідрологічних умов, то і склад й будова ґрунтового покриву відрізняються особливостями в порівнянні з іншими територіями. Попри різноманіття ґрунтів регіону провідне місце і найбільші площі займають чорноземи. Вони відрізняються один від одного і механічним, і хімічним складом, в залежності від розташування належать до різних підтипів.

Зональним типом ґрунтів на досліджуваній території є чорноземи звичайні. На плакорах Донецької височини з потужним лесовим покривом це чорноземи, що розглядаються як перехідні від чорноземів звичайних до чорноземів типових. На схилах кряжа зі скороченим лесовим покривом розвинені чорноземи середньо- і малогумусні, малопотужні, часто змиті, щербеністі. Особливо поширені щербеністі малогумусні чорноземи на схилах Приазовської височини. Навпаки, в низинній частині Приазовської фізико-географічної області фоновий покрив складають більше родючі середньогумусні чорноземи міцелярно-карбонатні [Герасименко 1997, с. 9].

У приморській найбільш зниженій частині Приазов'я (в тому числі на території Мангушського району) утворилися болотно-лугові ґрунти. Вони сформувалися в умовах тривалого поверхневого і ґрунтового зволоження, а часто і затоплення. Сольовий і карбонатний профілі тут визначаються ступенем мінералізації ґрунтових вод і частотою зміни режиму обводнення, що зумовило вилугування ґрунтового покриву від карбонатів (CO₂). У морфологічній будові звертає на себе увагу різке падіння вмісту гумусу в горизонті нижче 30 см, що пов'язано з піщаним складом ґрунту, а, отже, несприятливими умовами розвитку кореневої системи рослин (основний постачальник органіки для формування гумусу) [Андросова, Головка, Шакула 2006, с. 20].

Що стосується водних ресурсів регіону, то гідрографія і гідрологія Приазов'я характеризується недостатністю. Це перш за все обумовлено тим фактом, що регіон знаходиться в степовій ландшафтній зоні, для якої середній коефіцієнт зволоження становить всього лише 0,66. Територією краю протікає 11 малих річок, найбільша з них – Кальміус⁷. Всі річки регіону рівнинного типу, їх витoki знаходяться на південних відрогам Приазовської височини, вони належать до басейну Азовського моря. Річки характеризуються змішаним живленням зі значною часткою ґрунтових вод. У верхів'ях річки проходять через горизонт підземних (тріщинних) вод і горизонт продуктів вивітрювання

⁷ Кальміус – річка, протікає територією Донецької області, впадає в Азовське море. Довжина річки – бл. 210 км, площа басейну – понад 5000 кв. км. Єдиної версії щодо походження назви річки немає. В «Історії» Геродота згадана під назвою Лік, як річка, що впадає в Меотійське озеро (Азовське море). У давньослов'янські часи відома як Калк, Кала, Калі. Сучасна назва отримала поширення, починаючи з кінця XVI ст..

кристалічних порід. Порівняно велика розчленованість поверхні є причиною кілька підвищених модулів стоку (2 – 2,5 л/сек км²) [Андросова, Головка, Шакула 2006, с. 23].

Вся річкова приазовська система за характером водного режиму належить до водних ресурсів з переважною весняною повінню. Зрідка на малих річках весняне розкриття супроводжують заторні явища. Але, як правило, підйом рівня незначний і має місцевий характер. Найвищий рівень весняних повеней часто спостерігається під час льодоходу або після звільнення річки від льодового покриву, але при цьому заливаються тільки прибережні ділянки заплави. Правда, Кальміус при максимальних рівнях повені розливається в гирлі на всю ширину заплави (до 0,8 км і більше), при цьому затоплення має середню тривалість до 10 днів.

Після закінчення періоду весняних повеней на річках встановлюється літня межень при порівняно низькому рівні води, який зрідка порушується незначними літніми паводками зливого характеру в червні – липні. Після злив невеликі степові річки й струмки, які до середини літа зазвичай пересихають, на кілька годин можуть перетворюватися в бурхливі потоки. Осінні паводки на приазовських річках виключно рідкісні.

Територія Донецького Приазов'я в гідрогеологічному районуванні України входить до складу Приазовського району гідрологічної провінції складчастої області Українського кристалічного щита та Азово-Кубанського басейну в межах Причорноморського артезіанського басейну. Озера і болота для Приазовської низовини не характерні. Ґрунтові (підземні) води формуються в основному в четвертинних, верхньокрейдяних, тріасових і кам'яновугільних відкладеннях. Залежно від горизонтів води можуть перебувати на різних глибинах: від 1 до 80 м [Руденко 1972, с. 26].

1.2. Історія дослідження археологічних пам'яток у Мангушському районі Донецької області

Територія Приазов'я здавна привертала до себе увагу дослідників своєю природними ресурсами. Історія геологічного дослідження краю починається наприкінці XVIII ст. і пов'язана з іменами таких дослідників як Й. А. Гільденштедт, В. Ф. Зуєв, П. С. Паллас. У XIX ст. вивчення продовжує ряд вчених, в тому числі Ф. ле Пле, який склав першу геологічну карту Маріупольського масиву, І. Іваницький, який вперше склав геологічний опис Маріупольського повіту в цілому. Наприкінці XIX ст. дослідження набувають систематичного характеру. Основи розуміння загальної картини геологічної будови Приазов'я були закладені в роботах П. П. П'ятницького. На початку XX ст. О. С. Гінзбургом вперше була складена зведена петрографія приазовського краю [Андросова, Головка, Шакула 2006, с. 3].

Як вже зазначалось вище, саме фахівцями суміжних професій (географами, геологами, етнографами тощо) вперше згадувалася інформація про приазовські кургани. Показовими в цьому відношенні є дорожні нотатки Й. А. Гільденштедта, природознавця й мандрівника, учасника знаменитих комплексних наукових експедицій Російської академії наук 1768 – 1774 рр. У

1773 р. ним були обстежені райони Приазов'я від р. Міус до Бердянської коси⁸. Серед численних і різноманітних відомостей дослідник у своєму щоденнику дає опис курганів і курганних груп [Усачук, Полидович, Колесник 2004, с. 19].

Старожитності окресленого мікрорайону досліджень АЕ МДУ 2016 – 2020 рр., зокрема, кургани, вже майже століття привертають до себе увагу фахівців-археологів. Так, організований ще у 1926 р. гурток любителів історії та старожитностей під керівництвом П. М. Піневича навесні 1928 р. поставив собі за мету обстеження околиць м. Маріуполя в напрямку Білосарайської коси (на захід від міста) по морському узбережжю. Згідно звіту, «прибрежная полоса далее порта обследована еще на 8½ версты, т.е. на 2 версты далее Самариной балки; определенных результатов за исключением устья Самариной балки, обследования не дали; найдено несколько кусочков черепков амфорного типа, встреченные по всему побережью в незначительном количестве прямо на поверхности» [Пиневиц 1928].

1937 р. до фондів Донецького (Сталінського) обласного краєзнавчого музею у м. Маріуполі (ДОКМ) надійшло 19 фотонегативів на склі із зображенням кам'яних баб, знятих в період експедицій по їх збору та огляду в селах Ялта і Сартана в жовтні і листопаді 1937 р. за участю співробітників музею. Цього ж року археологічна колекція ДОКМ у м. Маріуполі поповнилася великою серією з 28 середньовічних кам'яних статуй. Частина з них надійшла з фондів Сталінського музею, частина – з експедиції того ж року зі збору експонатів в Першотравневому районі (села Ялта⁹, Мангуш¹⁰) під керівництвом В. М. Євсєєва [Кучугура 2001].

Навесні 1941 р. співробітниками Донецького (Сталінського) обласного краєзнавчого музею у м. Маріуполі передбачалось провести розкопки «татаро-монгольського городища» біля селища Ялта [Кучугура 2006, с. 297]. У тому ж році завідувач відділу історії музею В. М. Євсєєв у своєму звіті про поїздку за маршрутом Мелекіне¹¹ – Ялта – Мангуш повідомляє, що відзначені кургани між селищами Мангуш і Ялта, сфотографовані 7 кам'яних баб (2 з них відвезені до музею [Євсєєв 1941]).

У 1949 – 1950 рр. Скіфською степовою експедицією Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом Б. М. Гракова проводилися розвідки по узбережжю Азовського моря. Були обстежені гирла балок і річок, що впадають в море від Ногайську (суч. м. Приморськ) до Будьонівці (суч.

⁸ Бердянська коса – вузька смуга суходолу у межах м. Бердянськ Запорізької області, що відокремлює однойменну затоку від Азовського моря. Довжина – 23 км, площа – 7 кв. км. Назва коси походить від річки Берда, що неподалік впадає в Азовське море.

⁹ Ялта – селище міського типу, розташоване у Мангушській селищній об'єднаній територіальній громаді Маріупольського району Донецької області. Засноване у 1780 р. греками-переселенцями з Криму. Назване на честь однойменного міста, розташованого в Автономній Республіці Крим.

¹⁰ Мангуш – селище міського типу, центр однойменної об'єднаної територіальної громади у складі Маріупольського району Донецької області. Засноване у 1780 р. (за іншими даними – у 1778 або 1826 рр.) греками-переселенцями з Криму, звідкіля було перенесено й назву селища. З 1946 до 1995 рр. носило назву Першотравневе.

¹¹ Мелекіне – село, розташоване у Мангушській селищній об'єднаній територіальній громаді Маріупольського району Донецької області. Засноване у другій половині XIX ст. рибалками. Назва села походить від прізвища власника рибальської артілі Аслана Мелеко.

м. Новоазовськ). У тому числі в прибережній смузі від с. Юр'ївка¹² до с. Ялта і на Білосарайській косі було відкрито кілька курганних груп, більше десятка поселень і місцеперебувань від епохи бронзи до середньовіччя [Граков 1950] (Рис. 47).

Пізніше, у 1971 р. Азовською експедицією Донецького обласного товариства охорони пам'яток історії та культури та Жданівського краєзнавчого музею під керівництвом Б. Ю. Міхліна в околицях селища Ялта було проведено археологічні розвідки, під час яких виявлено 7 курганних груп і окремих курганів та 10 поселенських пам'яток доби бронзи – середньовіччя. Цього ж року біля Ялти було здійснено охоронні розкопки двох курганів, в яких досліджено два поховання зрубної культури і одне пізнього кочівника [Михлин 1971; Михлин 1972; Гершкович 1982, с. 17; Свод... 2004, с. 75.].

У 1978 р. археологічна експедиція Донецького державного університету провела охоронні розкопки курганної групи, що складалася з трьох насипів, біля узбережжя Азовського моря біля с. Портівське. Досліджено поховання ямної, зрубної культур і одне середньовічного кочівника [Привалов, Андриенко, Моруженко 1978; Моруженко 1979; Список... 1988, с. 79; Свод... 2004, с. 80.]. Наступного року цією ж експедицією на землях колгоспу ім. Мічуріна біля с. Огородне у чотирьох курганах було відкрито 56 поховань: 14 ямних, 12 катакомбних, 22 зрубних, 1 кіммерійське, 3 пізніх кочівників і 4 невизначених [Моруженко та ін. 1979; Моруженко 1980, с. 310-311; Посредников 1993; Список... 1988, с. 80; Свод... 2004, с. 80.].

Продовжуючи дослідження, у 1989 р. Маріупольською археологічною експедицією під керівництвом В. К. Кульбаки були розкопані 3 кургани в курганній групі з 5 насипів. Група знаходиться на вододілі річок Каратиш¹³ і Комишуватка, на захід від с. Комишувате¹⁴. Тут було досліджено 3 поховання зрубної культури та 2 пізніх кочівників, у тому числі 1 кенотаф [Кульбака, Гнатко 1989; Литвиненко 1999, с. 100; Свод... 2004, с. 89, Забавин 2013, рис. 7, 2].

Крім того, долини річок і надзаплавні тераси обводнених балок Північного Приазов'я в різні епохи незмінно приваблювали людину. Згідно з відомостями, які наводять автори «Списку пам'яток археології в Донецькій області», за 4 км на північ від с. Юр'ївка, на плато лівого берега р. Комишуватка був знайдений кремнієвий гостроконечник епохи пізнього палеоліту, тут же відкрито поселення салтівсько-маяцької культури; на східній околиці с. Юр'ївка, на схилі лівого берега р. Комишуватка, розташована стоянка епохи неоліту; за 3 км на захід від с. Мелекіне відомо поселення салтівсько-маяцької культури. Автори дають перелік з восьми поселенських пам'яток, відомих в

¹² Юр'ївка – село, розташоване у Мангушській селищній об'єднаній територіальній громаді Маріупольського району Донецької області. Засноване у 1902 р.

¹³ Каратиш – річка, протікає територією Пологівського району Запорізької області та Маріупольського району Донецької області, ліва притока річки Берда. Довжина річки – бл. 40 км, площа басейну – 458 кв. км. Назва походить від тюрк. «кара» – чорний, «таш» – камінь або «тиш» – зуб.

¹⁴ Комишувате – село, розташоване у Мангушській селищній об'єднаній територіальній громаді Маріупольського району Донецької області. Засноване у 1830 р. козаками Азовського війська. Назва походить від річки Комишуватки, що протікає поблизу.

околицях селища Ялта, які відносяться до зрубної і салтівсько-маяцької культур [Список... 1988, с. 79].

Переважна кількість поселенських пам'яток в околицях селища Ялта була відкрита у 1971 р. Експедицією Донецького обласного товариства охорони пам'яток історії і культури під керівництвом Б. Ю. Міхліна [Михлин 1972, с. 321]. 1983 р. Черняхівська експедиція Інституту археології АН СРСР в результаті вибіркових рекогносцирувальних розвідок на ділянці між м. Мелітополь і м. Жданов (Маріуполь) в пошуку поселень пізньоримського періоду в прибережній смузі Азовського моря на території Першотравневого (Мангушського) району обстежила кілька пунктів, були зібрані матеріали від епохи бронзи до пізнього середньовіччя [Сымонович 1985, с. 359; Кучугура 2006, с. 300].

Восени 1988 р. співробітниками Донецького обласного краєзнавчого музею на території Першотравневого (Мангушського) району були проведені археологічні розвідки з метою огляду відомих об'єктів, пошуку нових археологічних пам'яток, визначення їх параметрів і сучасного технічного стану із завданням підготовки обліково-охоронної документації. У тому числі в околицях Ялти О. Р. Дубовською та М. Л. Швецовим було виявлено, обстежено та поставлено на державний облік щонайменше 19 курганів [Швецов та ін. 1988].

Додатково територія Ялтинської селищної ради була обстежена у 2009 – 2010 рр. Ю. Б. Полідовичем та А. М. Усачуком – співробітниками Дочірнього підприємства «Наукова спілка Донбасу» ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України з метою з'ясування наявності (відсутності) історичного культурного шару та встановлення площі його розповсюдження [Кравченко та ін. 2009; 2010].

У 1989 р. під час розвідок Новоазовської археологічної експедиції під керівництвом В. М. Горбова та А. М. Усачука на території Першотравневого (Мангушського) району було відкрито 10 поселенських пам'яток, які розташовувалися на мисах правого берега р. Комишуватки [Горбов, Усачук, Гриб 1989]. У 1990 – 1993 рр. було проведене більш детальне обстеження, зібрано знахідки (переважно фрагменти керамічних ліпних посудин), які дозволили авторам датувати поселення добою пізньої бронзи (XIV – XII ст. до н.е.) [Горбов, Усачук, Гриб 1990; Горбов, Усачук 1993]. Пам'ятки відрізнялися від стаціонарних поселень специфічною топографією і бідним культурним шаром (потужністю 0,2-0,3 м). Вони розташовувалися на невеликій відстані одне від одного на мисах правого берега р. Комишуватки та були визначені як тимчасові (сезонні) стоянки, що відносяться до періоду «перехода оседлого постзрубного населення к кочеванию» [Горбов, Подобед 1996].

У процесі розкопок В. М. Горбова поселень «Комишувата»-XIV і «Комишувата»-XVI були отримані нові дані, які розкривають економічний та культурний розвиток населення приазовських степів за доби фінальної бронзи. У 2004 р. у безпосередній близькості від поселення було відкрито ґрунтове поховання доби фінальної бронзи [Горбов, Кабанова 2004], а у 2005 р. вже на самому поселенні було досліджено рів, який, на думку В. М. Горбова, є невідомим раніше для цього регіону видом археологічної пам'ятки – геогліфом

– культовим об'єктом у формі змія, заповнений продуктами горіння [Горбов, Кабанова 2005; Горбов 2006; 2010; 2011].

У польовий сезон 2016 р. АЕ МДУ біля селища Ялта розпочала дослідження курганної групи «Могила Бабакова» (попереднє помилкове визначення – «Могила Комишуватка»). Цього року проводилися розкопки кургану № 3. Всього в кургані було досліджено 13 поховань доби бронзи. Насип було споруджено у добу ранньої бронзи носіями ямної археологічної культури. На пізньому етапі доби бронзи у вже наявний насип було впущене 10 поховань зрубної культури та 2 невизначених (можливо, також зрубного часу) [Забавін, Небрат 2016; Забавін, Небрат 2017; 2018].

Влітку 2019 р. АЕ МДУ було розкопано курган № 2 з цієї ж групи. Всього в кургані було досліджено 9 поховань доби бронзи та раннього залізного віку. Первинний насип було споруджено за доби ранньої бронзи носіями ямної культури. Найдавнішим у кургані є поховання 4, та, можливо, поховання 5 та 7. На пізньому етапі доби ранньої бронзи у вже наявний насип було впущене ще одне поховання ямної культури 8. У добу пізньої бронзи населення зрубної культури продовжує використовувати некрополь, здійснивши щонайменше два поховання – 1 та 2. Вірогідно, зрубних поховань було значно більше, але внаслідок розорювання частина їх могла бути повністю знищена. На користь цього припущення вказують дрібні уламки людських кісток та фрагменти кераміки доби бронзи знайдені на поверхні оранки. Найбільш пізнім у могильнику було поховання 3 раннього залізного віку, яке за низкою ознак належить до кола чорногорівських старожитностей. Культурно-хронологічну ідентифікацію двох поховань (6 та 9) зробити важко у зв'язку з відсутністю діагностичних знахідок. Автори схильні датувати їх бронзовим віком [Забавін, Небрат 2019; Забавін, Небрат 2020; 2020a].

2020 р. об'єктом дослідження було обрано поодинокий насип, який знаходився на вододільному плато між долинами річок Комишуватка і Мокра Білосарайка у безпосередній близькості (у 0,54 км на ПдПдЗх) від курганної групи «Могила Бабакова». Визначити курган 4 як автентичний елемент історико-культурного ландшафту, локалізувати його на місцевості та прив'язати до гідрографічних об'єктів авторам вдалося за допомогою супутникової системи навігації GPS та картографічним даним (Військово-топографічна карта Катеринославської губернії 1846 – 1863 рр. під редакцією Ф. Ф. Шуберта (Масштаб 3 версти/1 дюйм, аркуш 29-16) (Рис. 2, 1).

Порівняно невелика відстань кургану від основної групи дозволила авторам умовно віднести цю пам'ятку також до курганної групи «Могила Бабакова». Курган (тимчасовий охоронний № 2702019) було виявлено у 2010 р. співробітниками Відділу охорони пам'яток археології Донецького обласного краєзнавчого музею. В ході археологічних розвідок АЕ МДУ у 2016 р. курган майже не ідентифікувався на місцевості, оскільки тривалий час піддавався розорюванню. На момент початку польових досліджень у 2020 р. у польовому щоденнику, кресленнях, а також, відповідно, у звіті пам'ятка отримала шифр: «Ялта, к. 4».

В кургані було виявлено 9 поховань доби ранньої та пізньої бронзи, а також дві окремі посудини. Культурно-хронологічна інтерпретація дозволяє

стверджувати, що первинний насип було споруджено носіями ямної культури, до якої належать поховання 5 та 9. На пізньому етапі доби бронзи у вже наявний насип було здійснено щонайменше 7 поховань зрубної культури. Вірогідно, впускних поховань (зокрема зрубної культури) було більше, але внаслідок розорювання частина їх могла бути повністю знищена. Крім поховань, в насипу кургану було виявлено дві керамічні посудини зрубної культури. Одна з них, можливо, пов'язана з одним із поховань [Забавін, Небрат 2020].

Рис. 3. Схема розташування пам'яток археології в околицях селища Ялта за даними обстеження 2020 р. АЕ МДУ (М:1:100 000)

Крім того, навесні 2020 р. АЕ МДУ під час проведення розвідки були виконані натурні обстеження території на півдні Донецької області з метою інвентаризації відомих на даний час археологічних об'єктів та визначення режимів використання території зони охорони археологічного культурного шару; створення сприятливих умов для збереження національної історико-культурної спадщини, підвищення суспільної відповідальності за стан охорони і збереження пам'яток археології. У тому числі у межах земель Ялтинської селищної ради Мангушського району під час проведення польової археологічної розвідки було обстежено 7 курганних груп та 3 поодинокі кургани. За даними обмеженого натурального археологічного обстеження пам'яток археології, Публічної кадастрової карти, планово-картографічного матеріалу Ялтинської селищної ради та даними попередніх досліджень на території ради було обстежено 26 археологічних об'єктів. Задачею проведення археологічної розвідки був огляд даних об'єктів, визначення їх параметрів і сучасного

технічного стану з метою підготовки обліково-охоронної документації [Забавін та ін. 2020] (Рис. 3).

Слід також відзначити неодноразові випадкові знахідки на території вищезазначеного мікрорайону (Рис. 4-5). Доба неоліту – бронзи представлена декількома знахідками. Відомі два кремнієвих наконечники, які були знайдені у 1978 р. в околицях с. Мелекіне. Артефакти датуються кінцем середньостогівського – початком ямного часу [Дегерменджи 1993, №№ 12-13, с. 17, рис. 7, 3,4]. На Білосарайській косі була знайдена сокира з кременю (фрагмент), виконана в техніці двосторонньої оббивки, плоскої ретуші і шліфування. Датується знахідка пізнім неолітом – середньостогівським часом [Список ... 1988, с. 79; Саенко 1993, № 31, с. 19, рис. 8, 2]. У 1989 р. на правому березі р. Комишуватки в 4,5 км на північний захід від смт. Ялта було знайдено кам'яне лоцило, виготовлене з фрагмента кам'яної сокири, яка знаходить аналогії на приазовських поселеннях зрубної культури [Усачук 1993, № 94, с. 25-26, рис. 19, 3].

Серія кам'яних виробів була знайдена біля с. Урзуф¹⁵. Такими є просвердлені сокири [Цимиданов 1993, №№ 145, 146, 169, 190, с. 30, 33, 34 рис. 28, 1, 2; 34, 4; 38, 2], прив'язні сокири та молоти [Усачук 1993, № 167, с. 32, рис. 34, 2; Цимиданов 1993, №№ 163-166, 173, с. 32, 33, рис. 33, 1, 2, 3; 34, 1; 35, 4], лоцило [Усачук 1993, № 148, с. 31, рис. 28, 4], кірка [Цимиданов 1993, № 168, с. 32-33, рис. 34, 3], товкачі та розтиральники [Цимиданов 1993, №№ 170-172, 174, с. 33, рис. 35, 1, 2, 3, 5].

Кінцем епохи бронзи – раннім залізним віком датується бронзовий дволопатовий наконечник стріли, знайдений Б. Ю. Міхліним у 1971 р. на поверхні розораного кургану біля селища Ялта [Саенко 1993, № 237, с. 42, рис. 51, 3].

Ряд знахідок бронзових трилопатових наконечників стріл з прихованою втулкою відбувається з околиць с. Мелекіне та Білосарайської коси й датуються скіфським часом (V – IV ст. до н.е.) [Саенко 1993, №№ 267-269, 272, с. 44-45, рис. 52, 13-15, 18]. Глиняний ліпний світильник відкритого типу був знайдений у 1979 р. на Білосарайській косі й відноситься до I – III ст. н.е. [Привалова 1993, № 305, с. 52, рис. 61, 4]. Тут само, за 4 км на південний схід від селища Ялта, був знайдений бронзовий амулет гунського часу [Міхлін 1972, с. 95-96; Список... 1988, с. 79].

Епоху Середньовіччя репрезентує ряд знахідок виробів з заліза на Білосарайській косі, у тому числі: клиноподібні сокири (XIV – XVI ст.) та ромбічні наконечники стріл (XIII – XIV ст.) [Саенко 1993, №№ 333, 334, 342, 344, 358, с. 55, 56, 58, рис. 68, 2,3; 70, 4,6; 71, 8]. Крім того, середньовічні старожитності представлено знахідками, здійсненими біля с. Мелекіне: глиняним прясельцем, виготовленим зі стінки посудини, і фаянсовою циліндричною намистиною (VII – IX ст.) [Саенко 1993, №№ 318, 322, с. 54, рис. 65, 10, 14]. Біля с. Урзуф були знайдені срібні з позолотою поясні накладки-застібки (XIV – XVI ст.) [Саенко 1993, № 312, с. 54, рис. 65, 3-4].

¹⁵ Урзуф – село, розташоване у Мангушській селищній об'єднаній територіальній громаді Маріупольського району Донецької області. Засноване у 1780 р. греками-переселенцями з Криму. Назва походить від селища міського типу Гурзуф, розташованого в Автономній Республіці Крим.

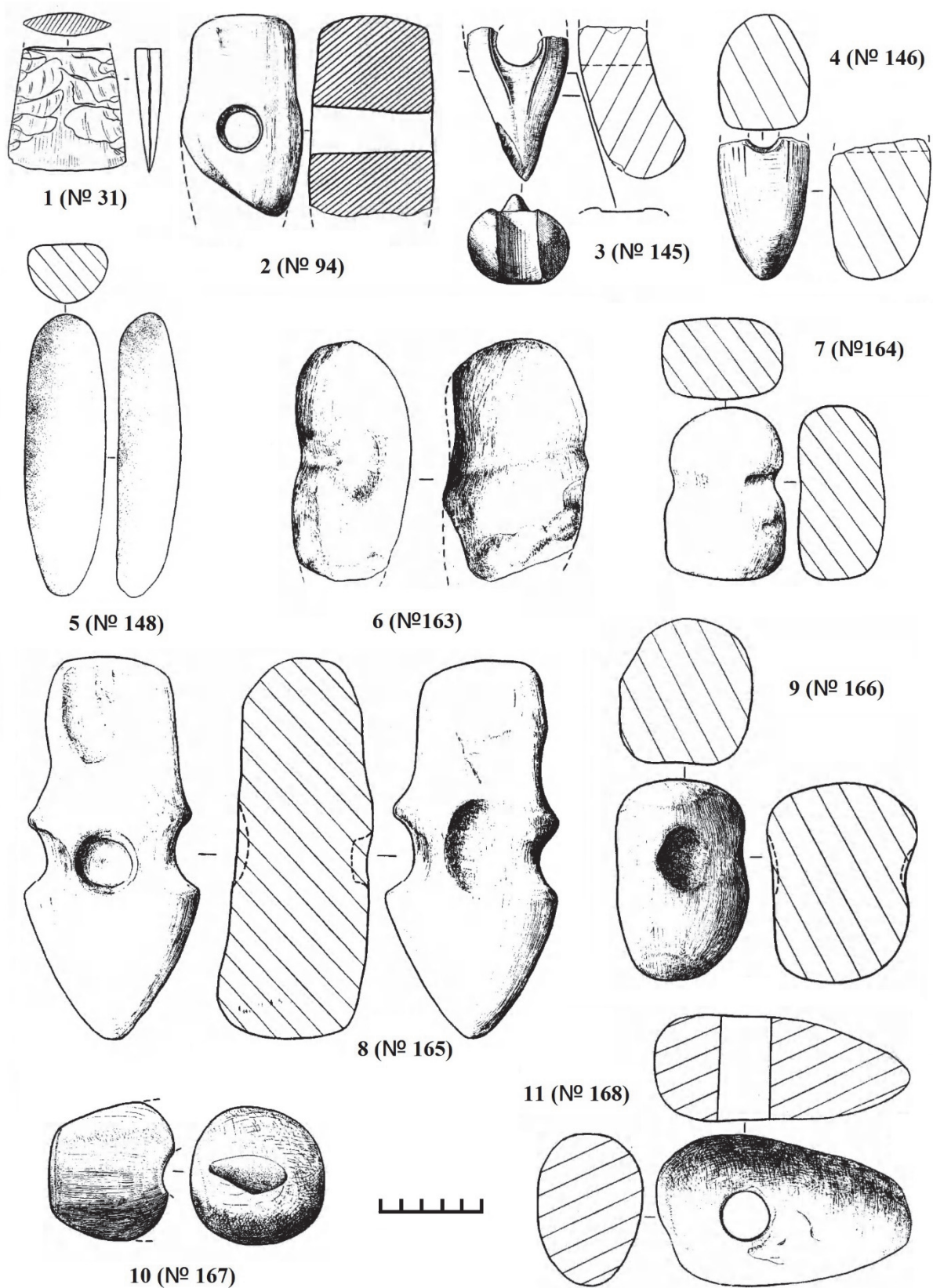

Рис. 4. Випадкові знахідки в околицях Ялти
[Археологический альманах 1993]

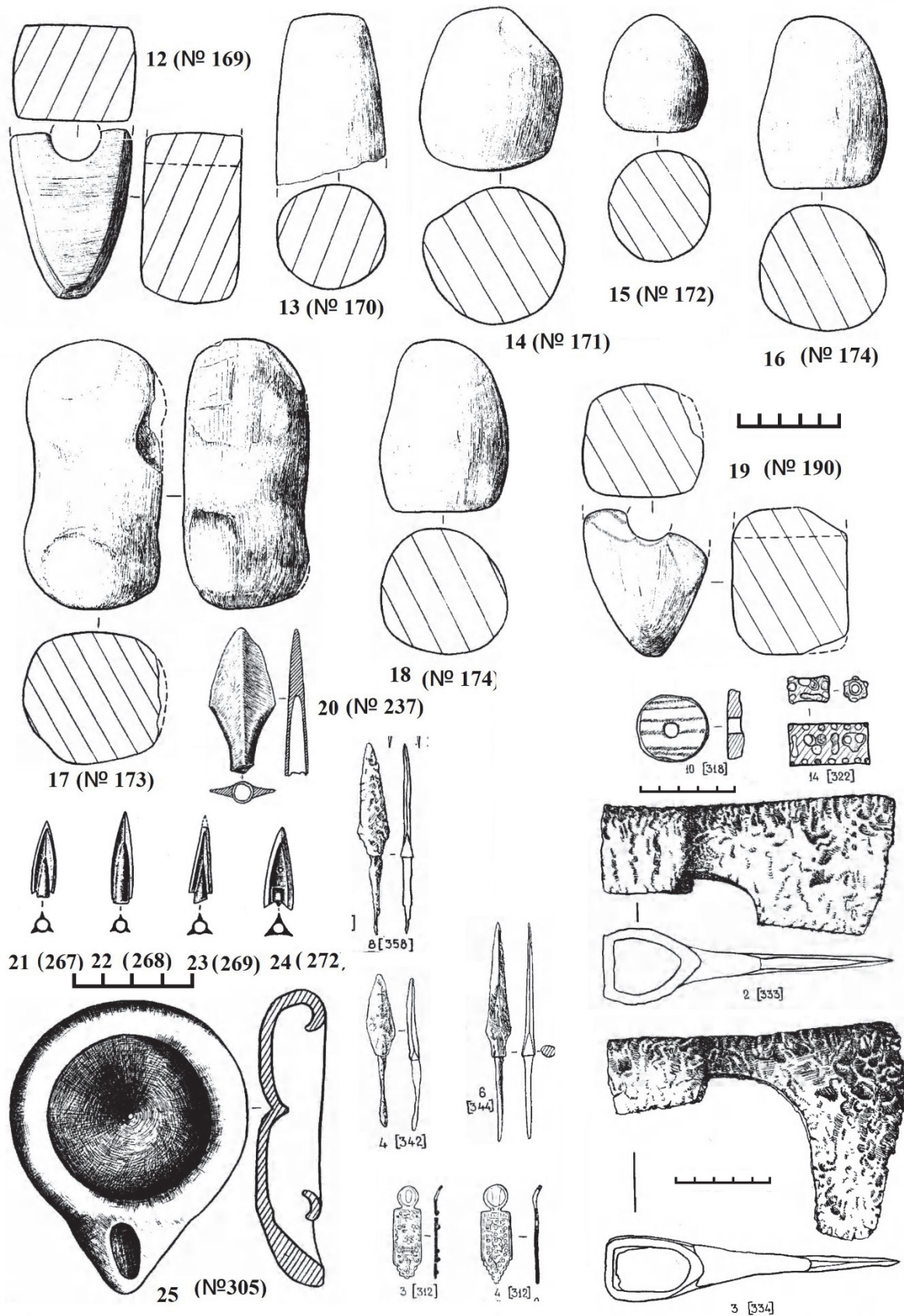

Рис. 5. Випадкові знахідки в околицях Ялти (продовження)
 [Археологический альманах 1993]

Також можна згадати випадкову знахідку фрагмента середньовічної кам'яної статуї у безпосередній близькості від досліджених АЕ МДУ курганів. За 1,25 км на північний захід від курганної групи «Могила Бабакова» на орному полі, між двох курганів, робітниками фермерського господарства під час сільськогосподарських робіт було знайдено голову чоловічої половецької скульптури. Знахідку передано 2018 р. на зберігання до експозиції місцевого музею «Пам'ять» Ялтинської ЗОШ № 2 (повідомлення завідувача шкільного музею І. М. Арабаджи).

Таким чином, станом на сьогодні у межах земель Ялтинської селищної ради Мангушського району Донецької обл. (за обласною електронною базою даних Управління культури Донецької облдержадміністрації) відомо 103 археологічних об'єкти. На обліку перебуває 81 курган та 22 поселення (доби бронзи – середньовіччя).

РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАННОЇ ГРУПИ «МОГИЛА БАБАКОВА»

Визначити курганну групу як автентичний елемент історико-культурного ландшафту, локалізувати її на місцевості та прив'язати до гідрографічних об'єктів авторам вдалося за допомогою супутникової системи навігації GPS та завдяки картографічним даним (Військово-топографічна карта Катеринославської губернії 1846 – 1863 рр. під редакцією Ф. Ф. Шуберта (Масштаб 3 версти/1 дюйм, аркуш 29-16) (Рис. 2, 1).

Курганна група «Могила Бабакова» знаходиться на території Ялтинської селищної ради. Група розташована в межах Приазовської низовини (Приазовської акумулятивної низинної рівнини), на вододільному плато між невеликими степовими річками Комишуватка і Мокра Білосарайка, долини яких плавно знижується в напрямку Азовського моря та Білосарайської коси, за 5,35 – 5,9 км на північ від узбережжя Азовського моря, за 1,4 – 1,85 км на ПнПнЗх від північної околиці селища Ялта. Курганна група на момент досліджень складалася з чотирьох насипів: кургани 1 – 3 розташовані щільним ланцюгом, витягнутим за лінією північний захід – південний схід, поли курганів 2 і 3 між собою стикуються, курган 4 розташований у безпосередній близькості (за 0,54 км на ПдПдЗх) від основної групи курганів. Порівняно невелика відстань кургану 4 від основної групи дозволила авторам умовно віднести цю пам'ятку також до курганної групи «Могила Бабакова» (Рис. 6; 49).

Згідно із Постановою Колегії управління культури Донецької облдержадміністрації від 04 червня 2005 р. № 11 курганній групі «Могила Бабакова» було привласнено чотиризначний охоронний № 2334 та присвоєно тимчасові облікові семизначні номери курганам за обласною електронною базою даних. Курганна група відома за картографічними даними, пам'ятка виявлена та обстежена О. Р. Дубовською і М. Л. Швецовим у 1988 р. [Швецов, Кравченко Э. Е. 1988], додатково обстежена у 2009 р. співробітниками Відділу охорони пам'яток археології Донецького обласного краєзнавчого музею (ВОПА ДОКМ) Ю. Б. Полідовичем і А. М. Усачуком [Кравченко та ін. 2009].

За даними археологічного обстеження археологічних об'єктів на території Ялтинської селищної ради Мангушського району Донецької області, проведеного ВОПА ДОКМ, було встановлено наступне:

Курган 1 (2702016) – має насип у плані округлої форми заввишки 3,05 м, діаметром 44 м; його споруджено із ґрунту і каміння. Насип кургану задернований, використовується як геодезичний пункт.

Курган 2 (2702017) – має насип у плані округлої форми заввишки 1,02 м, діаметром 40 м; його споруджено із ґрунту і каміння. Технічний стан: незадовільний. Насип кургану розорюється.

Курган 3 (2702018) – має насип у плані округлої форми заввишки 0,65 м, діаметром 30 м; його споруджено із ґрунту і каміння. Технічний стан: незадовільний. Насип кургану розорюється.

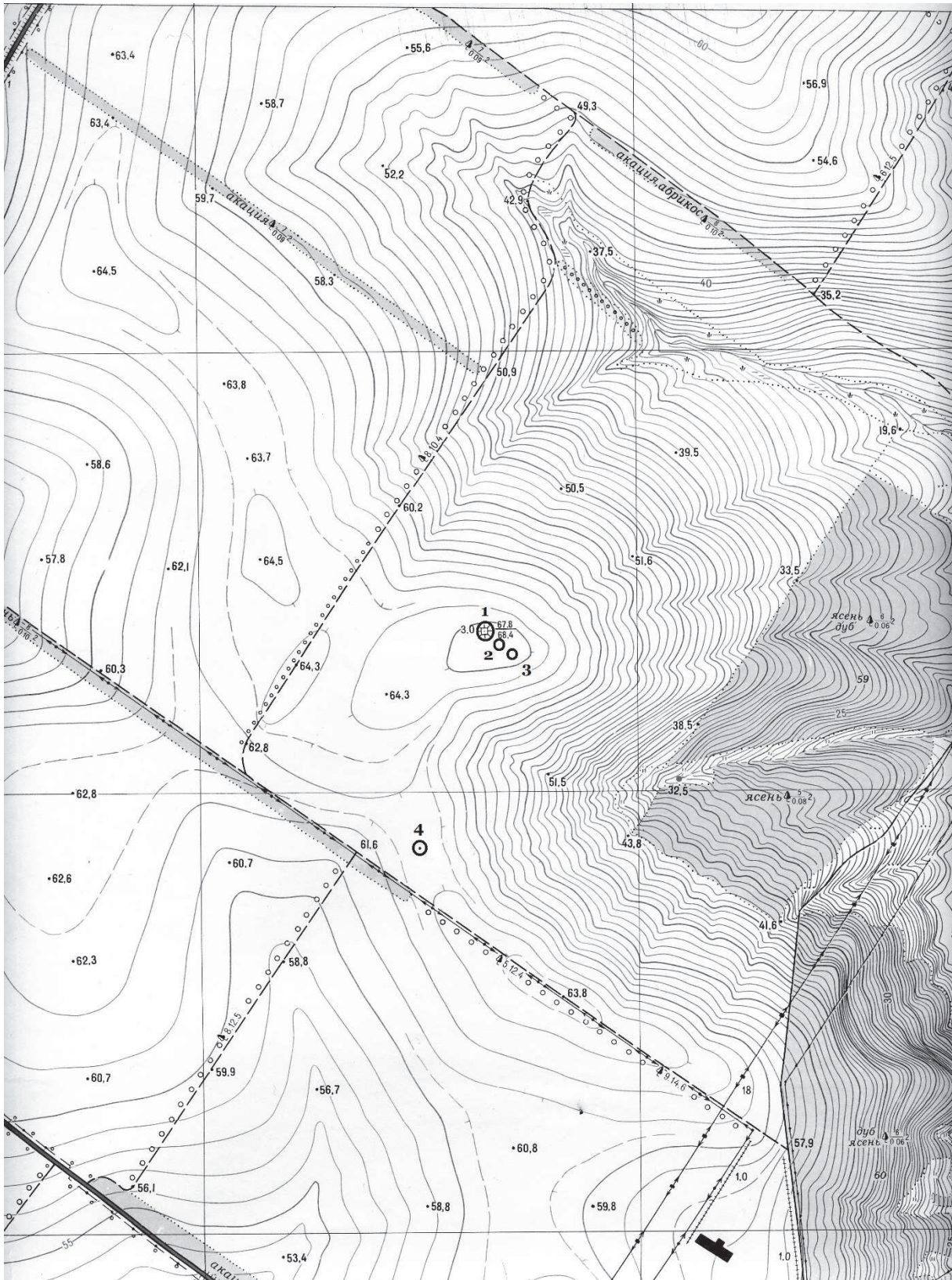

Рис. 6. Схема розташування курганної групи «Могила Бабакова» за топографічним планом околиць селища Ялта

Курган 4 (2702019) був виявлений у 2009 р. співробітниками ВОПА ДОКМ – має насип у плані округлої форми заввишки 0,3 м, діаметром 24 м; його споруджено переважно із ґрунту. Насип кургану розорюється.

Свого часу, працівники ВОПА ДОКМ, здійснивши польові обстеження курганної групи та опрацювавши данні військово-топографічної карти Ф. Ф. Шуберта 1861 р., дійшли висновку, що дану курганну групу – 2702016-018 (охоронний № 2334) слід ідентифікувати з курганною групою «Могила Комишуватка» (Катеринославська губернія, аркуш 16). Автори цієї роботи дотримувалися думки донецьких колег під час досліджень у 2016 р., але після ретельного порівняння військово-топографічної карти Ф. Ф. Шуберта зі супутниковими знімками місцевості, які доступні завдяки картографічному сервісу компанії Google (Google Maps), дійшли висновку, що об'єкти дослідження АЕ МДУ слід ототожнювати з курганною групою «Могила Бабакова».

У безпосередній близькості від дослідженої групи на цьому ж вододілі відомі інші поодинокі кургани та курганні групи. Приблизно за 0,6 км на СхПдСх від кургану 4, на цьому ж орному полі, за Військово-топографічною картою Катеринославської губернії 1846 – 1863 рр. під редакцією Ф. Ф. Шуберта відома курганна група, що нараховувала щонайменше 11 курганних насипів. Всі кургани повністю розорано, вірогідно, ще до другої половини ХХ ст. Пам'ятка має прихований характер, на місцевості не ідентифікується. Параметри та координати не встановлено.

За 1,0 км на північний захід від курганної групи «Могила Бабакова» знаходиться курганна група з 3 курганів, розташованих ланцюгом, витягнутим за лінією ПнЗх – ПдСх на 0,33 км (Охоронний № 2324. Кургани № 2702012 – 2702013а (індекс 014-015)). Пам'ятка відома за картографічними даними (карта Ф. Ф. Шуберта (лист 29-16), виявлена у 1988 р. (Дубовська О. Р., Швецов М. Л.), додатково обстежена у 2010 р. (Полідович Ю. Б., Усачук А. М.). Під час обстежень земель Ялтинської селищної ради Мангушського району АЕ МДУ у 2020 р. виявлено новий курганний насип (2702013а).

Курган 1 (2702012). Знаходиться у ПнЗх частині групи. Насип округлої у плані форми, споруджено переважно з ґрунту. Матеріал – ґрунт, камінь. Горизонтальні розміри – 60×60 м. Висота – 2,45 м (за даними обстеження 1988 р. – діаметром 60 м, заввишки 2,51 м). Загальна площа 0,28 га. Розкопки не проводилися.

Технічний стан – незадовільний. Насип розорювався у минулому.

Координати на Google Maps: 47°0'14.86"Пн, 37°15'33.76"Сх.

Курган 2 (2702013). Знаходиться за 0,15 км на південний схід від кургану 1. Насип округлої у плані форми, споруджено переважно з ґрунту. Матеріал – ґрунт, камінь. Горизонтальні розміри – 50×50 м. Висота – 1,85 м (за даними обстеження 1988 р. – діаметром 50 м, заввишки 2,15 м). Загальна площа 0,20 га.

Технічний стан – незадовільний. Насип розорювався у минулому, поли розорюються, задернований лише центр кургану.

Координати на Google Maps: 47°0'10.75"Пн, 37°15'37.50"Сх.

Курган 3 (2702013а) – новий. Знаходиться за 0,18 км на південний схід від кургану 2. Насип округлої у плані форми, споруджено переважно з ґрунту. Матеріал – ґрунт, камінь. Горизонтальні розміри – 30×30 м. Висота – 0,55 м. Загальна площа 0,07 га.

Технічний стан – аварійний. Насип розорюється.

Координати на Google Maps: 47°0'6.40"Пн, 37°15'42.74"Сх.

Приблизно за 1,0 км на ЗхПдЗх від кургану 4 курганної групи «Могила Бабакова» на вищій точці вододілу між балками Мокра Білосарайка та Комишуватка знаходиться поодинокий курган (Охоронний № 2325. Тимчасовий охоронний № 2702501 (індекс 626)). Пам'ятка відома за картографічними даними (карта Ф. Ф. Шуберта (лист 29-16), виявлена у 1988 р. (Дубовська О. Р., Швецов М. Л.), додатково обстежена у 2010 р. (Полідович Ю. Б., Усачук А. М.)). Курган має насип округлої у плані форми, споруджено переважно з ґрунту. Матеріал – ґрунт, камінь. Горизонтальні розміри – 40×40 м. Висота – 0,8 м. Загальна площа 0,12 га.

Технічний стан – незадовільний. Насип розорюється.

Координати на Google Maps: не встановлено.

Свого часу, спираючись на відповідні розробки попередників, нами було проведено аналіз топографічного розташування курганів зрубної культури Північного Приазов'я з урахуванням виділення чотирьох зон. Зональний розподіл обумовлено ступенем віддаленості від значних джерел прісної води і пов'язаний з ландшафтним перетином місцевості [Забавин 2012]. Таким чином, курганну групу «Могила Бабакова», що знаходиться на вододільному плато між невеликими степовими річками, можна віднести до III топографічної зони – розташування на другій надзаплавній терасі, вододільному гребні або на краю вододільного плато (видалення від річки до 10 км).

Загальний аналіз топографічного розміщення курганних могильників зрубної культури Північного Приазов'я дозволив стверджувати, що найбільш насиченою курганними насипами виявляється саме III зона, в якій були зосереджені близько 80% курганів. Тяжіння курганів до найвищих ділянок місцевості (гребні вододілів, високі миси й краї вододільних плато) загальновідомо. Одночасно авторами відзначається, що вододільні гриви й миси, що спускаються до водойм, є не тільки найвищими та добре помітними з інших підвищених і низинних ділянок, але, водночас, і найближчими ділянками до розташованих в низинах поселень [Литвиненко 1994, с. 67].

Дійсно, у безпосередній близькості від дослідженої групи за 3,5 – 6 км на захід – південний захід відома низка поселень, що розташовуються на невеликій відстані одне від одного на мисах правого берега р. Комишуватки. Пам'ятки були визначені авторами як тимчасові (сезонні) стоянки, що відбивають час переходу осілого постзрубного населення до кочування [Горбов, Подобєд 1996].

Відомі поселенські пам'ятки (розкопками не досліджено) й на схід – північний схід від курганної групи «Могила Бабакова» на мисах обох берегів р. Мокра Білосарайка.

Спостерігається досить чітка залежність розміщення поховальних пам'яток всього Північного Приазов'я від джерел прісної води та

палеокліматичних змін. Більшою мірою тяжіння пунктів до гідрологічної мережі простежується на території саме Приазовської низовини. Таким чином, цілком закономірно припустити залежність форм господарської діяльності від природно-кліматичних умов і, зі зміною останніх, необхідність зміни господарського устрою, що знаходило відбиток у всіх сферах життєдіяльності племен, в тому числі, й в курганному будівництві.

2.1. Курган 1

Курган 1 займає крайню північно-західну позицію у групі, на початок досліджень АЕ МДУ у 2016 р. має насип заввишки 3,05 м, у плані округлої форми, діаметром 44 м. Насип кургану задернований. На поверхні кургану зустрічається велике каміння, розмірами до 0,9×0,6×0,3 м. Геодезичний пункт повністю знищено. Насип пошкоджено великими норами тварин, якими на поверхню винесено фрагменти кісток людини та зотлілого дерева. В центрі кургану – глибока грабіжницька яма. Оскільки вона не була зафіксована співробітниками ВОПА ДОКМ під час розвідок, можна припустити, що дане пошкодження курганного насипу з'явилося після 2009 р. Згідно із супутниковими знімками Google Maps цей факт фіксується в проміжку часу між 2011 і 2013 рр. Яма, на момент виявлення у 2016 р., була діаметром приблизно 1,5 м, глибиною до 3 м. Під час обмеженої зачистки стінок грабіжницького шурфу на глибині від 1,0 м до 1,2 м було зафіксовано окремі невеликі камені та фрагменти кісток тварини (ймовірно коня). Навесні 2019 р. стінки ями завалилися, її контури отримали аморфну форму, діаметром приблизно до 3 м, глибиною до 2 м. Технічний стан кургану: незадовільний.

Координати на Google Maps: 46°59'43.64"Пн, 37°16'16.75"Сх.

Курган 1 не розкопувався, зберігається як автентичний елемент історико-культурного ландшафту (Рис. 50; 51).

2.2. Курган 2

Курган 2 знаходиться за 60 м на південний схід від кургану 1 (відстань дається між центрами насипів), на момент досліджень являв собою насип у плані округлої форми, висотою до 1 м та діаметром близько 30 м. Насип кургану систематично розорювався (Рис. 58).

Координати на Google Maps: 46°59'42.20"Пн, 37°16'18.37"Сх.

Роботи здійснювалися за допомогою техніки методом розкопок паралельними траншеями із залишенням бровок поміж ними. Замір глибин проводився від репера (R). Похований ґрунт фіксувався лише на тих ділянках, де ліг суглинковий викид. Світла смуга, тобто давнього горизонту (ДГ), не простежувалася. Курган досліджено чотирма траншеями, прокладеними з півдня на північ (Рис. 7). Між траншеями залишалися бровки (Центральна, дві Східні та дві Західні) для стратиграфічних спостережень. Наприкінці розкопок додатково вручну були прокладені ще дві траншеї з метою дослідження периферійних ділянок кургану.

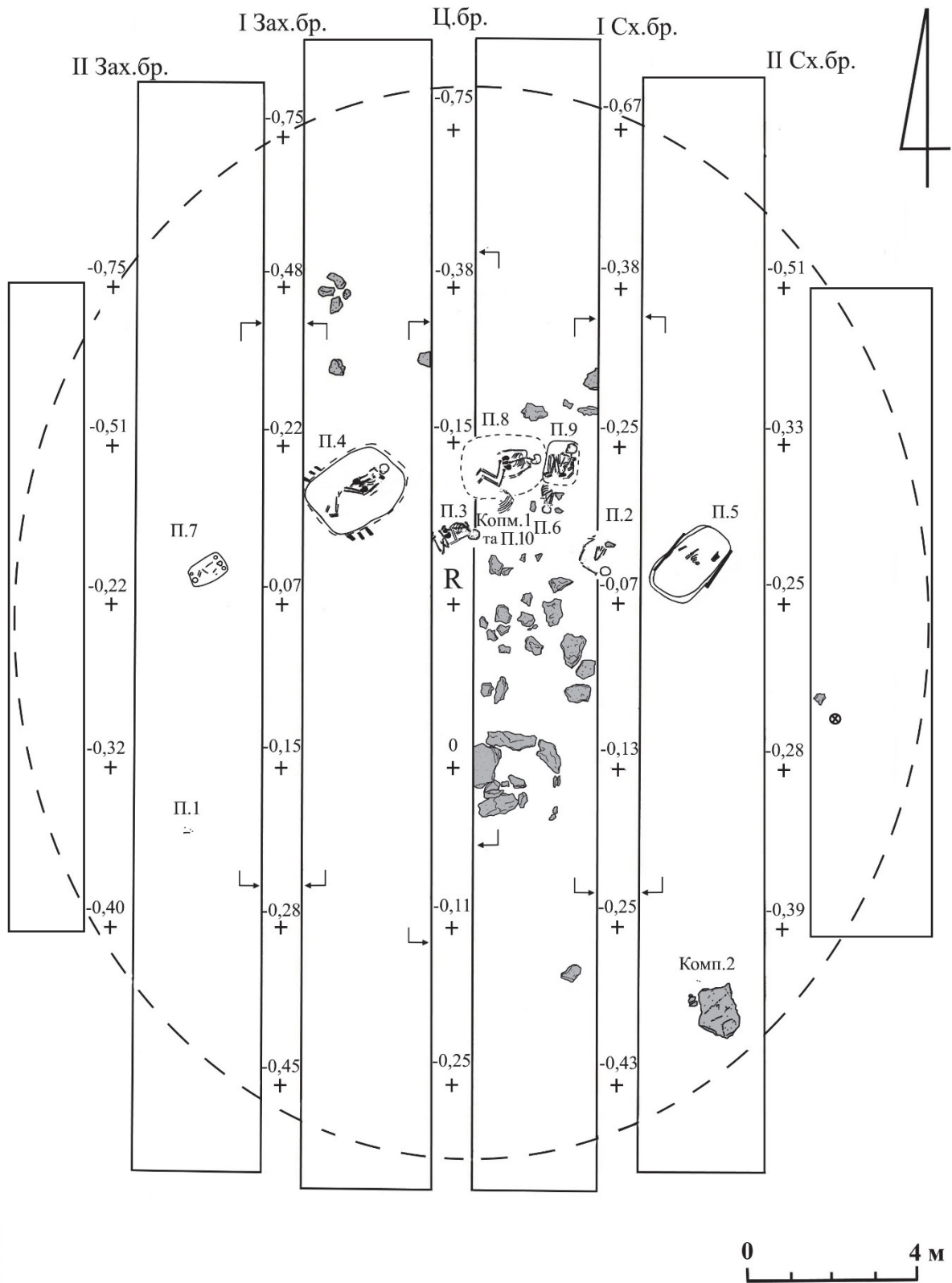

Рис. 7. «Могилу Бабакова», загальний план кургану 2

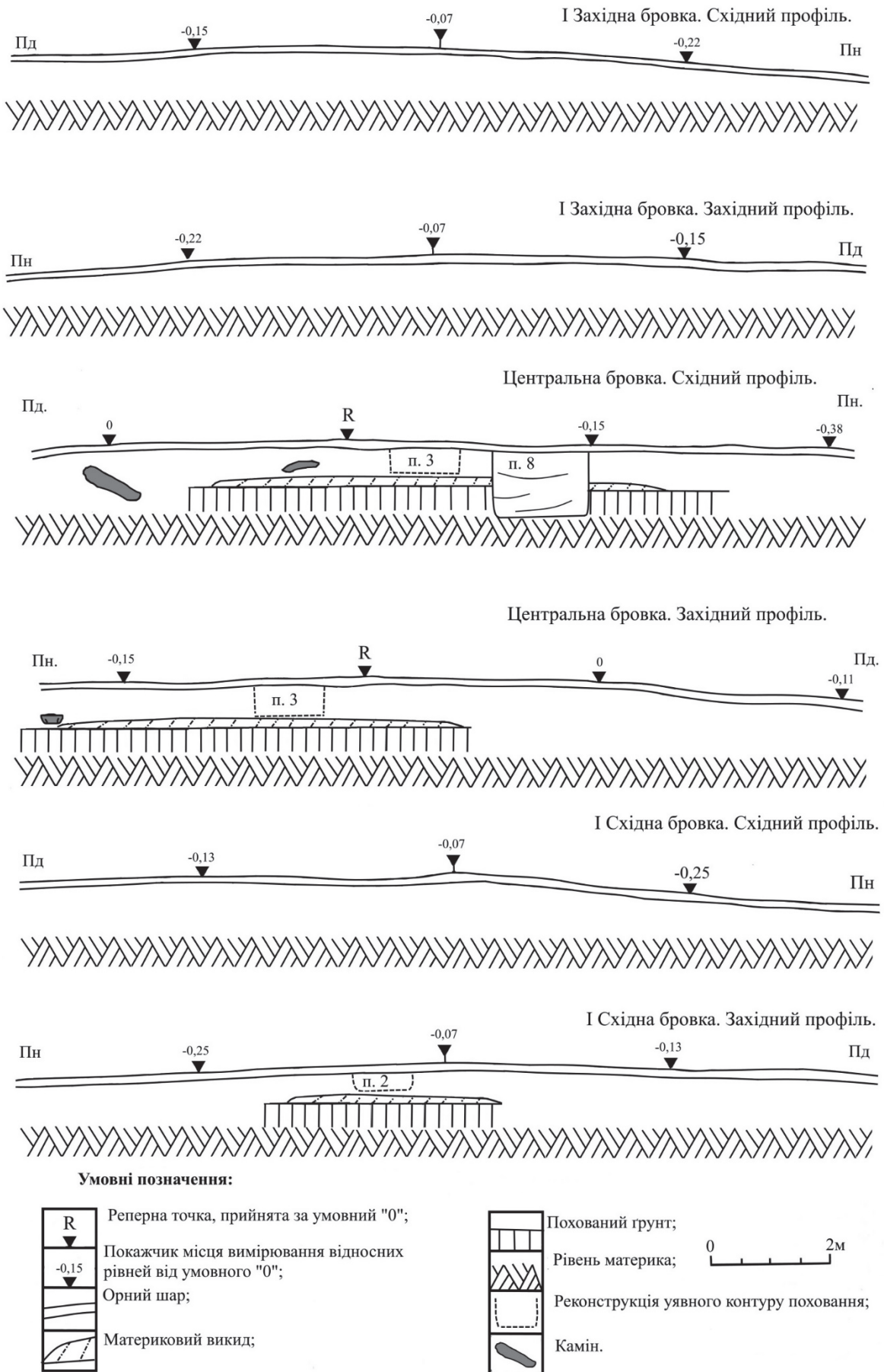

Рис. 8. Стратиграфічні профілі кургану 2

Стратиграфія (Рис. 8). Аналіз профілів бровок, а також польові спостереження, зроблені під час роботи техніки та горизонтальних зачисток, дали можливість простежити наступні стратиграфічні ситуації:

- орний шар потужністю 0,2 – 0,25 м;
- чорноземний шар насипу кургану потужністю до 0,6 м;
- викид з поховання 4 – тонка смуга суглинку перемішана з чорноземом та укладена на похований ґрунт (східний та західний профілі I Західної брівки). Викид (мішаний гумус із суглинком) також простежувався під час роботи техніки у I Західній траншеї над похованням 4 та поруч з ним. Лінія ДГ не простежувалася;

- викид з поховання 5 – тонка смуга суглинку, перемішана з чорноземом, простежувався у західному профілі I Східної бровки;

- похований ґрунт – темно-сірий гумусовий шар потужністю до 0,4 м. За структурою та кольором не відрізнявся від чорноземного шару насипу кургану;

- материковий суглинок з рівня 1,4 м від R (східний та західний профілі Центральної бровки);

- переріз впускним похованням 8 суглинкової лінзи викиду з поховання 4;

- північна частина поховання 6 була пошкоджена під час здійснення поховання 9.

У зв'язку з тією обставиною, що курган систематично руйнувався оранкою, встановити кількість досіпок не вдалося.

Будівельні особливості кургану. З первинним насипом слід пов'язувати таку деталь архітектурного оформлення кургану як кам'яне викладання. (Рис. 9; 62). В цьому випадку вона представлена витягнутою за лінією ПнЗ – ПдСх примітивною конструкцією, яка складається з каміння (переважно черепашнику та пісковіку) середнього та великого розмірів. Каміння ланцюжком тягнуться вздовж всього насипу кургану. Довжина викладки 18 м, ширина – близько 4 м.

У південно-східній частині конструкції, за 4 м південніше центру кургану, розташовано кілька великих кам'яних брил, що поставлені на ребро. Вони утворювали щось подібне до кам'яної скрині. У південно-східній полі кургану викладання закінчується великою пласкою плитою, поруч з якою було виявлено уламки від двох керамічних горщиків, один з яких, вірогідно, належить до ямної культури (Комплекс 2).

Окремі знахідки та комплекси в насипу. Фрагмент бронзової намистини, виконаної з тонкого дроту, діаметром 0,1 см. Діаметр виробу, що реконструюється – 0,5 см. Виявлено у 0,5 м на південь та 3,0 м на схід від R на глибині приблизно 0,4 м від сучасної поверхні (СП) (Рис. 11, 6).

Керамічна посудина у насипу № 1 (зрубна культура?). Фрагменти керамічної горщикоподібної посудини (всього 10 дрібних уламків) на відстані 1,2 м на північ та 1,2 м на схід від R (1,8 м 45° від R), на рівні від -0,35 м до -0,50 м від Р. Внутрішня та зовнішня поверхня сіро-коричневого кольору, на зовнішній стороні простежуються сліди лощіння. Посудина не орнаментована, в середній частині тулуба помічається слабкий перегин. Черепок на зламі чорний. Посудина не реконструюється, розміри та форма не встановлюються (Рис. 10, 2-4).

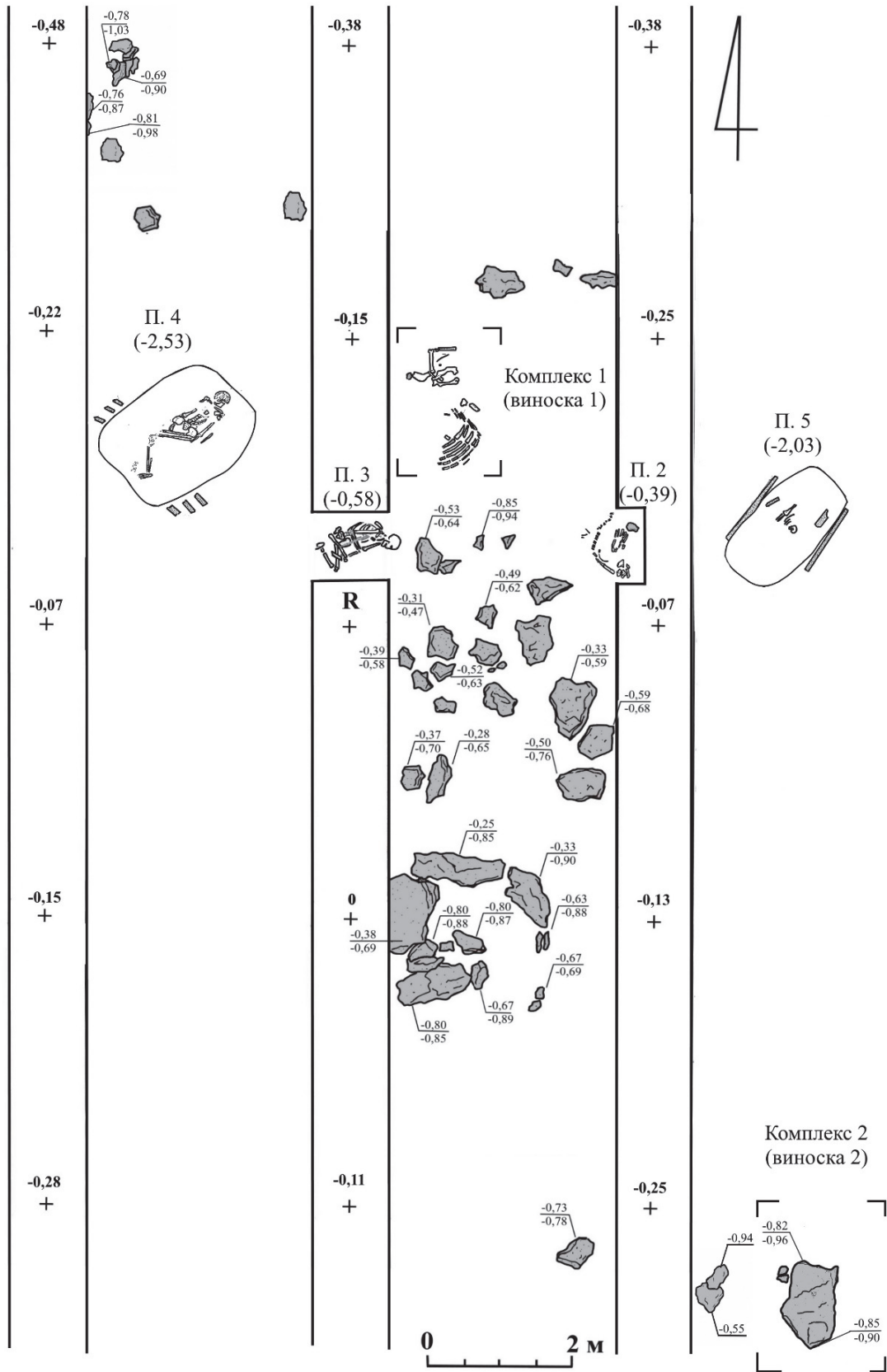

Рис. 9. План центральної частини кургану 2

Керамічна посудина у насипу №2 (ямна культура). Виявлено в численних норах біля каменю розмірами 0,55×0,3×0,2 м на відстані 3,0 м на південь та 9,5 м на схід від R (9,8 м 110° від R), на рівні -0,95 м від R (0,7 м від СП). Фрагменти керамічної посудини з округлим тулубом та прямою шийкою (всього 25 дрібних уламків) Вінця з внутрішньої та зовнішньої сторони орнаментовані пальцево-нігтьовими відбитками. Шийка та плічка прикрашені відбитком гребінцевого штампа у вигляді горизонтальної ялинки. У тісті значна домішка товченої черепашки. Зсередини простежено значний шар нагару (Рис. 15, 2).

Комплекс 1 (новітній час). На відстані 2,7 м на північ та 1,0 м на схід від R (3,2 м 25° від R) на рівні від -0,10 м до -0,67 м від СП були знайдені рештки коня на лівому боці головою на ПнЗх. Поховання коня здійснено у чорноземному шарі, контури ями не простежувалися. Кістки сильно пошкоджені оранкою. В районі крупу тварини була знайдена кругла свинцева куля діаметром 12 мм, що дозволяє датувати комплекс імовірно XVIII – початок XIX ст. Примітна знахідка повністю ідентичної кулі на оранці в 50 м на південь від досліджуваного кургану (Рис. 10, 1; 59; 60).

Комплекс 2 (ямна культура ?). На відстані 9,6 м на південь та 6,2 м на схід від R (11,5 м 150° від R) на рівні -0,90 м від СП (-1.30 від R) біля великого плаского горизонтального каменю розмірами 1,05×0,70×0,15 було простежено фрагменти двох керамічних посудин, вуглинка, печину та рештки річкової черепашки (Рис. 10, 5; 61):

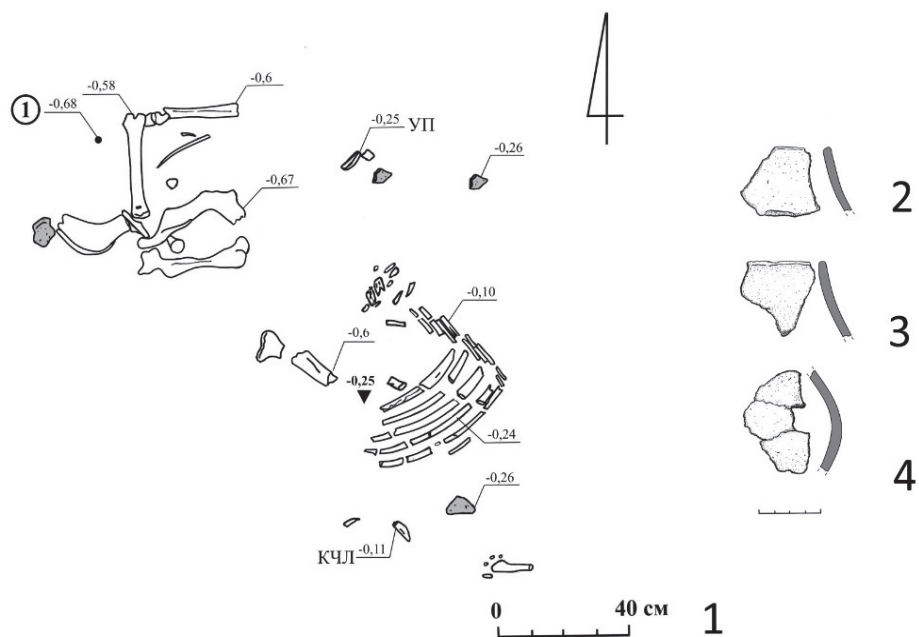
Керамічна посудина № 1. Фрагмент високої, майже циліндричної шийки горщика з вінцями. Вінця овальні в перетині, прикрашені навкісними насічками палички. Шийку оперізували не менше 5 ліній, виконаних шляхом відбитку мотузки. В тісті значна домішка товченої мушлі. Зовнішня поверхня світло-коричневого, внутрішня поверхня – сірого кольору. Розміри та форма не встановлюються. (Рис. 10, 12).

Керамічна посудина № 2. Фрагменти добре обпаленого горщика з вінцями та невисокою шийкою. Вінця овальні в перетині, злегка сплюснені зверху. На зовнішній поверхні посудина прикрашена вертикальними неглибокими розчосами, на внутрішній поверхні – глибокі розчоси, нанесені вертикально та горизонтально у вигляді «паркету». В тісті незначна домішка дрібного піску. Зовнішня та внутрішня поверхні оранжевого кольору. Розміри та форма не встановлюються. Діаметр вінець, що реконструюється – 12,0 см (Рис. 10, 6-11).

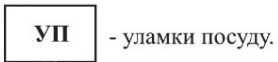
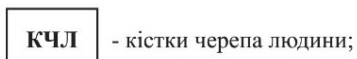
Поховання № 1 (зрубна культура). На відстані 6,8 м на південь та 6 м на захід від R (8,2 м 230° від R) на рівні -0,49 м від СП (-0,77 від R) виявлено рештки зруйнованого поховання: уламок стегнової кістки та кілька фрагментів керамічного горщика.

Інвентар:

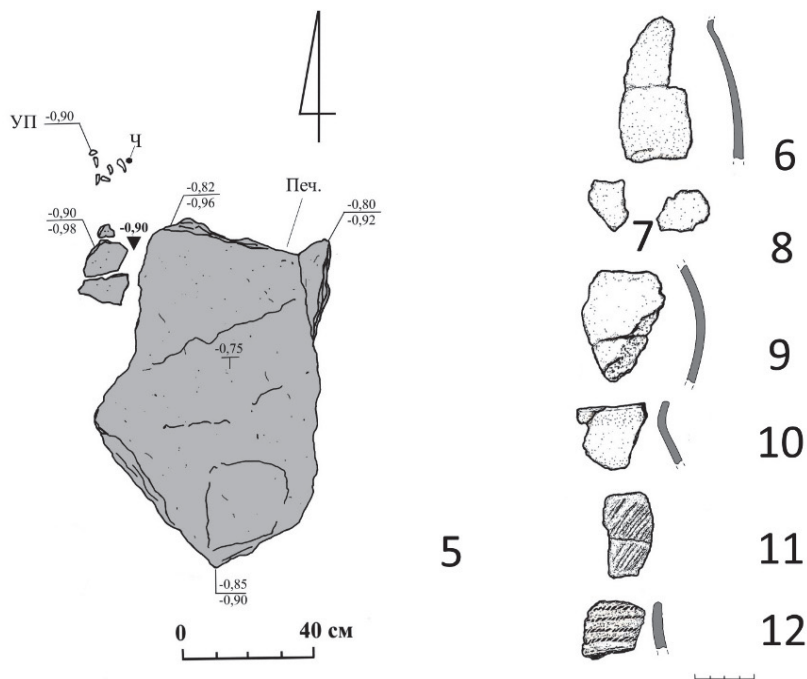
1) Керамічна посудина сіро-коричневого кольору, від якої збереглися лише уламки. Вінця злегка відігнути, по ребру, що намічається, посудина прикрашена пальцево-нігтьовими відбитками. Розміри та форма не встановлюються. Черепок на зламі чорний. (Рис. 11, 3-4).

Умовні позначення:

◆ - Вуг.

Умовні позначення:

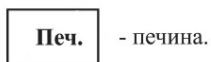
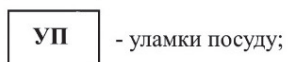
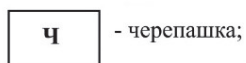
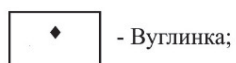

Рис. 10. Курган 2: 1-4 – комплекс 1; 5-12 – комплекс 2

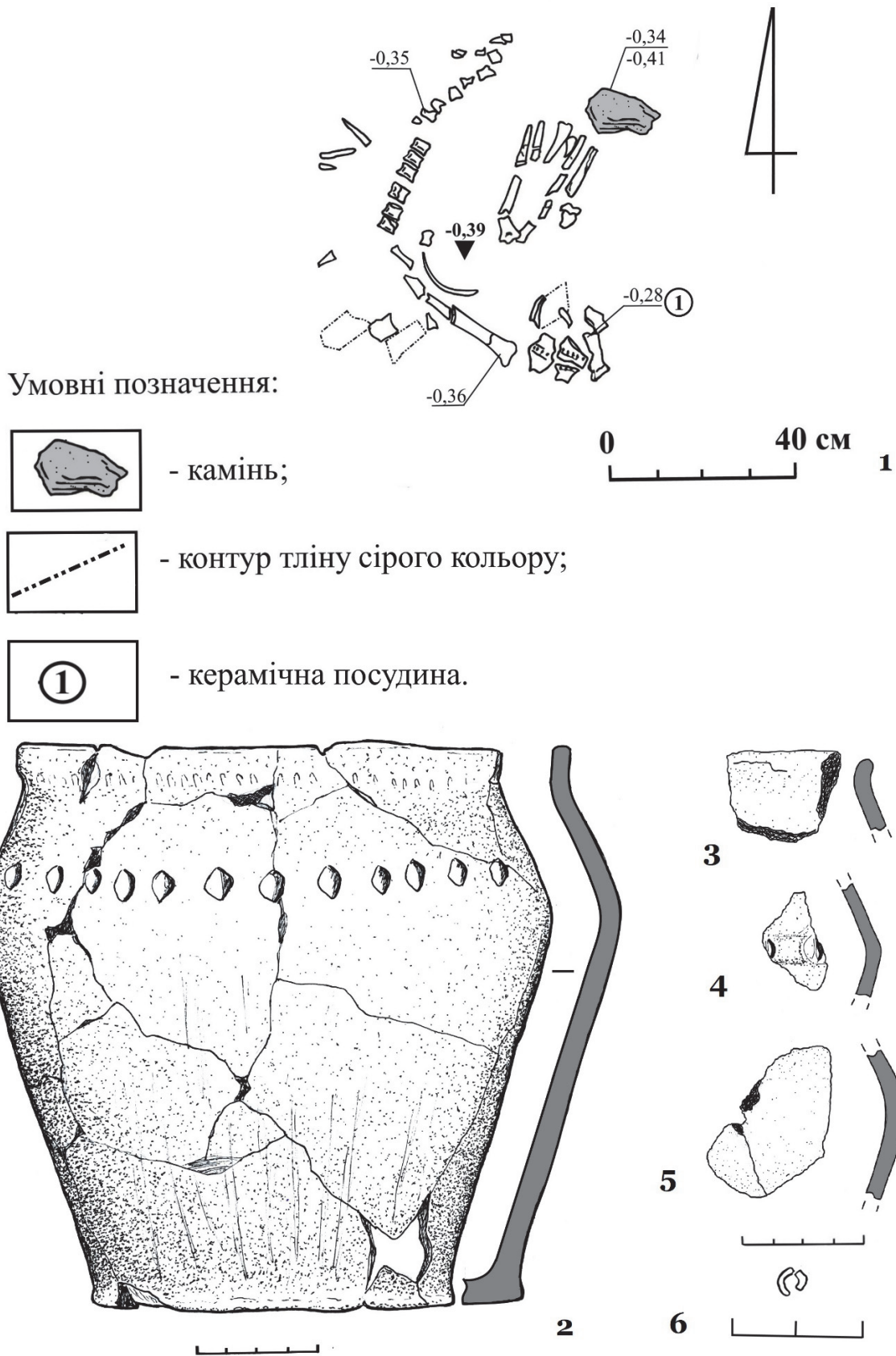
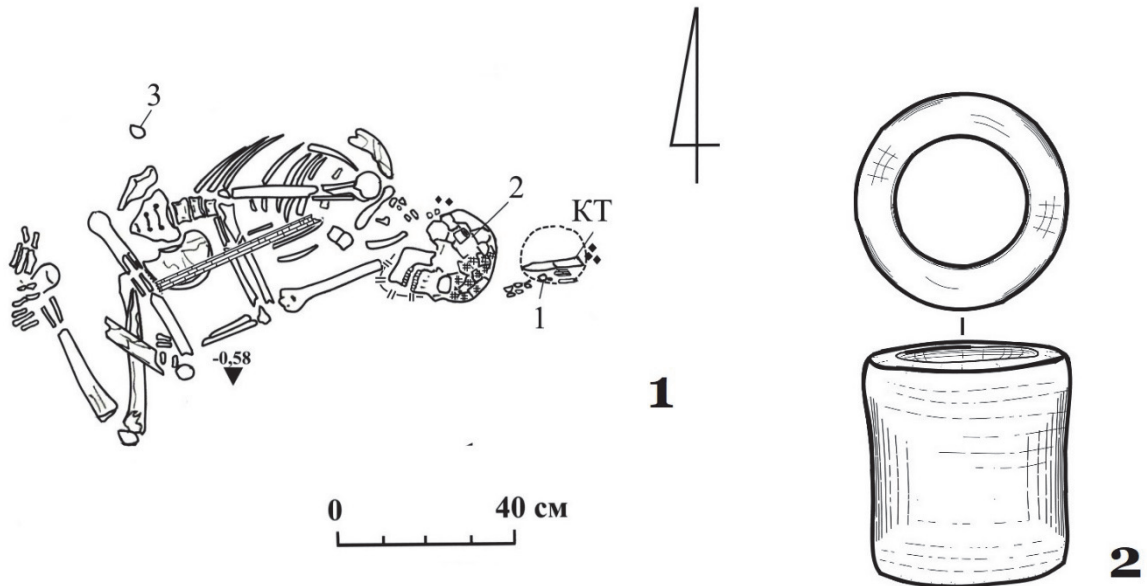

Рис. 11. Курган 2: 1-2 – поховання 2; 3-4 – поховання 1; 5 – поховання 10; 6 – насип кургану

Умовні позначення:

	- вугілля (деревне);	КТ	- кістки тварин;
	- дерево;	1	- бронзова обкладинка;
	- контур тліну коричневого кольору;	2	- кістяний виріб;
	- контур тліну чорного кольору;	3	- крейда.

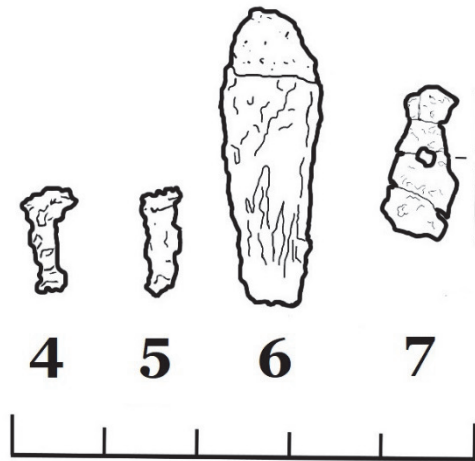
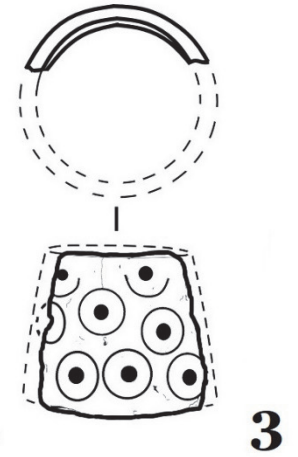

Рис. 12. Курган 2: план та інвентар поховання 3

Поховання № 2 (зрубна культура). Було виявлено за 1,0 м на північ та 3,25 м на схід від R (3,5 м 75° від R) на глибині 0,32 м від СП (-0,39 від R). Поховання здійснене у чорноземному шарі, контури ями не простежувалися. Череп та гомілкові кістки відсутні, дрібні кістки рук, ребра та кістки тазу не збереглися. Положення стегон, тазу, хребців та кісток рук вказує на ритуальну позу – скорчено на лівому боці з орієнтацією головою у східний напрямок. Поруч з руками знаходився камінь, можливо, не пов'язаний із похованням. Біля колін знайдено керамічну посудину. На окремих ділянках дна могили простежено тлін сірувато-попільного кольору (Рис. 11, 1; 63).

Інвентар:

1) Горщик струнких пропорцій, темно-сірого кольору. Під вінцями вдавнення штампом, які візуально більш виразно позначають місце переходу вінець до горла. По плічках нанесений горизонтальний ряд пальцевих вдавлень. На зовнішній поверхні придонна частина посудини прикрашена вертикальними неглибокими розчосами. У дна невелика закраїна. Черепок на зламі чорний. Висота – 19,5 см, діаметр по вінцях – 15,7×17,2 см, діаметр боків – 19 см, діаметр дна – 11,7 см (Рис. 11, 2; 64; 77).

Поховання № 3 (чорногорівської культури). Було відкрито на відстані 0,9 м на північ від R (0,9 м 0° від R) на рівні -0,58 м від СП (-0,58 від R). Контури могильної ями не простежувалися, але, враховуючи розташування решток померлого, можна сказати впевнено, що розміри могили по дну були не меншими за 1,1×0,6 м.

Перекриття могили, певно, було дерев'яним, на що вказує тлін від дерев'яної плахи, простеженої на кістках померлого. Рештки дорослої людини поховано скорчено на лівому боці головою до південного сходу. Ноги в колінах зігнуті під гострим кутом, ліва нога в тазовому суглобі – під прямим, права – під гострим. Ліва рука витягнута вздовж тіла, кисть під правим стегном, права рука зігнута в лікті під прямим кутом. На черепі зберігся тлін чорного кольору, а також світло-коричневий тлін біля щелепи. На черепі знайдено кістяний виріб. За потилицею, а також у 0,2 м на схід від голови небіжчика виявлено дрібні вуглинки. На відстані 0,15 м на схід від черепа знайдено кістку тварини та рештки бронзової обкладинки (обкладинок) на дерев'яній основі (чаша?). Праворуч від небіжчика, біля тазових кісток, знайдено шматок крейди або вапняку округлої форми. Під час збирання кісткових решток під черепом небіжчика було знайдено уламки мініатюрної бронзової пластинки (підвіски) з невеличким отвором (Рис. 12, 1; 67; 68).

Вірогідно з похованням пов'язані фрагмент кістяного виробу, прикрашеного циркульним орнаментом, фрагмент залізного виробу та таранної кістки без слідів обробки, знайдені в безпосередній близькості від поховання під час зачистки стратиграфічної бровки під орним шаром на глибині 0,20 – 0,58 м від СП.

Інвентар:

1) Кістяний виріб циліндричної форми, виготовлений із добре обробленої зашліфованої трубчатої кістки. Розміри виробу: висота – 2,2 см; зовнішні діаметри – 2,0-2,2 см, ; діаметри отворів – 1,4 см (Рис. 12, 2; 138, 1);

2) Уламок кістяного виробу циліндричної форми, зберігся частково. Виріб, виготовлений із добре обробленої зашлифованої трубчатої кістки, прикрашений циркульним орнаментом. З внутрішньої сторони простежено тлін від зотлілого дерева та заліза. Розміри виробу, що реконструюються: висота – 1,6 см; зовнішні діаметри – 1,9-2,2 см, ; діаметри отворів – 1,4 см (Рис. 12, 3; 138, 3);

3) Дрібні уламки бронзового окуття від дерев'яної посудини. Бронзова обкладинка (обкладинки) товщиною 0,06-0,08 см збереглася у вигляді дрібних фрагментів, із залишками пуансонного орнаменту на поверхні. Кріпилася накладка на дерев'яну основу за допомогою мініатюрних бронзових заклепок (збереглися 2 екземпляри). Розміри заклепок: довжина зовнішня – 0,8 см; довжина внутрішня (відстань між головками) – 0,6 см; діаметр стрижня – 0,25 см діаметр заставної головки – 0,45 см; діаметр головки, що замикає – 0,35 см (Рис. 12, 4-5; 138, 5-6);

4) Бронзова пластинка (підвіска ?) складної форми з отвором. Максимальні розміри виробу: висота – 1,5 см, ширина – 0,8 см; товщина – 0,06 см; діаметр отвору – 0,15 см (Рис. 12, 7; 138, 4);

5) Залізний виріб зберігся фрагментарно. Черешок виробу чітко визначається завдяки кольору залишків зотлілого дерева. Максимальні розміри виробу, що збереглися: довжина – 3,0 см; ширина – 1,1 см, ; товщина – 0,4 см (Рис. 12, 6; 138, 2);

Поховання № 4 (ямна культура) відкрито за 3,5 м на північ та 1,8 м на захід від R (4,0 м 325° від R) на рівні -2,31 м від СП (-2,53 від R). Поховальна споруда зафіксована з рівня дерев'яного перекриття (-0,68 від R) – підпрямокутна в плані яма, викопана з рівня давньої поверхні, розмірами: 1,85×1,35 м (по дну). Могила поперек перекрита дерев'яними плахами, що просіли в порожнину могильної ями. Уламки дерева зустрічалися на всіх рівнях під час виймання заповнення ґрунту з могили.

На стінах могили були помітні сліди знарядь праці у вигляді вертикальних ліній. Під кутом поховальної ями сильно пошкоджений норами землерийних тварин. Кістки останніх часто трапляються в норах. Посеред ями були виявлені рештки дорослої людини дуже високого зросту та міцної статури. Небіжчика було покладено на спину головою до ПнСх, ноги зігнуті під гострим кутом в колінах були укладені (можливо, від початку зведеними колінами догори) праворуч. Руки простягнуті вздовж тіла, кисті під тазовими кістками.

На черепі, на кістках лівої ступні, гомілки, а також на правому стегні померлого простежені невеликі плями червоної вохри. Під померлим, а також на кістках небіжчика простежено тлін коричневого кольору від підстилки та поховального савана. На окремих ділянках долівки могили були знайдені деревні вуглики. За потилицею, у східному куті ями було знайдене крем'яне знаряддя праці (Рис. 13, 1; 69).

Інвентар:

1) Крем'яний виріб – знаряддя на трапецієподібному у перетині відщепі світло-коричневого кольору, підправлено ретушшю з двох повздовжніх сторін. Розміри 4,6×1,5×0,5 см (Рис. 13, 2).

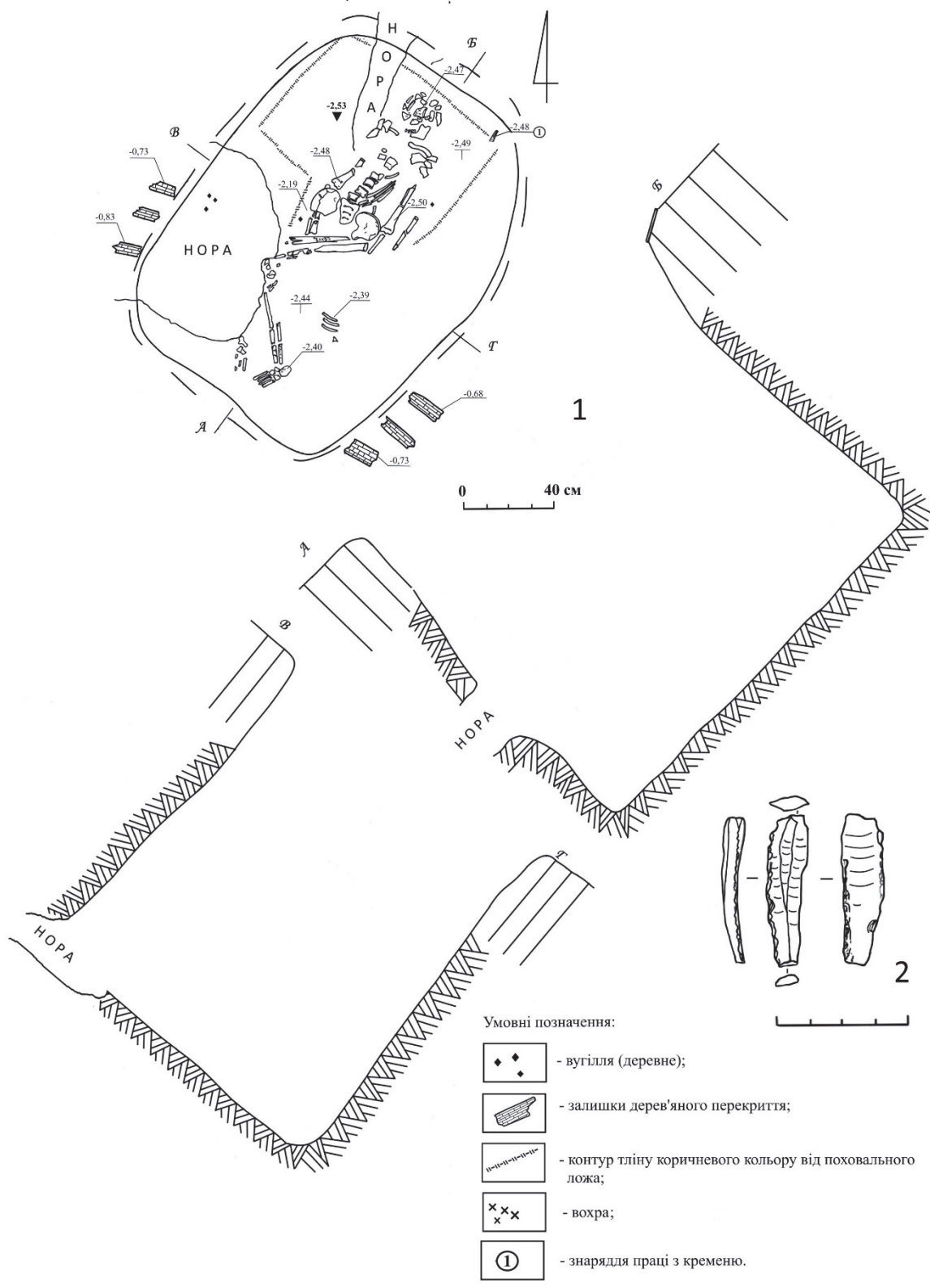

Рис. 13. Курган 2, поховання 4

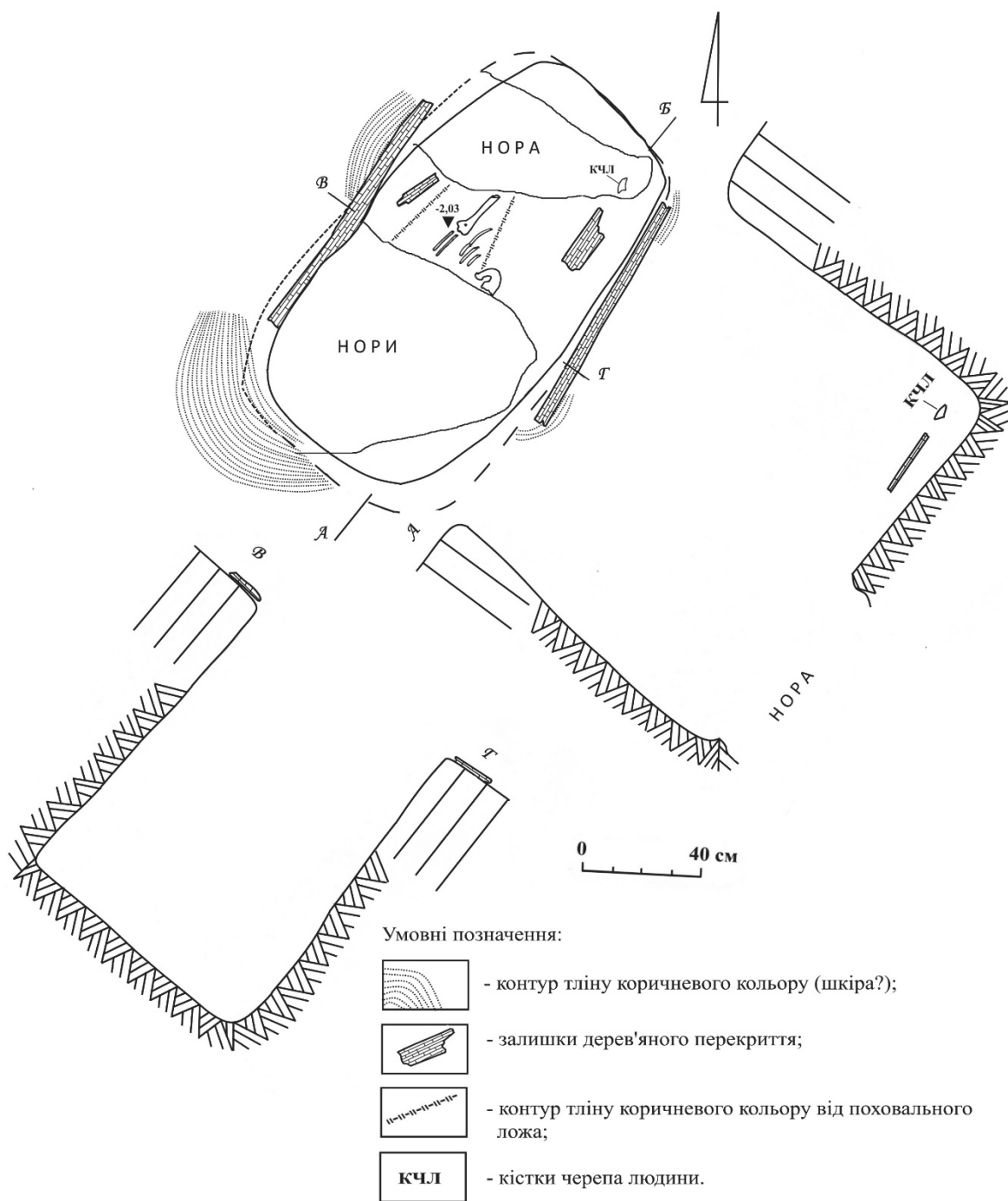

Рис. 14. Курган 2, поховання 5

Поховання № 5 (ямна культура). Було відкрито за 1,2 м на північ та 5,65 м на схід від R (5,85 м 73° від R) на рівні 1,96 м від СП (- 2,03 від R). Поховальна споруда – підпрямокутна в плані яма розмірами: 1,6×0,85 м (по дну), викопана з рівня давньої поверхні. Могила була перекрита вздовж дерев'яними плахами, під якими фіксувався тлін коричневого кольору (шкіра?). Яма сильно пошкоджена норами землерийних тварин. Від кістяка збереглася лише частина правої плечової кістки, кілька ребер та уламки тазових кісток (знаходилися *in situ*) та фрагменти черепа (у заповнені могили). Положення кісток дозволяє говорити, що небіжчика було покладено на спину (вочевидь зібгано – відповідно до ямної традиції) головою до північного сходу, права рука була випростана та лежала вздовж тіла. Поховальний інвентар під час дослідження ями та прокопування ґрунту з кротовини не виявлено (Рис. 14).

Поховання № 6 (добу бронзи). За 2,0 м на північ та 1,5 м на схід від R (3,20 м 40° від R) на рівні – 1,02 м від СП (-1,17 від R) була відкрита частково зруйнована похованням 9 могила. Поховання здійснено у чорноземному шарі, контури ями не простежувалися. Тіло небіжчика (доросла людина) було розміщено в скорченому стані на правому боці з орієнтацією головою на південь. Руки зігнуті у ліктьових суглобах під гострим кутом кистями перед обличчям. Кістяк нижче поперекових хребців зруйнований похованням 9.

За потилицею, перед обличчям та перед грудьми небіжчика було виявлено камені середніх розмірів. Враховуючи рівні їх знаходження, складається враження, що вони знаходились по заплічках вузької неглибокої ями та, можливо, ними було притиснуте перекриття могили. В могилі також було знайдено вуглинка, які розташовувалися, переважно, за спиною померлого (в т.ч. під каменем). Інвентар відсутній (Рис. 15; 70).

Поховання № 7 (ямна культура). На відстані 0,6 м на північ та 6,3 м на захід (6,10 м 275° від R) на рівні -1,86 м від СП (-1,93 від R) було відкрито поховання дитини. Могильна споруда – яма розмірами 0,85×0,55 м, перекрита вздовж дерев'яними плахами. Кістяк дитини був розташований посеред ями скорчено на спині головою на ПнСх. Ноги, зігнуті в колінах, впали, або були укладені вправо. Права рука випростана вздовж тіла, ліва під тупим кутом зігнута в лікті. По кутах могили було встановлено по одній керамічній посудині. Під кістками простежено тлін коричневого кольору від поховальної підстилки. На черепі та на окремих ділянках підстилки, а також під керамічною посудиною №2 простежувались сліди червоної вохри. Біля лівого ліктя біло знайдено шматок темно-бордової вохри (Рис. 16; 71; 72).

Інвентар:

1) Керамічна посудина № 1 – мініатюрний безшийний горщик-мисочка відкритого типу з яйцеподібним корпусом асиметричних пропорцій. Поверхня грубо оброблена, випал нерівномірний, зовнішня поверхня від чорного до помаранчевого кольору. Зсередини простежено значний шар нагару. Висота – 6,0-6,5 см, діаметр по вінцях – 8,0-8,5 см (Рис. 17; 78, 1).

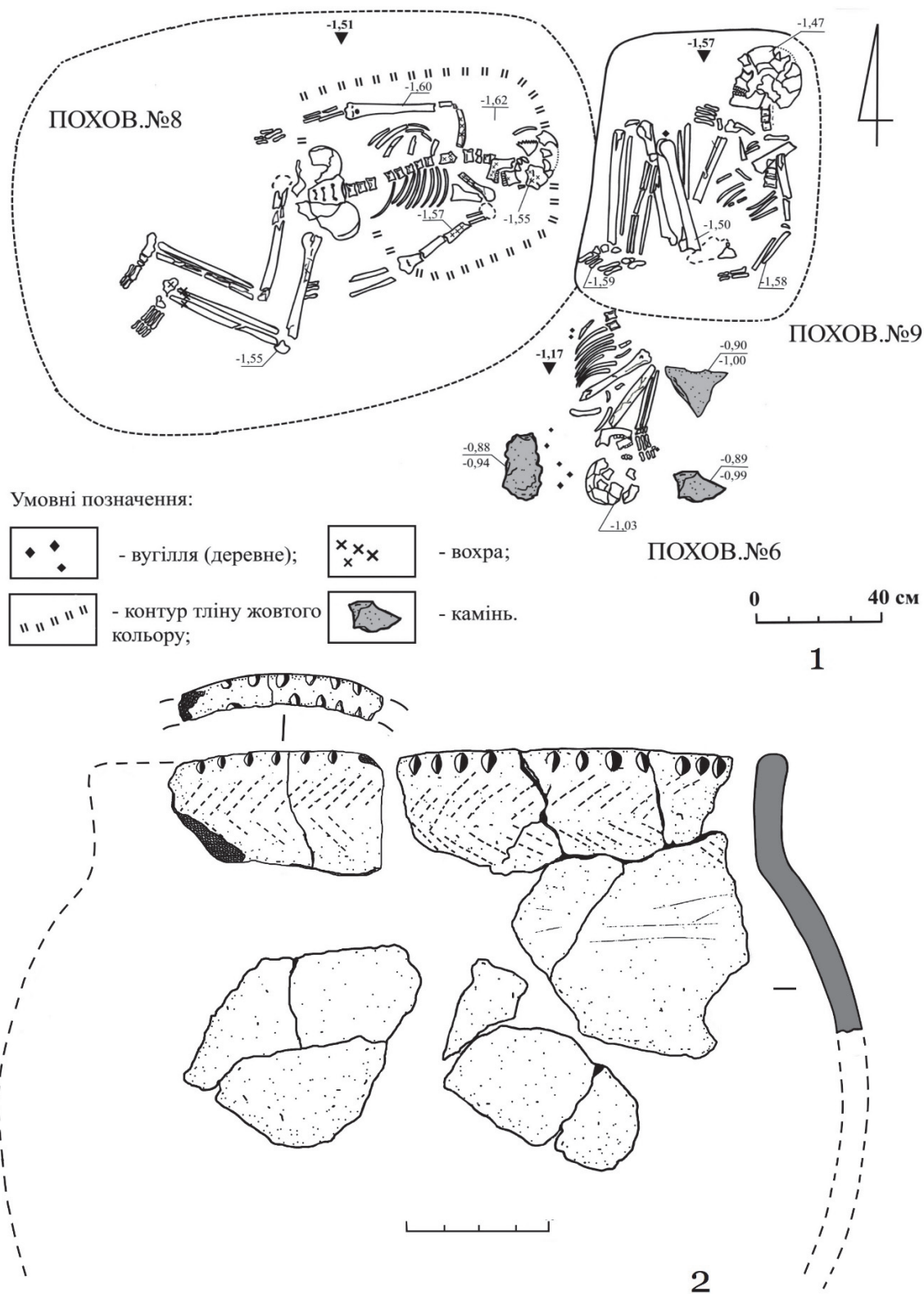

Рис. 15. Курган 2:1 – план поховань 6, 8, 9; 2 – керамічна посудина у насипу №2

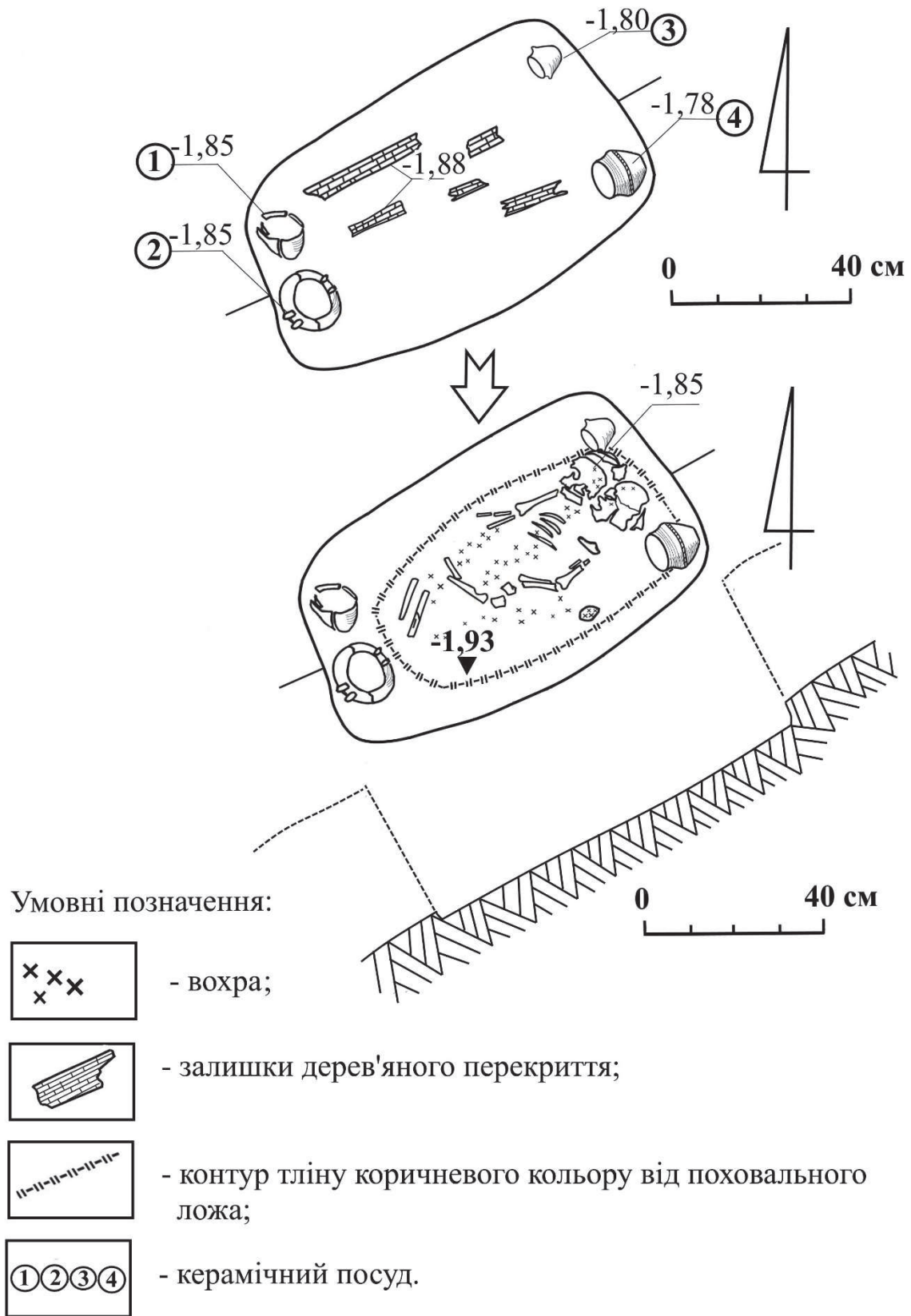
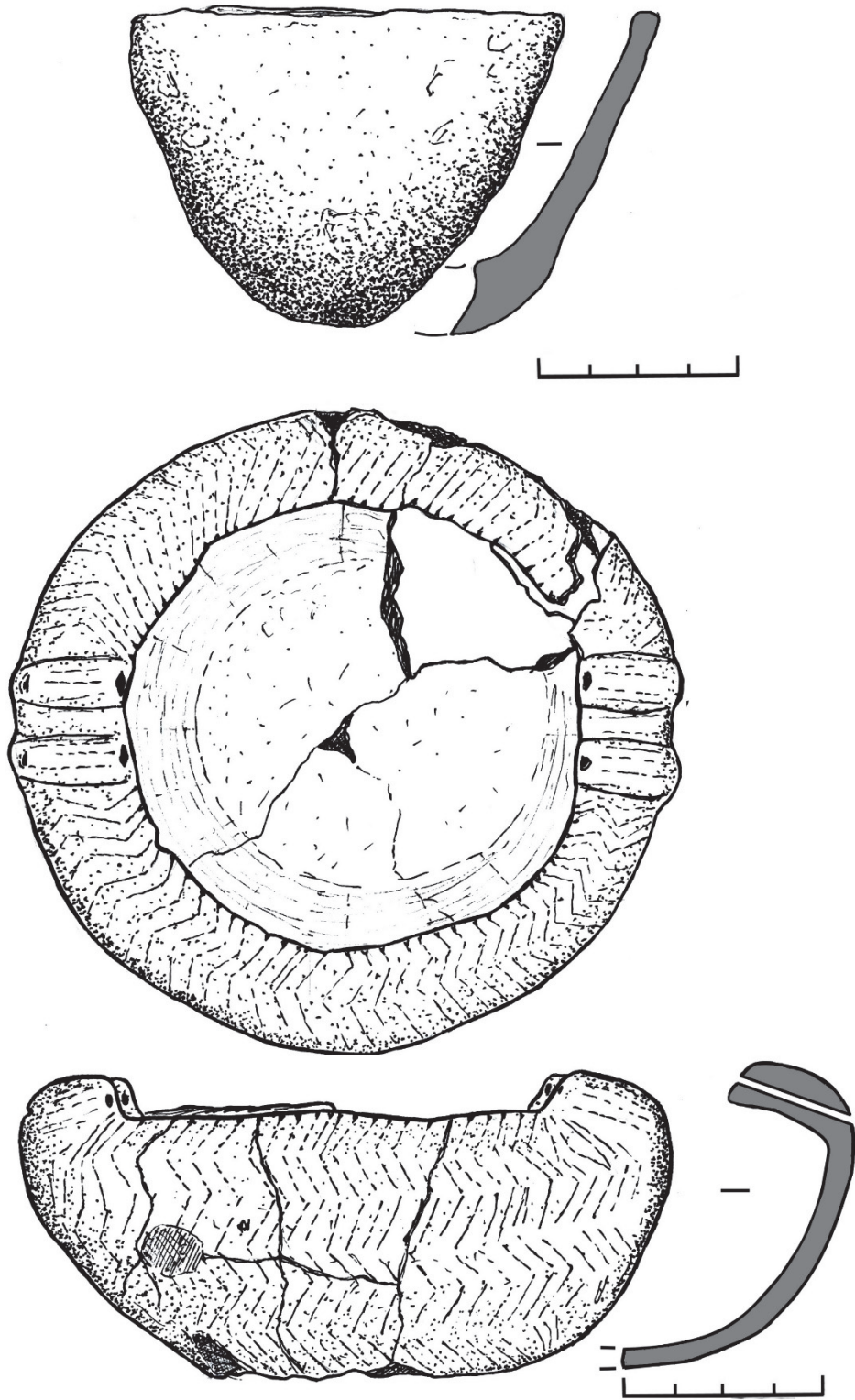
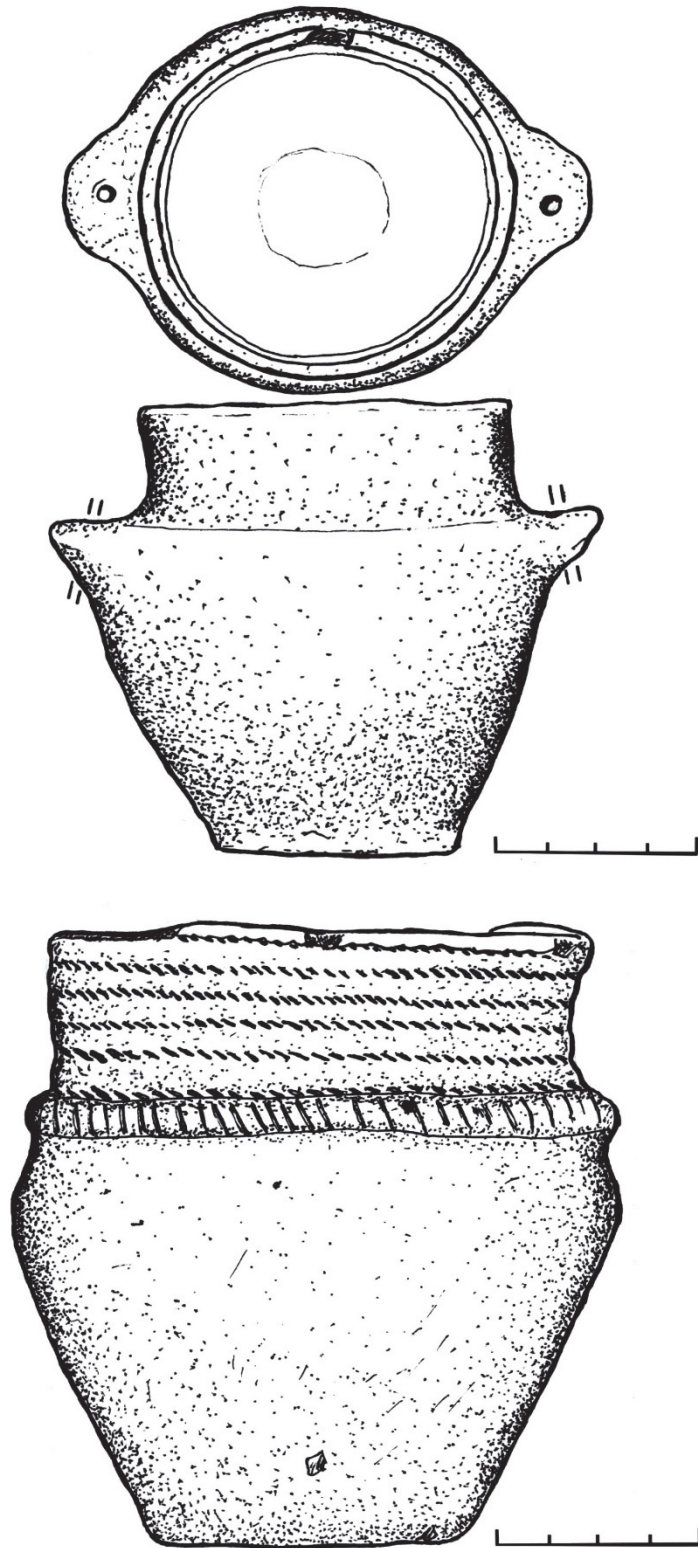

Рис. 16. Курган 2, поховання 7

Рис. 17. Курган 2, поховання 7: керамічні посудини 1 і 2

Рис. 18. Курган 2, поховання 7: керамічні посудини 3 і 4

2) Керамічна посудина № 2 – ліпна чаша закритого типу. На плічках горщика знаходилися чотири вушка (по парі з протилежних боків) з наскрізними горизонтальними проколами. Дно округле, злегка сплюснене. Вся зовнішня поверхня горщика повністю орнаментована відбитками дрібнозубчастого штампa у вигляді горизонтальної ялинки. Випал поганий. Зовнішня та внутрішня поверхні посудини світло-коричневого кольору. Зсередини простежено значний шар червоної вохри. Висота – 6,0 см, діаметр по вінцям – 9,0 см, діаметр боків – 13,5-14,0 см, діаметр отворів в ушках – 0,35-0,4 см (Рис. 17; 78, 2).

3) Керамічна посудина № 3 – мініатюрна посудина дещо асиметричних пропорцій з короткою прямою шийкою і випуклими плічками. На плічках горщика знаходилися два вушка з вертикальними проколами, що виконані по сирому тісту зверху донизу. Випал нерівномірний, зовнішня та внутрішня поверхні від чорного до світло-коричневого кольору. Висота – 8,8-9,3 см, діаметр по вінцях – 7,5 см, діаметр боків – 8,7 см, діаметр дна – 4,5 см, діаметр отворів в ушках – 0,05 см (Рис. 18; 78, 3).

4) Керамічна посудина № 4 – горщик струнких пропорцій з високою, майже циліндричною шийкою, вінця ледь відігнуті. Шийку оперізують шість ліній, виконаних шляхом відбитку мотузки. Горщик прикрашено валиком, вінця зверху та «пружок» орнаментовано навкісними насічками палички. Зовнішня та внутрішня поверхні світло-коричневого кольору. Висота – 12,5 см, діаметр по вінцях – 10,5 см, діаметр боків – 12,0 см, діаметр дна – 6,5 см (Рис. 18; 78, 4).

5) Шматок вохри аморфної форми темно-бордового кольору. Розміри: 3,5×3,0×2,5 см.

Поховання № 8 (ямна культура). Було відкрито за 4,0 м на північ та 1,0 м на схід від R (4,10 м 20° від R) на рівні 1,36 м від СП (-1,51 від R). Контури ями вдалося простежити лише приблизно. Поховальна споруда – яма, скоріш за все була перекрита деревом, зотлілі залишки якого траплялися трохи вище рівня кісток. Напряму, в якому було покладено жердини або плахи, встановити не вдалося – рештки перекриття зустрічались в хаотичному порядку, вкрай дрібні та невиразні. Ширина могили у придонній частині дорівнювала близько 0,8 м, що простежується на східному профілю Центральної бровки.

На придонній частині могили було знайдено рештки дорослої людини дуже високого зросту та міцної статури. Небіжчика було покладено на спину головою на схід, ноги зігнуті під гострим кутом в колінах були укладені (можливо, від початку зведеними колінами догори) ліворуч. Руки простягнуті вздовж тіла. На черепі, кістках грудного відділу, на лівому плечі та ступнях простежені невеликі плями червоної вохри. Під померлим, на дні могили, знаходилася поховальна підстилка, від якої залишився тлін жовтуватого кольору. Інвентар відсутній (Рис. 15; 73 – 75).

Поховання № 9 (доба бронзи). Було відкрито у 4 м на північ та 2,45 м на схід від R (4,60 м 35° від R) на рівні 1,42 м від СП (-1,57 від R). Могиляна яма частково зруйнувала поховання 6. Поховання здійснено у передматериковому шарі, контури підпрямокутної ями з округленими кутами, розмірами 0,95×0,7 м, простежувалися частково по дну.

Тіло небіжчика (дорослої людини) було розміщено в сильно скорченому стані на правому боці з орієнтацією головою на північ. Права рука зігнута у ліктьовому суглобі під гострим кутом, кистю перед обличчям. Ліва рука слабо зігнута у ліктьовому суглобі та витягнута вздовж тіла, кистю біля тазових кісток. Ноги зігнуті у колінних та тазових суглобах під гострими кутами. Біля колінних кісток знайдено невеликий фрагмент деревного вугілля, під кістками черепа простежено деревний тлін та невеликий шматочок червоної вохри. Інвентар відсутній (Рис. 15; 73; 74; 76).

Поховання № 10 (зрубна культура). Відкрито у 2,2 м на північ та 1,7 м на схід від R (3,0 м 40° від R). На рівні -0,65 м від R були знайдені залишки від зруйнованого Комплексом 1 поховання: уламки стегнової кістки та кілька фрагментів керамічного горщика у безпосередній близькості (0,7 м на південний захід) від уламків кісток.

Інвентар:

1) Фрагменти керамічної посудини (всього 11 уламків). Випал нерівномірний, внутрішня поверхня чорного кольору, зовнішня – від сіро-коричневого до рожевого. Посудина не орнаментована, гострореберна, прикрашена горизонтальними розкосами. Черепок на зламі чорний. Посудина не реконструюється, розміри та форма не встановлюються (Рис. 11, 5).

***

Всього в кургані 2 було досліджено 10 поховань доби бронзи та раннього залізного віку (РЗВ). Первинний насип було споруджено за доби ранньої бронзи носіями ямної культури (поховання 4, 5 та 7). Згодом в кургані була влаштована ще одна могила ямної культури – поховання 8. Ще два поховання – 6 та 9 датуються широко – добою бронзи. За доби пізньої бронзи населення зрубної культури продовжує використовувати некрополь, здійснивши щонайменше три поховання – 1, 2 та 10. Вірогідно, зрубних поховань було значно більше, але внаслідок розорювання частина їх могла бути повністю знищена. Найбільш пізнім в кургані було поховання 3. За комплексом ознак поховання належать до періоду РЗВ та передують пам'яткам скіфського часу.

2.3. Курган 3

Курган 3 знаходиться за 40 м на південний схід від кургану 2 (відстань дається між центрами насипів), поли курганів 2 і 3 між собою стикуються, на момент досліджень являв собою насип у плані округлої форми, заввишки 0,65 м та діаметром близько 30 м. Насип кургану систематично розорювався.

Координати на Google Maps: 46°59'41.86"Пн, 37°16'20.27"Сх.

Роботи здійснювалися за допомогою техніки методом розкопок паралельними траншеями із залишенням бровок поміж ними. Замір глибин проводився від репера. Похований ґрунт внаслідок розорювання не фіксувався. Світла смуга, тобто давнього горизонту, не простежувалася. Курган досліджено чотирма траншеями, прокладеними з півдня на північ (Рис. 19). Між траншеями залишалися бровки (Центральна, дві Східні та дві Західні) для стратиграфічних спостережень.

Стратиграфія (Рис. 20). Аналіз профілів бровок, а також польові спостереження, зроблені під час роботи техніки та горизонтальних зачисток, дали можливість простежити наступні стратиграфічні ситуації:

- орний шар потужністю 0,25 м;
- на профілях бровок лінія ДГ не простежена, похований чорнозем виявити не вдалося;
- материковий суглинок з рівня 0,95 м від R;
- дитяче поховання 2 «перекривало» поховання дорослої людини 2а.

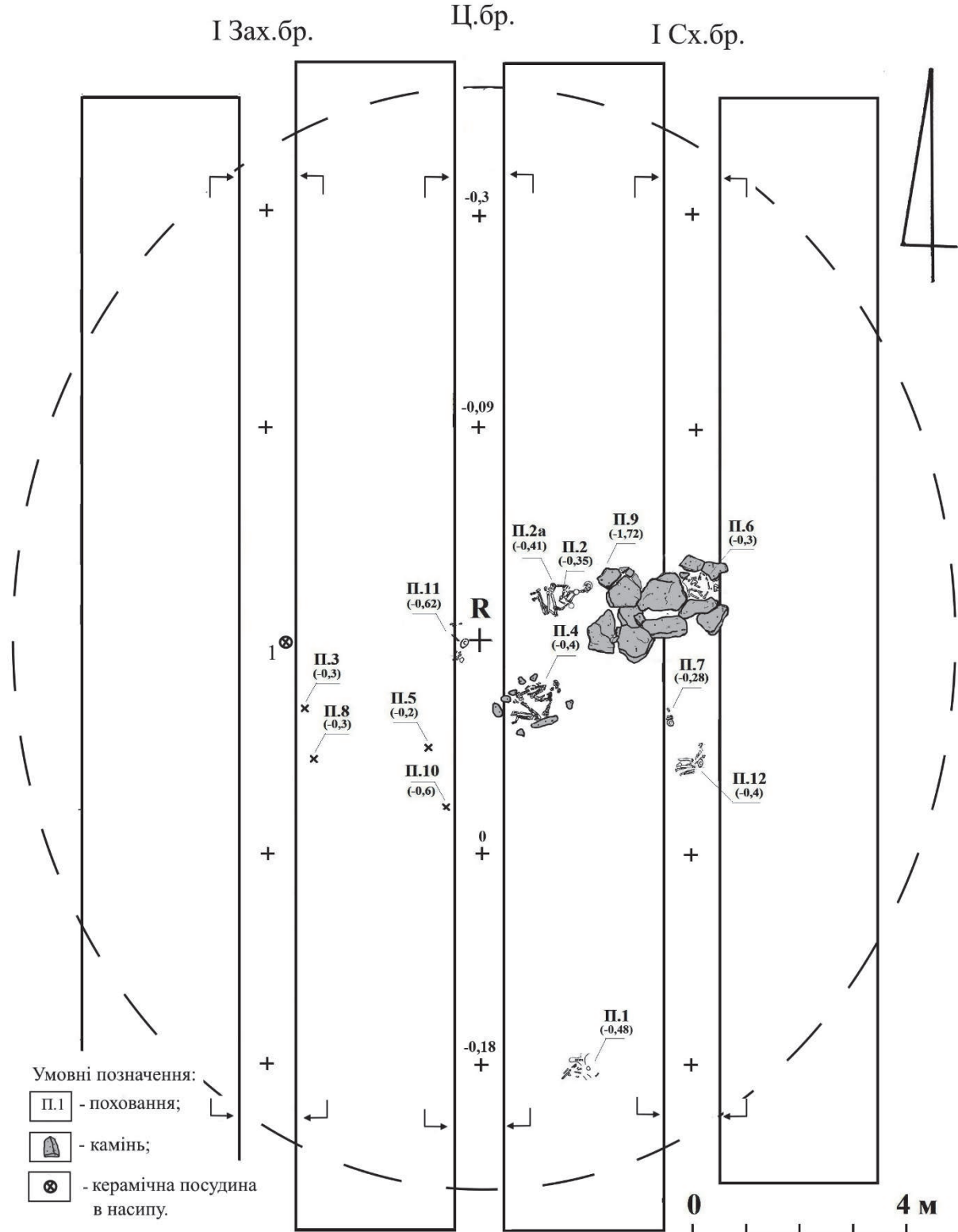

Рис. 19. «Могила Бабакова», загальний план кургану 3

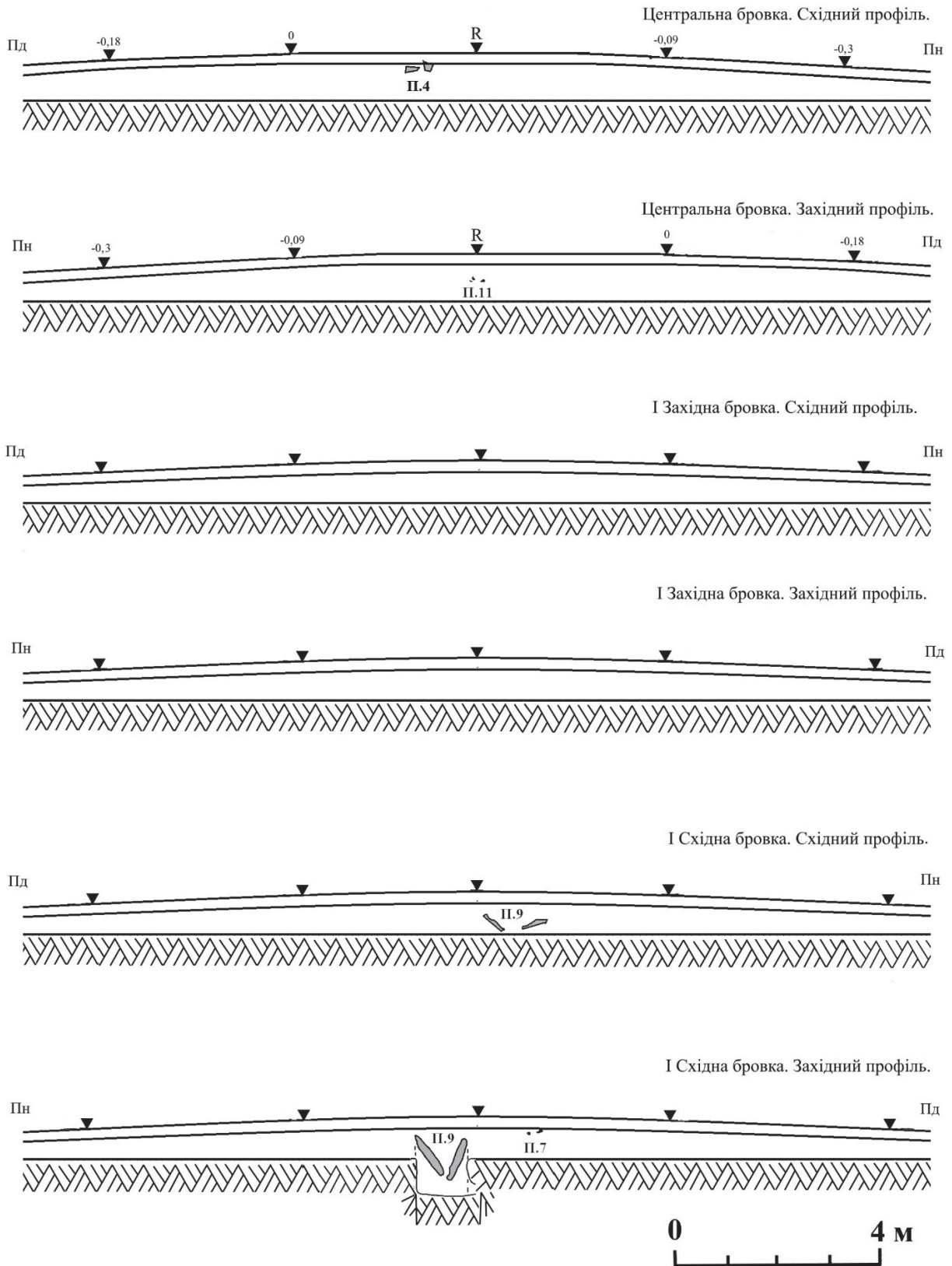

Рис. 20. Стратиграфічні профілі кургану 3

Окремі знахідки на поверхні та в насипу кургану (ситуації):

- фрагменти ліпної чорноглиняної банки. Вінце у перетині округле, злегка сплюснене. Виявлено на поверхні кургану;
- фрагменти ліпної посудини з невеликим ребром, зі слідами сильного нагару на зовнішній поверхні. В тісті незначна домішка великозернистого піску. Реконструйовані розміри: висота – 10,0 см, діаметр вінчика – 11,5 см, діаметр дна – 7,0 см. Виявлено на поверхні насипу (Рис. 21. 1);
- посудина у формі банки відкритого типу, з невиразним піддоном виявлена в 3,6 м на захід від R, на глибині - 0,44 м від СП. Тісто добре змішане, незначна домішка піску. Зовнішня поверхня сіро-коричневого кольору зі слідами сильного нагару, покрита слабкими горизонтальними розчосами. Внутрішня поверхня світло-сірого кольору, на дні сліди нагару. Висота – 14,0 см, діаметр вінця – 17,0 см, діаметр дна – 10,0 см (Рис. 22, 2).;
- фрагмент вінця тонкостінної (0,5 см) чорноглиняної посудини. Вінця сплюснені. Виявлено у 2 м на захід та 8 м на південь від R (Рис. 21, 3);
- відщеп кременю сірого кольору 4,0×2,5 см, без слідів вторинної обробки. Виявлено на глибині 0,5 м від СП, в 4,5 м на захід та 0,5 м на північ від R (Рис. 21, 4; 98);
- уламок гостроконечника на первинному відщепі. Кремень сірого кольору зі слідами крейдової кірки, покритий молочною патиною. Один поздовжній край підправлений високою ретушшю. Розміри: 1,0×2,5×0,4 см. Виявлено на глибині 0,6 м від СП в 4,5 м на захід та 0,5 м на північ від R (Рис. 21, 5; 98);
- відщеп кременю темно-сірого кольору 4,0×2,5 см без слідів вторинної обробки. Виявлено на поверхні кургану (Рис. 21, 6; 98).

Поховання № 1 (зрубна культура). На відстані 8 м на південь та 2,2 м на схід від R (8,5 м 165° від R) на рівні 0,3 м від СП (-0,48 від R) було відкрито поховання людини. Контури ями не простежувалися. Кістки у поганому стані. Частина кістяка знищена оранкою. Можна встановити, що небіжчика було поміщено до могили скорчено на лівому боці з орієнтацією головою на схід. Біля місця, де мала знаходитись голова, були знайдені фрагменти керамічного горщика (Рис. 22, 1; 83).

Інвентар:

1) Керамічна посудина сіро-коричневого кольору, від якої збереглися лише уламки придонної частини. Зовнішня поверхня злегка підлощена, у тісті вкраплення крейди. Діаметр дна – 7,5 см (Рис. 22, 2).

Поховання № 2 (зрубна культура). Було виявлено за 2,15 м на схід та 0,5 м на північ від R (2,4 м 55° від R) на глибині 0,35 м від СП (-0,35 від R). Контури ями не простежувалися. Поховання немовля. Кістки погано збереглися. Положення стегон, тазу, поперекових хребців та зубів певною мірою вказує на ритуальну позу – скорчено на лівому боці з орієнтацією головою у східний напрямок. Перед місцем, де мало бути розташоване обличчя знаходився горщик (Рис. 23, 1,2; 84).

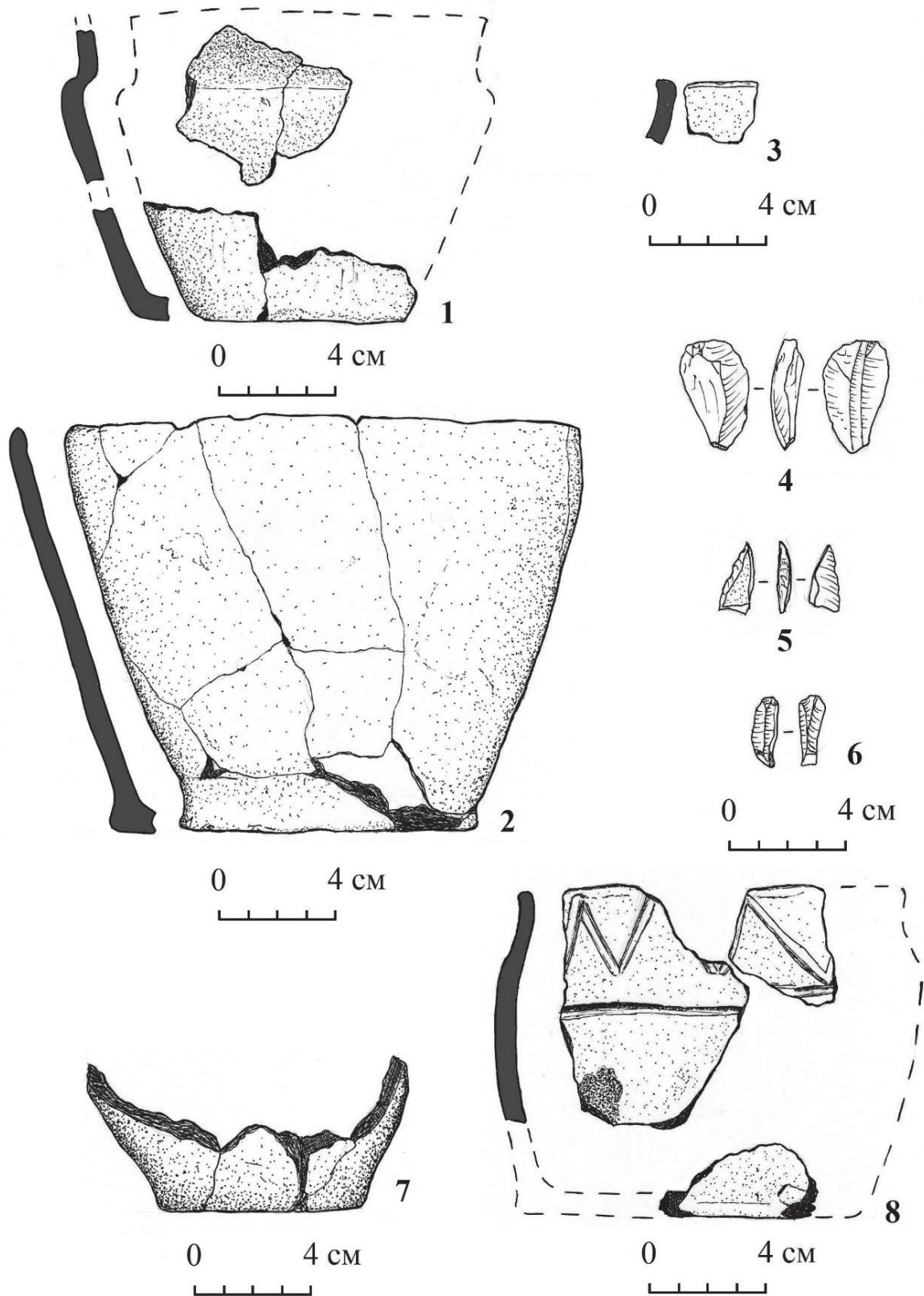

Рис. 21. Окремі знахідки з насипу кургану 3

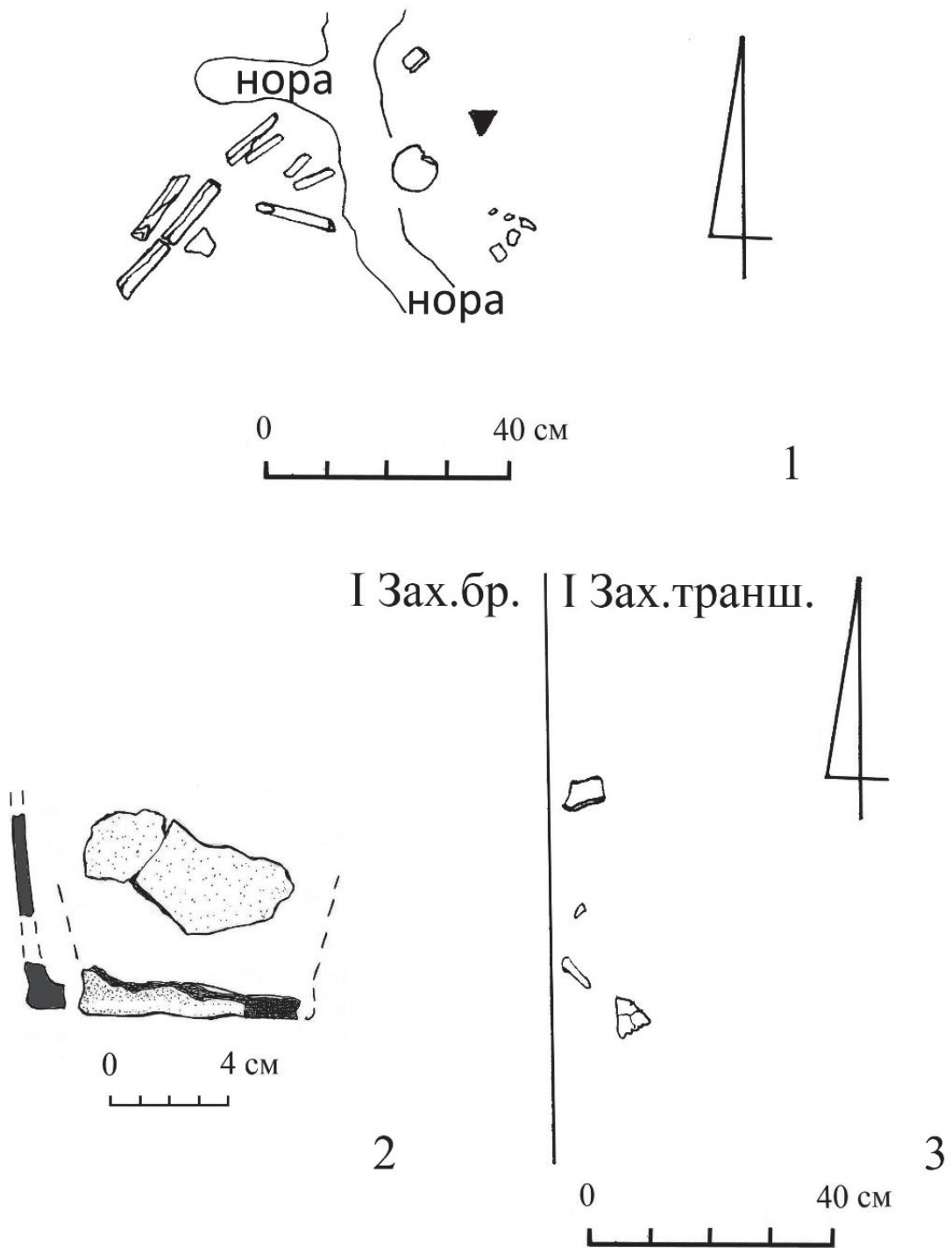

Рис. 22. Курган 3: 1,2 – поховання 1; 3 – поховання 3

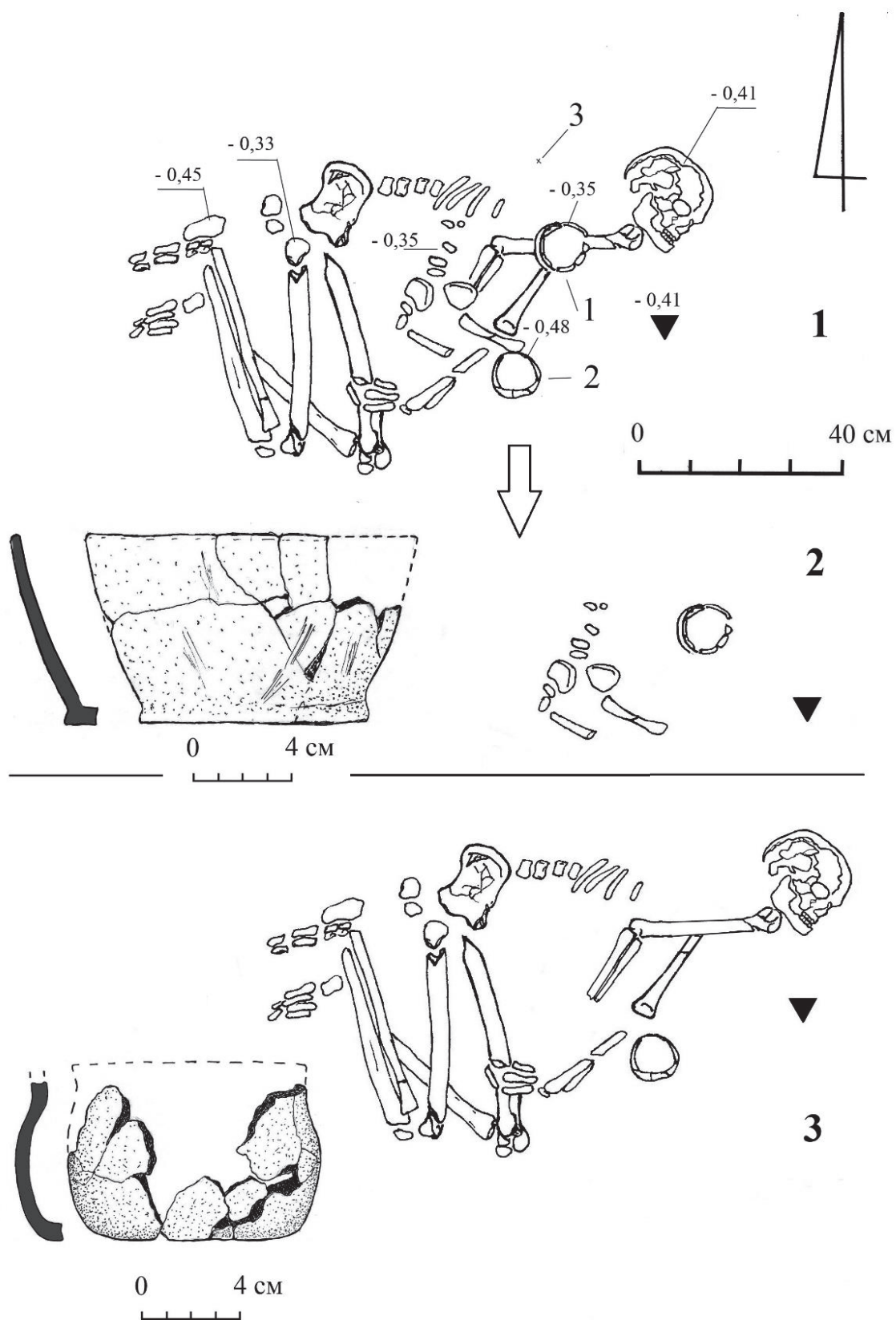

Рис. 23. Курган 3: 1-3 – поховання 2, 2а

Інвентар:

1) Керамічна посудина світло-коричневого кольору, обпалена нерівномірно. Банка відкритого типу. Розчоси всередині – горизонтальні, зовні – вертикальні. У дна закраїна. Черепок на зламі чорний, в тесті домішка дрібного піску. Висота – 7,5 см, реконструйований діаметр вінця – 13,0 см, діаметр дна – 9,0 см (Рис. 23, 2; 84).

Поховання № 2а (зрубна культура). Було виявлено за 2,15 м на схід та 0,5 м на північ від R (2,4 м 55° від R) на глибині 0,41 м від СП (-0,41 від R), одразу під п. 2. Контури могили не встановлені. Похованого було покладено на лівий бік у скорченому стані головою на схід. Череп дещо віддалений від тіла. Ноги зігнуті під прямим кутом щодо тіла та під гострим у колінних суглобах. Ліва рука витягнута, кисть її було покладено на ліве стегно. Права рука зігнута під прямим кутом у ліктьовому суглобі. Біля рук було знайдено керамічний горщик (Рис. 23, 1,3).

Інвентар:

1) Керамічна посудина чорного кольору. Банка закритого типу зі стягнутим гирлом і плавним переходом від горла до плеча. Слабо обпалений. Черепок на зламі чорний. Реконструйована висота – 7,0 см, діаметр вінця – 9,0 см, діаметр дна – 8,0 см.

Поховання № 3 (зрубна культура ?). За 3,5 м на захід та 1,2 м на південь від R (3,7 м 250° від R) на рівні 0,3 м від СП (-0,3 від R) було знайдено залишки повністю зруйнованого поховання. Контури могильної ями не простежувалися. Збереглися лише окремі кістки черепа та невиразний уламок керамічної посудини доби бронзи (Рис. 22, 3).

Поховання № 4 (зрубна культура). Було відкрито в 1,0 м на південь та 1,0 м на схід від R (1,2 м 140° від R) на рівні 0,4 м від СП (-0,4 від R). Поховання здійснено в кам'яній скрині, складеній з вапняку. Поховальна споруда частково зруйнована оранкою. Залишилися лише окремі пошкоджені брили та плита (Рис. 24, 1; 86).

В могилі було знайдено рештки дорослої людини, похованої скорчено на лівому боці головою на ПнСх. Кістки збереглися погано. Ноги в колінах зігнуті під гострим, в тазовому суглобі – під прямим кутом. Руки зігнуті в ліктях. Під померлим простежені залишки шкіряної (?) підстилки. Перед обличчям були знайдені уламки орнаментованого горщика. В «обіймах» померлий тримав лопатку тварини та дерев'яний предмет, від якого залишилася пряма смуга тліну. Перед обличчям, поруч з долонями небіжчика була виявлена крижова кістка великої рогатої худоби (крижові хребці) та розламана мушля Unio.

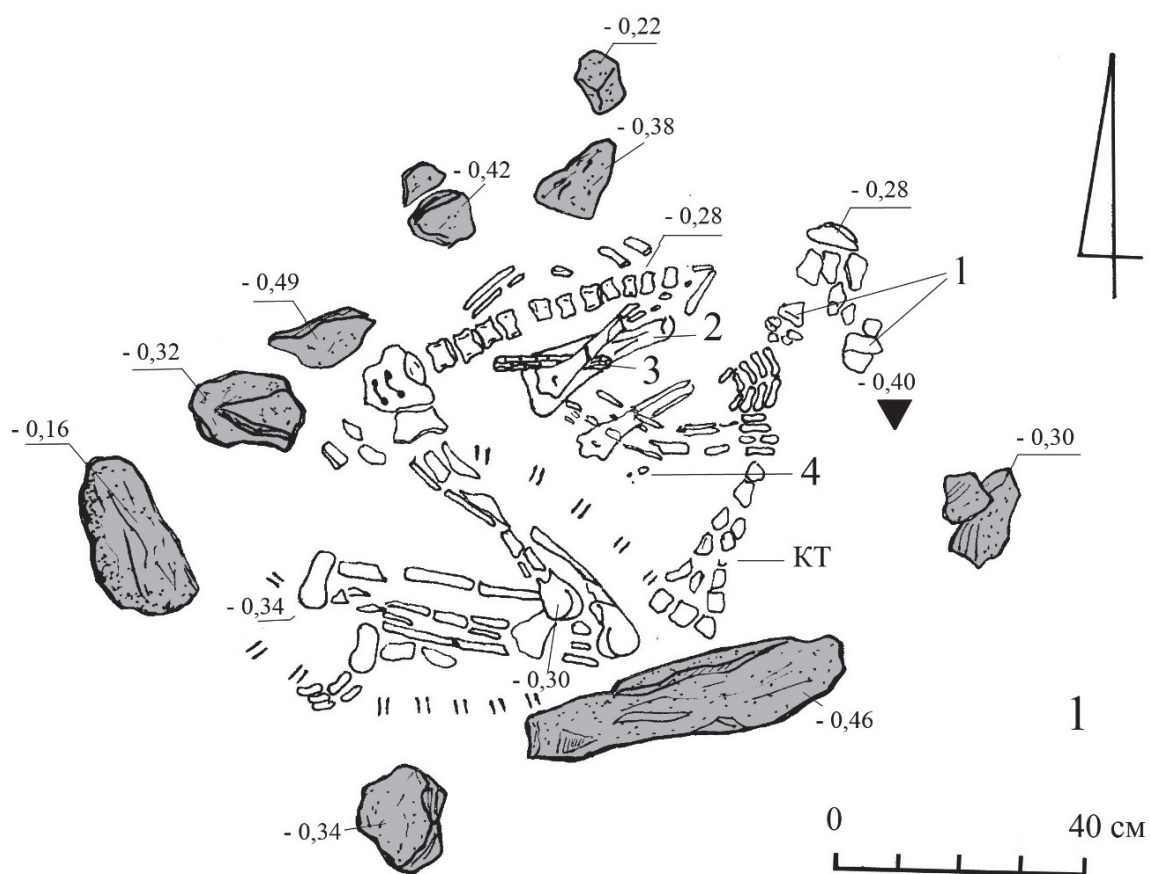
Інвентар:

1) Горщик світло-коричневого кольору. Посудина з плавним переходом від горла до тулуба, по плічках прикрашена відбитками штампа (палички), вінця злегка сплюснені, у придонній частині намічається закраїна. Черепок на зламі чорний, у тесті домішка крупнозернистого піску і шамоту. Реконструйована висота – 15,5 см, діаметр вінця – 17,5 см, діаметр дна – 15,5 см (Рис. 24, 2; 97, 3).

2) Лопатка великої копитної тварини.

3) Дерев'яний виріб. Реконструйовані розміри – 18,0×2,0 см.

4) Мушля Unio.

Умовні позначення:

	- камінь;
	- керамічна посудина;
	- лопатка тварини;
	- дерев'яний предмет;
	- мушля;
	- кістки тварини.

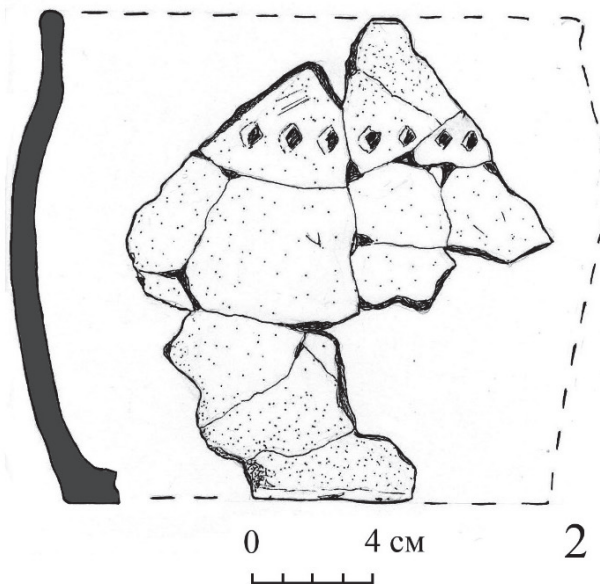

Рис. 24. Курган 3: 1,2 – поховання 4

5) Крижова кістка свійської тварини (крижові хребці).

Поховання № 5 (зрубна культура ?). Було відкрито у 2 м на південь та 1 м на захід від R (2,3 м 205° від R) на рівні 0,2 м від СП (-0,2 від R) під орним шаром. Поховання повністю зруйновано оранкою. Збереглися невеликі уламки людських кісток та фрагменти придонної частини керамічної посудини в орному шарі курганного насипу. Позиція та орієнтація небіжчика не встановлюється.

Інвентар:

1) Фрагменти придонної частини керамічної посудини світло-коричневого кольору. Уламки на зламі чорні. Форма та розміри не встановлюються. Діаметр дна 7,0 см (Рис. 21, 7).

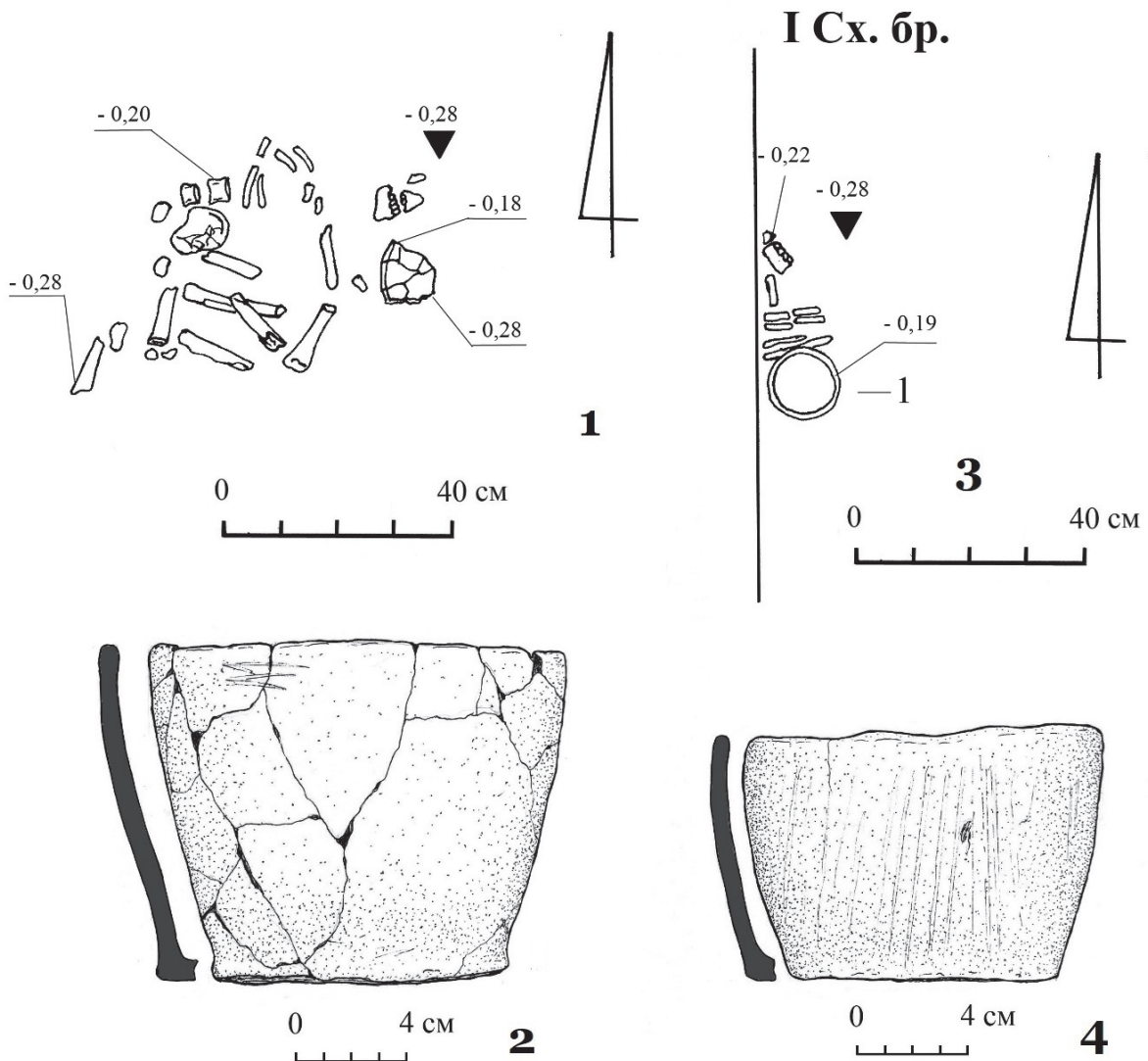

Рис. 25. Курган 3: 1,2 – поховання 6; 3,4 – поховання 7

Поховання № 6 (зрубна культура). За 4 м на схід та 1,5 м на північ від Р (4,7 м 80° від Р) на рівні 0,3 м від СП (-0,3 від Р) було відкрито частково зруйноване поховання людини. Контури могильної ями не простежувалися. Судячи із положення кісток, тіло небіжчика було розміщено в скорченому стані на лівому боці з орієнтацією головою на схід. Перед обличчям була поставлена керамічна посуда (Рис. 25, 1; 87; 88).

Інвентар:

1) Керамічна посуда сіро-коричневого кольору. Банка відкритого типу, на окремих місцях на зовнішній поверхні прикрашена горизонтальними розчосами. У дна закраїна. Вінця злегка сплющено. Черепок на зламі чорний, у тісті домішка дрібного піску. Висота – 12,0 см, діаметр вінець – 15,0 см, діаметр дна – 10,5 см (Рис. 25, 2; 97, 4).

Поховання № 7 (зрубна культура). За 1,0 м на південь та 3,7 м на схід від R (4,0 м 110° від R) на рівні 0,28 м від СП (-0,28 від R) було відкрито поховання дитини. Збереглися лише окремі кістки черепа та рук померлого. Перед обличчям була поставлена керамічна посуда (Рис. 25, 3).

Інвентар:

1) Керамічна посуда світло-коричневого кольору. Банка відкритого типу, зовні прикрашена неглибокими горизонтальними розчосами. Висота – 9,0 см, діаметр вінця – 12,5 см, діаметр дна – 9,5 см (Рис. 25, 4; 97, 5).

Поховання № 8 (зрубна культура). За 3,3 м на захід та 2,2 м на південь від R (3,9 м 135° від R) на рівні 0,3 м від СП (-0,3 від R) були знайдені фрагменти керамічної посудини. Контури ями не простежуються. Людських решток не знайдено. Можливо кенотаф або залишки тризни.

Інвентар:

1) Фрагменти керамічного гострореберного горщика від жовтого до світло-коричневого кольору, оздобленого в верхній третині прокресленим орнаментом у вигляді трикутників. Вінця злегка відігнути. Черепок на зламі чорний, в тесті домішка грубого піску. Висота, що реконструюється – 11,0 см, діаметр вінець – 13,0 см, максимальний діаметр – 14,5 см, діаметр дна – 11,5 см (Рис. 21, 8).

Поховання № 9 (ямна культура). Було відкрито за 3 м на схід та 0,5 м на північ від R (3,2 м 80° від R) на рівні 1,72 м від СП (-1,72 від R). Поховальна споруда – підовальна в плані яма розмірами: 2,2×1,25 м, викопана з рівня давнього горизонту. Перекриття могили складала кам'яні плити крихкого вапняку (середня ширина – 0,2 м), розташовані поперек ями. Перекриття було виявлено з рівня 0,46 – 0,52 м. В давнину, під вагою насипу, кам'яні плити розламались та просіли в частково заповнену землею порожнину могильної ями (Рис. 26; 89 – 93).

Біля північно-східного краю ями, на рівні 0,75 м, під перекриттям були простежені обпалені дерев'яні палички (стеблинки очерету?). Під час розчищення заповнення могили, безпосередньо під кам'яним перекриттям (на рівні 1,63 – 1,66 м) було простежено тлін дерева. Можна припустити, що це залишки конструкції, яка, можливо, певною мірою підтримувала кам'яні плити перекриття.

Поховальна яма сильно пошкоджена норами дрібних землерийних тварин. Кістки останніх часто трапляються в норах. На дні могили були виявлені рештки дорослої людини дуже високого зросту та міцної статури. Небіжчика було покладено на спину, ноги зігнуті під тупим кутом в колінах та впали вправо. Руки відведені від тіла та трохи зігнуті в ліктях. Орієнтація тіла західна. Західна частина ями пошкоджена норами, які також зруйнували верхню частину кістяка. Череп відсутній. Деякі його фрагменти знайдено під час прокопування кротовини. На стопах простежені невеликі плями червоної вохри. Під померлим простежено тлін жовтого кольору від підстилки. В ногах на долівці могили білі плями, можливо від крейди. Поховання безінвентарне (Рис. 27).

Поховання № 10 (зрубна культура). Було відкрито за 3 м на південь та 0,7 м на захід від R (3,4 м 190° від R) на рівні 0,60 м від СП (-0,6 від R). Контури могильної ями не простежувалися. Поховання повністю зруйновано. Залишилися лише незначні уламки кісток людини та фрагменти кераміки.

Інвентар:

- 1) Невиразні крихкі уламки керамічної посудини чорного кольору поганої збереженості. Черепок на зламі чорний. Розміри та форма посудини не реконструюються.

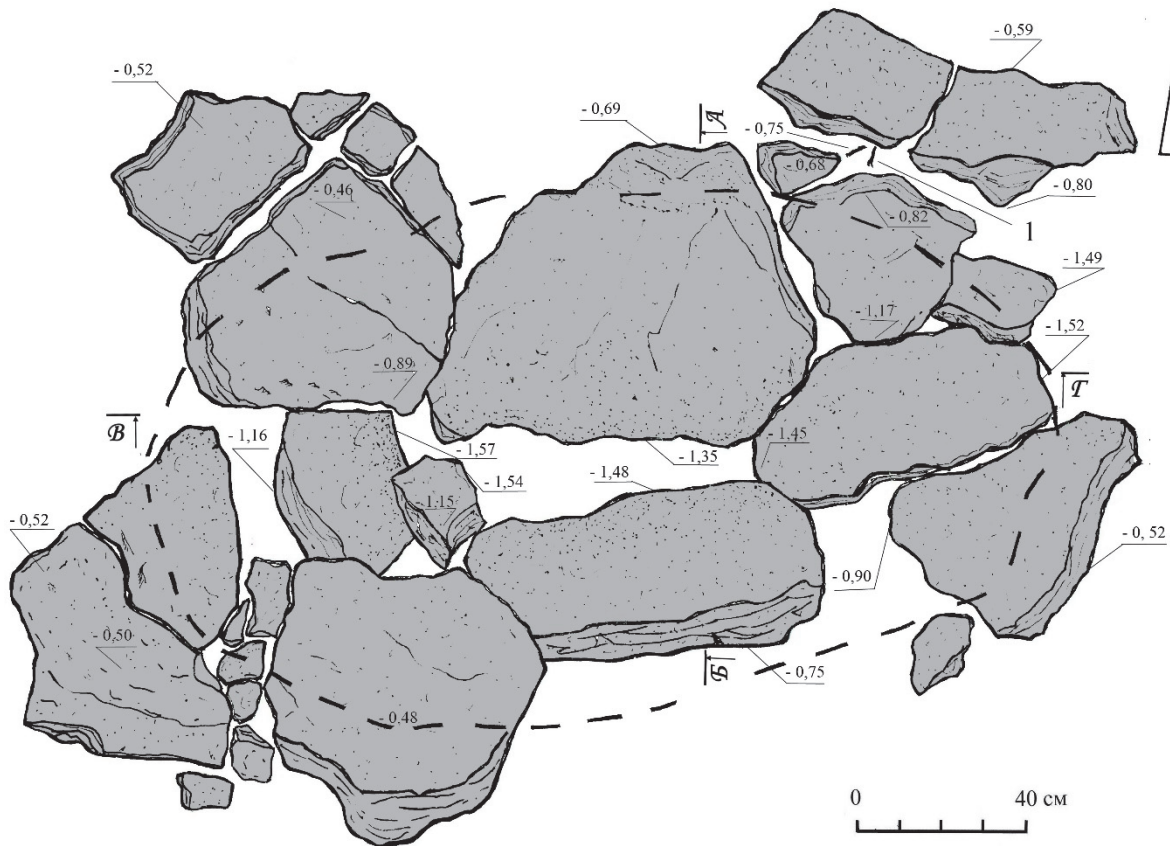

Рис. 26. Курган 3, перекриття поховання 9

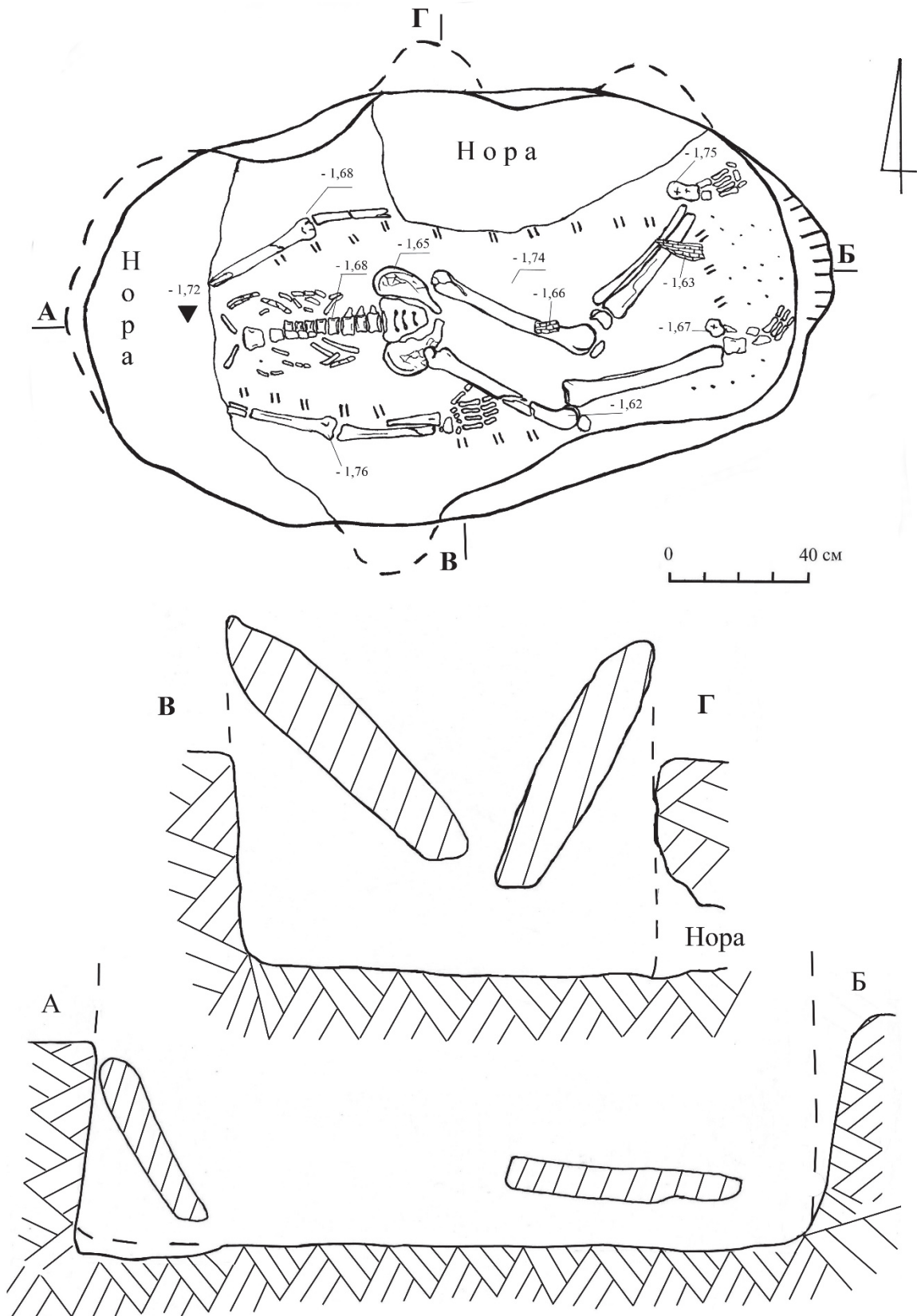

Рис. 27. Курган 3, план та розрізи поховання 9

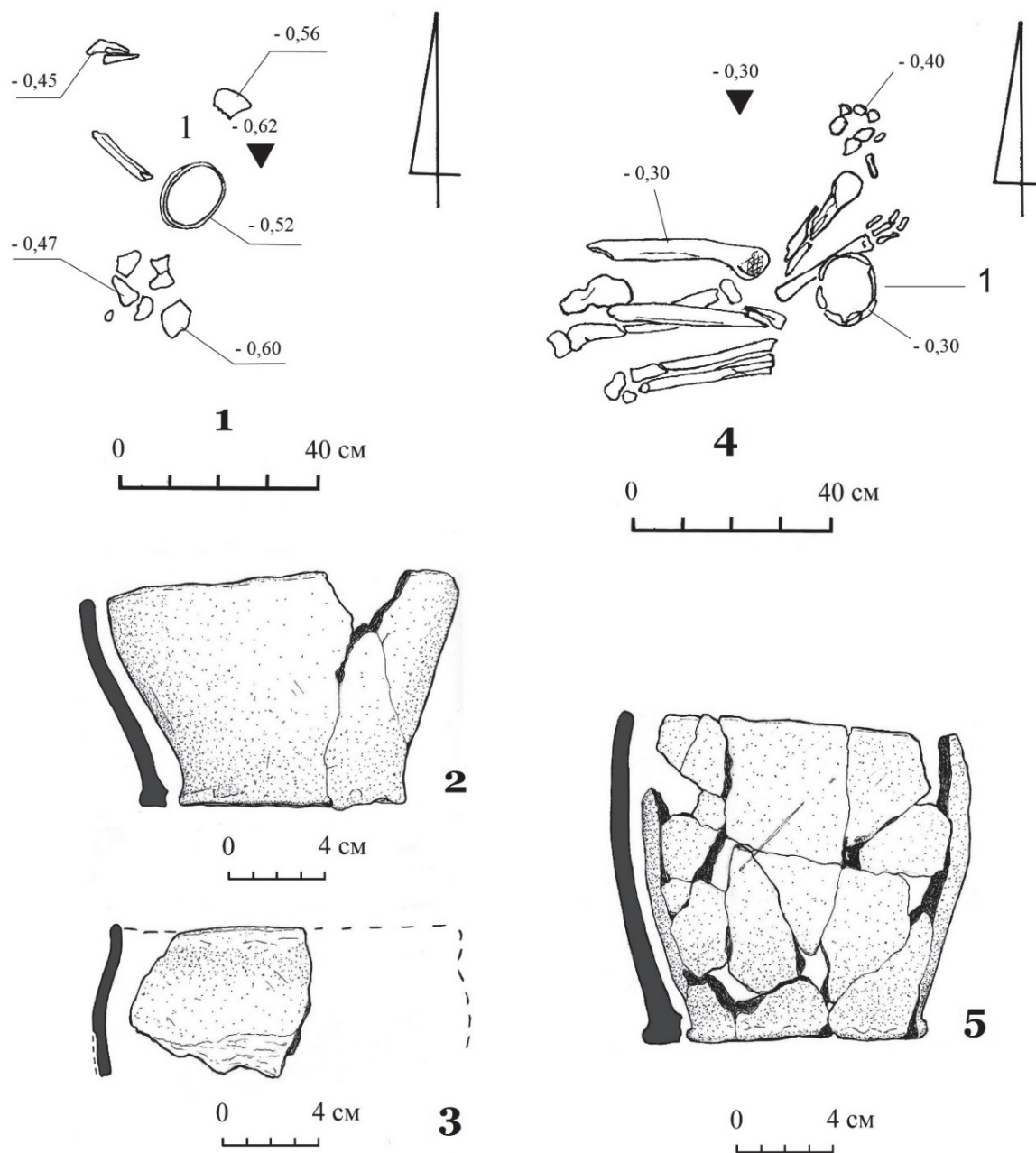

Рис. 28. Курган 3: 1-3 – поховання 11; 3,4 – поховання 12

Поховання № 11 (зрубна культура). Відкрито за 0,3 м на захід від R (0,3 м 270° від R) на рівні 0,62 м від СП (-0,62 від R). Контури могильної ями не простежувалися. Поховання повністю зруйноване. Встановити позу та орієнтацію померлого неможливо. Розміри кісток вказують на дорослий вік померлого. Зафіксовано невиразний тлін від дерева. Небіжчика супроводжувала керамічна посудина № 1 та фрагмент посудини № 2 (Рис. 28, 1).

Інвентар:

1) Керамічний горщик № 1. Банка відкритого типу світло-коричневого кольору асиметричних пропорцій, грубо оброблена. У придонній частині необережно сформована закраїна. Вінця злегка сплющено. Черепок на зламі чорний, в тісті домішка грубого піску. Висота – 9,5 см, діаметр вінець – 13,0 – 15,0 см, діаметр дна – 8,5 – 9,5 см (Рис. 28, 2; 97, 6).

2) Керамічний горщик № 2. Фрагмент вінець банки світло-коричневого кольору. Поверхня грубо оброблена, горбиста (Рис. 28, 3).

Поховання № 12 (зрубна культура). Відкрито у 4 м на схід та 2 м на південь від R (4,5 м 120° від R) на рівні 0,40 м від СП (-0,4 від R). Частково зруйновано. Кістки належали дорослій людині. Небіжчика було покладено на лівий бік з орієнтацією до північного сходу. Ноги зігнуті під гострим кутом у колінних суглобах. Руки зігнуті під гострим кутом у ліктях, кистями біля обличчя. Перед обличчям було поставлено керамічний горщик (Рис. 28, 4; 94).

Інвентар:

1) Банка закритого типу зі стягнутим гирлом чорного кольору, асиметричних пропорцій, зовні прикрашена неглибокими діагональними розчосами. Вінця сплющені, злегка скошені всередину. У дна сформована закраїна. Черепок на зламі чорний, в тесті домішок шамоту. Висота – 13,0 см, діаметр вінець – 12,5 – 14,0 см, діаметр дна – 9,5 см (Рис. 28, 5; 97, 8).

***

Всього в кургані 3 було досліджено 13 поховань доби бронзи. Первинний насип виник над могилою ямної культури (поховання 9) доби ранньої бронзи. Усі виявлені впускні поховання датуються добою пізньої бронзи та з великою долею вірогідності належать носіям зрубної культури.

2.4. Курган 4

Курган 4 знаходиться за 540 м на ПдПдЗх від кургану 3 (відстань дається між центрами насипів), на момент початку досліджень являв собою насип у плані округлої форми, заввишки 0,32 м та діаметром близько 20 м. Насип кургану пошкоджений систематичною оранкою.

Координати на Google Maps: 46°59'25.13"Пн, 37°16'12.14"Сх.

Методика розкопок. Враховуючи можливість використання техніки, було вирішено звернутися до методики розкопок паралельними траншеями. Перед початком робіт на кургані була нанесена сітка «прив'язок» за допомогою компасу, кілків, шпагату та рулеток, а також була проведена інструментальна зйомка з використанням теодоліту, нівеліру та геодезичної рейки. Бровки пройшли через вершину, схили та поли кургану у напрямку Північ – Південь.

Були залишені Центральна, I, II Східні, I, II Західні бровки (Рис. 29). Ґрунт знімався горизонтальними шарами (5-10 см) за допомогою техніки: телескопічний фронтальний навантажувач Manitou МНТ-Х 735, телескопічний фронтальний навантажувач Deutz Fahr 357, фронтальний навантажувач МТЗ-82 «Бореке» (з шириною ножів відповідно: 2,2 м; 2,3 м; 2,3 м).

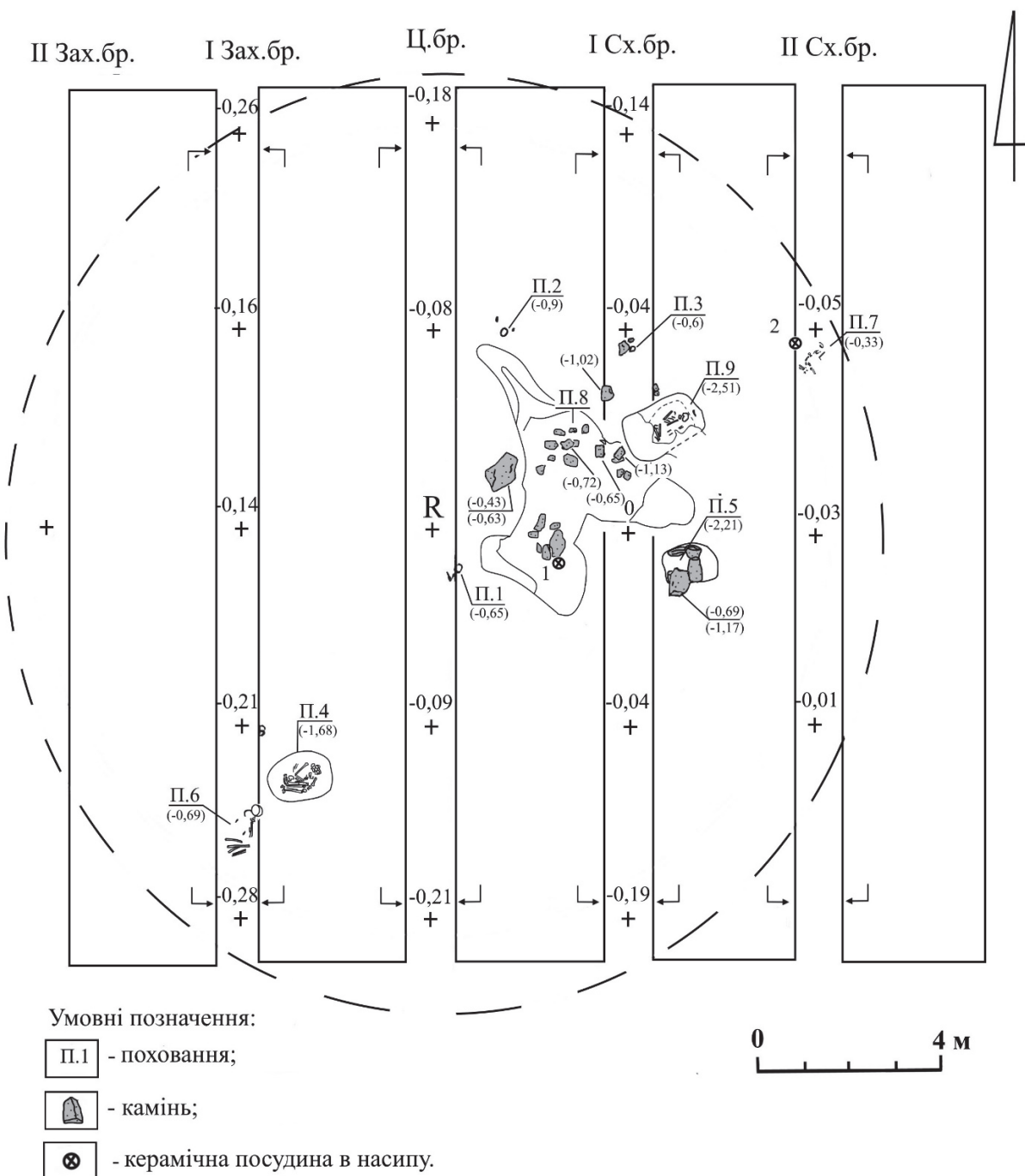

Рис. 29. «Могила Бабакова», загальний план кургану 4

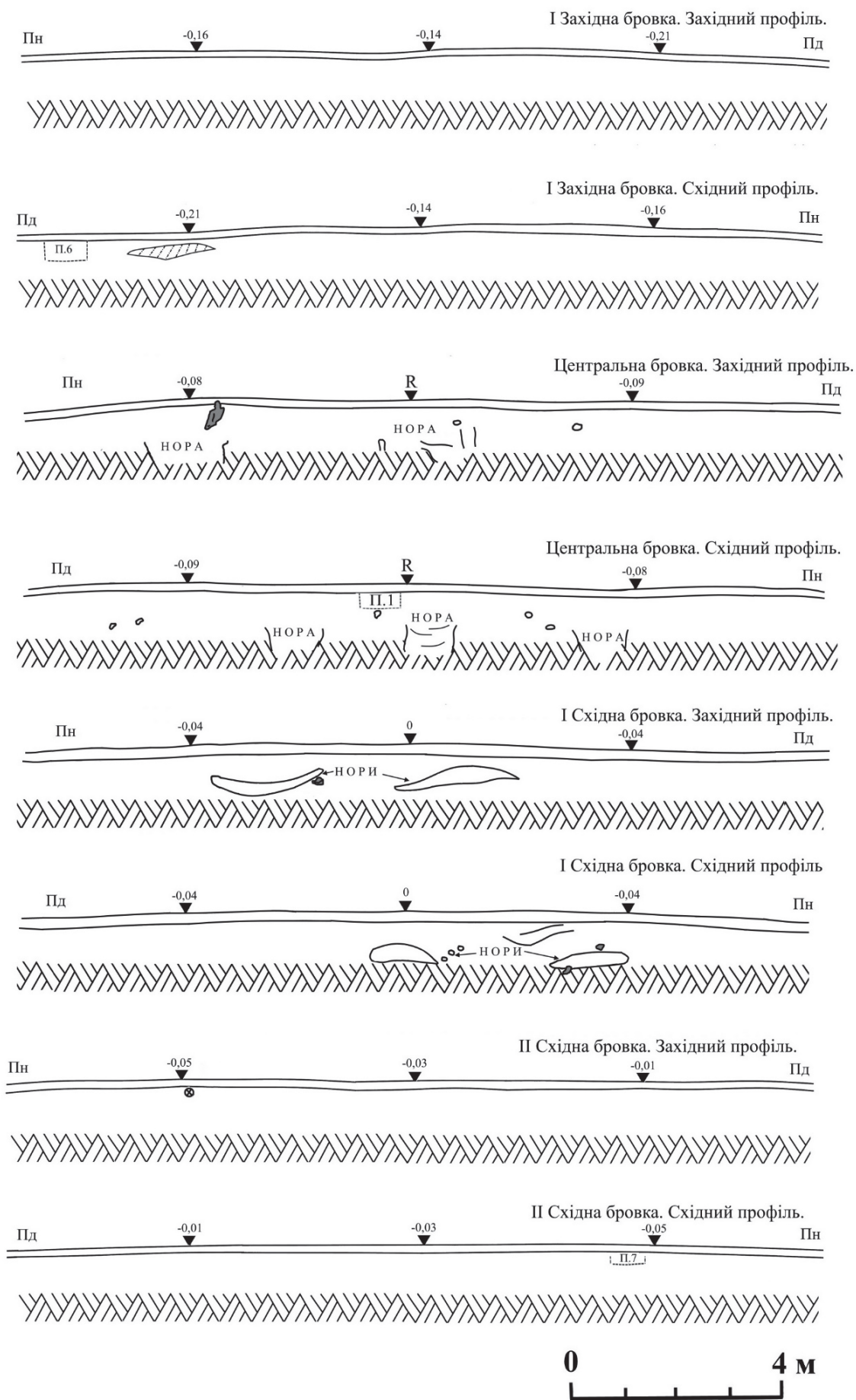

Рис. 30. Стратиграфічні профілі кургану 4

Стратиграфія. Аналіз стратиграфічних профілів, а також польові спостереження, зроблені під час роботи техніки та горизонтальних зачисток, дали можливість зробити наступні стратиграфічні спостереження (Рис. 30):

- орний шар потужністю 0,2 м;
- чорноземний шар насипу кургану потужністю 0,5 м (разом із орним шаром);
- материк – суглинок простежено на глибині 1,1 м від R;
- смуга суглинку, що, ймовірно, є викидом з поховання 4, простежена на південній ділянці східного профілю II Західної бровки.

Стратиграфічні розтини не виявилися інформативними у зв'язку з тим, що: 1) пам'ятка систематично руйнувалася оранкою; 2) курган виявився дуже пошкоджений норами тварин.

Окремі знахідки та комплекси в насипу.

Керамічна посудина № 1 (зрубна культура). На відстані 2,5 м на схід та 0,7 м на південь (2,6 м 105° від R), на глибині 0,6 від R виявлено керамічний горщик. Внутрішня та зовнішня поверхня сіро-жовтого кольору. Посудина не орнаментована, має виділену коротку шийку, невиразні плічка та закраїну, що намічається. Розміри: висота – 12,5 см; діаметр по вінцях – 14 см, діаметр боків – 16 см, діаметр дна – 10 см (Рис. 35, 3; 101; 128, 1; 129).

Керамічна посудина № 2 (зрубна культура). На відстані 7,2 м на схід та 3,8 м на північ (8,1 м 63° від R), на глибині 0,5 м від R було виявлено керамічну посудину (фрагментовано) у вигляді банки закритого типу. Внутрішня та зовнішня поверхня сіро-жовтого кольору. Посудина не орнаментована. Розміри, що реконструюються: висота – 13,5 см; діаметр по вінцях – 12,0 см, діаметр боків – 15,5 см, діаметр дна – 10,0 см (Рис. 35, 4).

Поховальні комплекси з кургану.

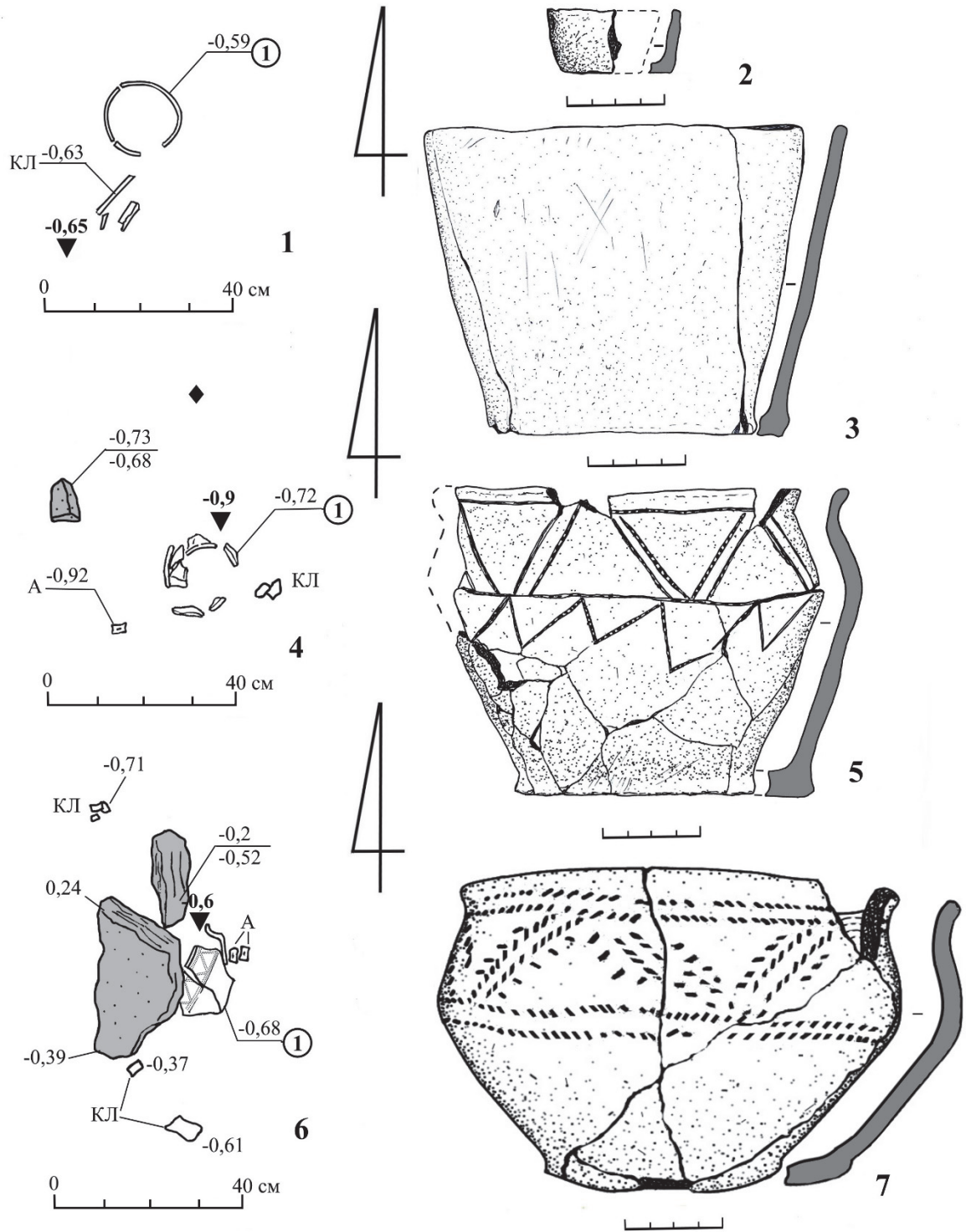
Поховання № 1 (зрубна культура). Було виявлено на відстані 0,9 м на південь та 0,3 м на схід від R (1,1 м 170° від R) на рівні - 0,6 м від СП (- 0,65 м від R). Поховання здійснено у чорноземному шарі, контури ями не простежувалися. Могила пошкоджена норами. Були знайдені окремі кістки людини та керамічна посудина на ПнСх від кісток. Кістки, вірогідно, дитини погано збереглися. У заповнені могили було знайдено уламок від мініатюрної керамічної посудини (Рис. 31, 1; 102).

Інвентар:

1) Керамічна посудина – банка відкритого типу. Зовнішня поверхня жовто/сіро-коричневого кольору. Випал нерівномірний. Посудина не орнаментована. Розміри: висота – 12,5 см; діаметр по вінцях – 15 см, діаметр дна – 10,5 см (Рис. 31, 2).

2) Мініатюрна керамічна посудина (баночка відкритого типу) представлена половиною виробу. Зовнішня поверхня сіро-коричневого кольору. Неорнаментована, сформована неохайно. Розміри, що реконструюються: висота – 2,5 см; діаметр по вінцях – 4,5 см, діаметр дна – 3,5 см (Рис. 31, 3).

Поховання № 2 (зрубна культура). Було виявлено за 4 м на північ та 1,5 м на схід від R (4,3 м 20° від R) на глибині 0,82 м від СП (- 0,9 м від R). Поховання здійснено у чорноземному шарі, контури ями не простежувалися.

Умовні позначення:

- ① - керамічна посудина; А - астрагал; ♦ - вугілля (деревне).
 КЛ - кістки людини; - камінь;

Рис. 31. Курган 4. Поховання та інвентар: поховання 1 (1 – 3); поховання 2 (4 – 5); поховання 3 (6 – 7)

Могила пошкоджена норами. Були знайдені окремі кістки людини, розвал керамічної посудини та астрагал. В 0,3 м на північ від горщика було знайдено невелику вуглинку. Кістки, вірогідно, дитини погано збереглись. Поруч знаходився невеликий камінь, можливо, пов'язаний із похованням (Рис. 31, 4; 103; 104).

Інвентар:

1) Керамічна посудина – горщик гострореберної форми. Випал нерівномірний, зовнішня поверхня жовто/сіро-коричневого кольору з помаранчевими плямами. Орнаментований гребінцевим штампом. Верхній ряд композиції обмежений зверху лінією під вінцями, а знизу лінією по ребру. Між лініями нанесені трикутники, вписані в інші трикутники (за інакшою інтерпретацією – трикутники, які чергуються за принципом напрямку вершиною вниз та догори). Другий ряд композиції розміщено по корпусу нижче ребра у вигляді ламаної лінії або зигзагу. Розміри: висота – 12,5 см; діаметр по вінцях – 15,5 см, діаметр боків – 16,0 см, діаметр дна – 9,5 см (Рис. 31, 5; 128, 2; 130).

2) Астрагал – таранна кістка дрібної худоби. Без слідів обробки.

Поховання № 3 (зрубна культура). Було виявлено у 4 м на північ та 4 м на схід від R (5,3 м 48° від R) на глибині 0,56 м від СП (- 0,6 м від R). Від перекриття залишилося два камені. Поховання здійснено у чорноземному шарі, контури ями не простежувалися. Могила пошкоджена норами. Були знайдені окремі кістки людини, розвал керамічної посудини та 2 астрагали. Кістки, вірогідно, дитини погано збереглись (Рис. 31, 6; 105 – 107).

Інвентар:

1) Керамічна посудина – горщик, наближений до посуду гострореберної форми. Зовнішня поверхня жовто/сіро-коричневого кольору. Випал нерівномірний. Орнаментований відтисками шнура у вигляді горизонтальних ліній (дві оперізують горщик під вінцями, дві по ребру) та трикутниками з так званими «віями». Розміри: висота – 13,5 см; діаметр по вінцях – 18 см, діаметр боків – 19,5 см, діаметр дна – 11,5 см (Рис. 31, 7; 128, 4; 132).

2-3) Астрагали – таранні кістки дрібної худоби. Без слідів обробки.

Поховання № 4 (зрубна культура). Було відкрито за 4,8 м на південь та 3,0 м на захід від R (5,8 м 302° від R), на глибині 1,47 м від СП (- 1,68 м від R). Поховальна споруда – овальна в плані яма, розмірами: 1,5×1,1 м, зафіксована з рівня материка. Східний кут та південна стінка ями пошкоджені норами землерийних тварин. Кістки останніх часто трапляються в норах. Посеред ями були виявлені рештки дорослої людини.

Небіжчика було покладено скорчено на лівий бік головою на схід. На черепі, на кістках рук та ніг простежено тлін білого кольору (очерет?), під яким виявлено тонкий шар коричневого кольору (шкіра?) від поховального покривала. У східній частині ями, біля черепа було виявлено фрагменти керамічної посудини № 1 (декілька фрагментів було виявлено у норі). Перед обличчям, поруч з долонями небіжчика була виявлена крижова кістка (крижові хребці) тварини.

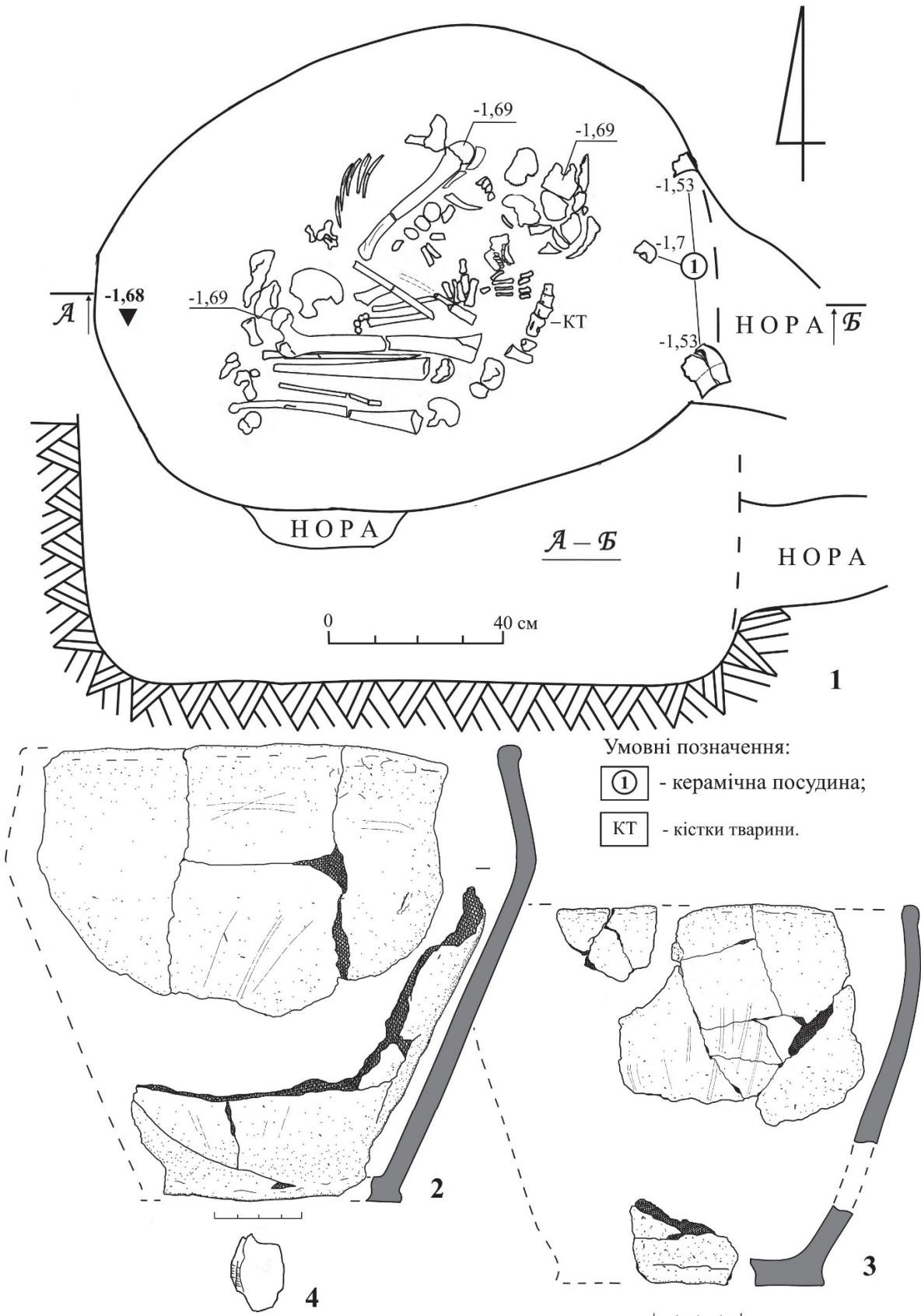

Рис. 32. Курган 4, план та інвентар поховання 4

У заповненні могильної ями та норах на різних рівнях (від - 1,18 до - 1,48 від Р) виявлено фрагменти керамічної посудини № 2, відщеп кременю, вуглинка та невеликі фрагменти обпалених кісток тварини (Рис. 32; 108 – 110).

Інвентар:

1) Керамічна посудина № 1 – горщик гострореберної форми (фрагментовано). Зовнішня та внутрішня поверхня темно-сірого кольору. Посудина не орнаментована, має сплющені зверху вінця, виділену коротку шийку, перегин у верхній третині, закраїну біля дна. Розміри, що реконструюються: висота – 20,0 см; діаметр по вінцях – 21,0 см, діаметр боків – 23,0 см, діаметр дна – 11,0 см (Рис. 32, 2; 128, 6; 133).

2) Керамічна посудина № 2 – банка відкритого типу (фрагментовано). Зовнішня та внутрішня поверхня жовто/світло-сірого кольору. Посудина не орнаментована, має сплющені зверху вінця, закраїну біля дна. Розміри, що реконструюються: висота – 16-18,0 см; діаметр по вінцях – 19,0 см, діаметр дна – 13,0 см (Рис. 32, 3).

3) Відщеп кременю світло-сірого кольору без слідів обробки, розмірами 3,5×2,5×0,5 см (Рис. 32, 4).

Поховання № 5 (ямна культура). Було відкрито за 5,0 м на схід та 1,0 м на південь від R (4,8 м 95° від R), на глибині 2,19 м від СП (- 2,21 м від R). Поховальна споруда – підпрямокутна в плані з округленими кутами яма. Перекриттям могили слугували кам'яні брили, які були виявлені у заповненні у положенні під кутом (в давнину просіли у порожнечу могильної ями разом із землею). Розміри поховальної споруди – до 0,7 м завдовжки, 0,4 м завширшки. Глибина могильної ями не менше 0,8 від рівня впуску. Стінки вертикальні. Розміри ями по дну: 1,15×0,8 м. Яма сильно пошкоджена норами землерийних тварин, зокрема східна її частина була повністю знищена норами. Решток небіжчика *in situ* та поховальний інвентар не виявлено. Однак в норах знайдено декілька невеликих фрагментів кісток дорослої людини (фрагменти черепу, ребер та епіфіз) (Рис. 33; 111 – 113).

Поховання № 6 (зрубна культура). Було виявлено за 4,0 м на захід та 5,5 м на південь від R (6,8 м 303° від R) на рівні 0,48 м від СП (-0,69 від R). Поховання здійснено у чорноземному шарі, контури ями не простежувалися. Збереглися окремі кістки черепа, ніг та руки дорослої людини. Розміщення решток дозволяє говорити, що тіло небіжчика було покладено скорчено на лівому боці головою на північ, обличчям на схід. Ноги зігнуті під гострим кутом у колінних суглобах. Впритул до черепа, поруч з обличчям знаходився керамічний горщик (Рис. 34, 1; 114 – 116).

Інвентар:

1) Керамічна посудина – велика банка відкритого типу зі стягнутим гирлом та невиразними плічками. Зовнішня поверхня зі слідами нагару сіро-коричневого, місцями чорного кольору. Під округленими вінцями посудина прикрашена наліпним валиком, розділеним нігтьовими відбитками. Розміри: висота – 17,0 см; діаметр по вінцях – 19,5 см, діаметр боків – 20,0 см, діаметр дна – 9,5 см (Рис. 34, 2; 128, 7; 134).

Поховання № 7 (зрубна культура). Відкрито на відстані 8 м на схід та 3 м на північ від R (8,6 м 65° від R), на глибині 0,28 м від СП (- 0,33 м від R).

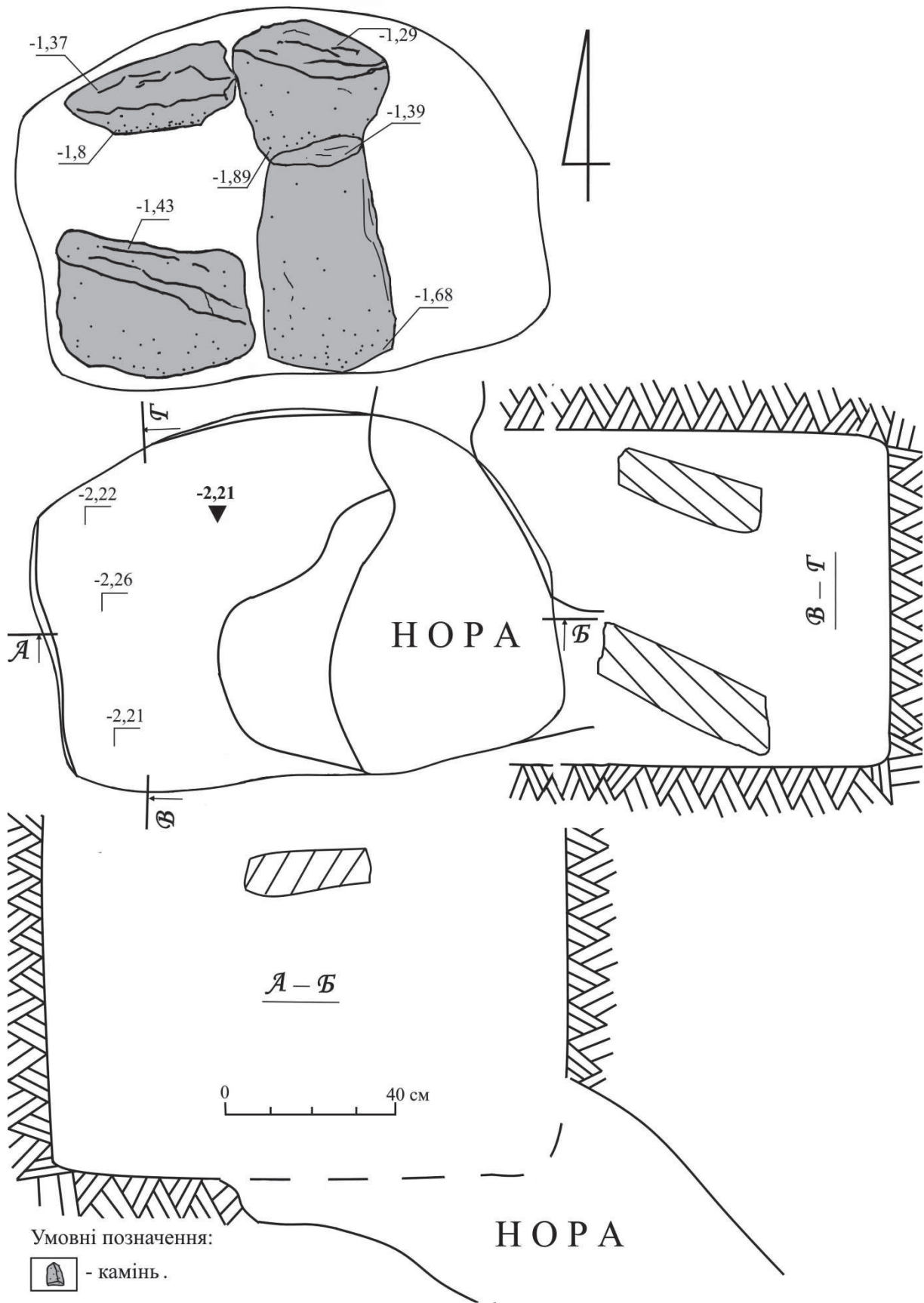

Рис. 33. Курган 4, поховання 5.

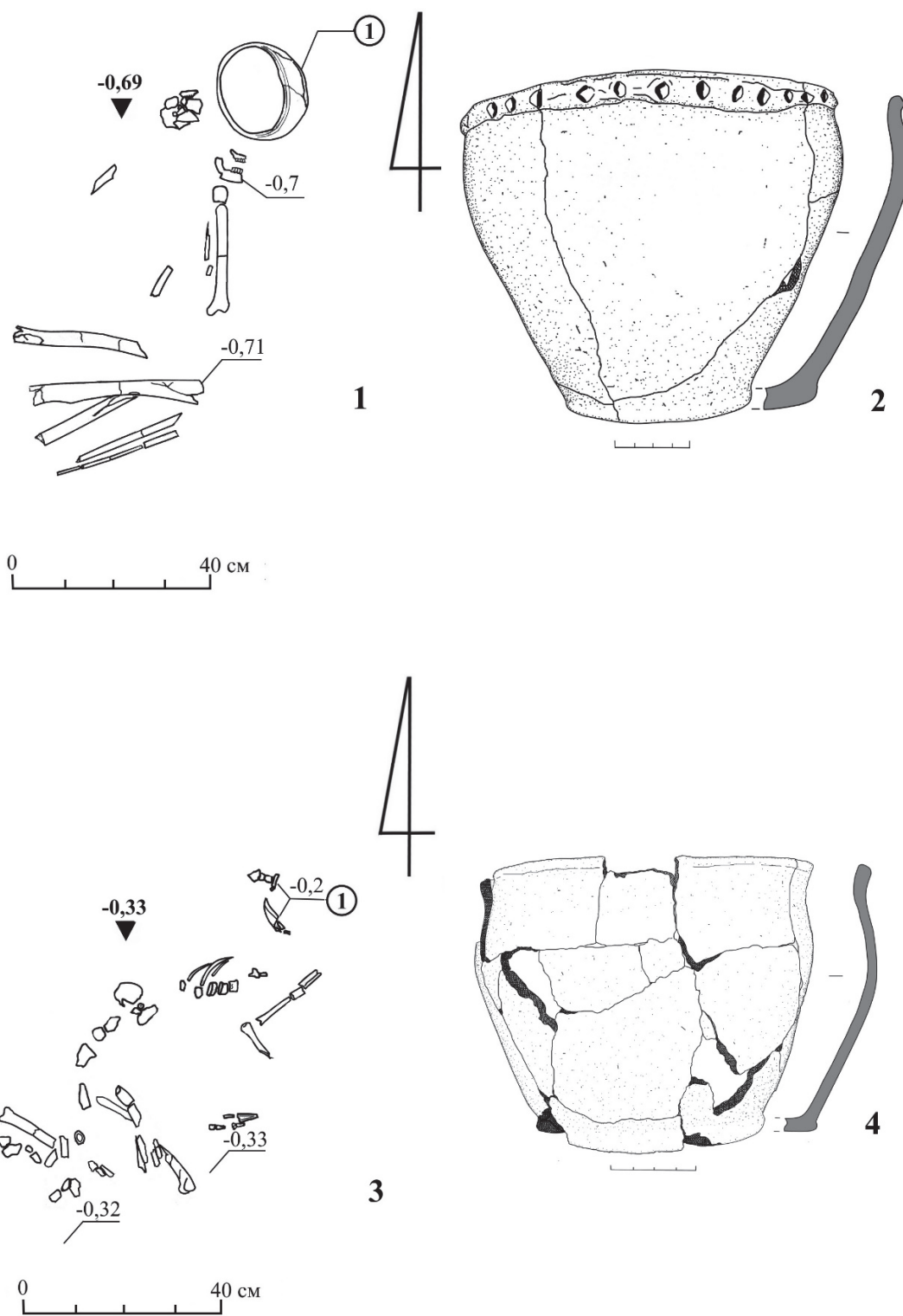

Рис. 34. Курган 4. Поховання та інвентар: поховання 6 (1-2); поховання 7 (3-4).

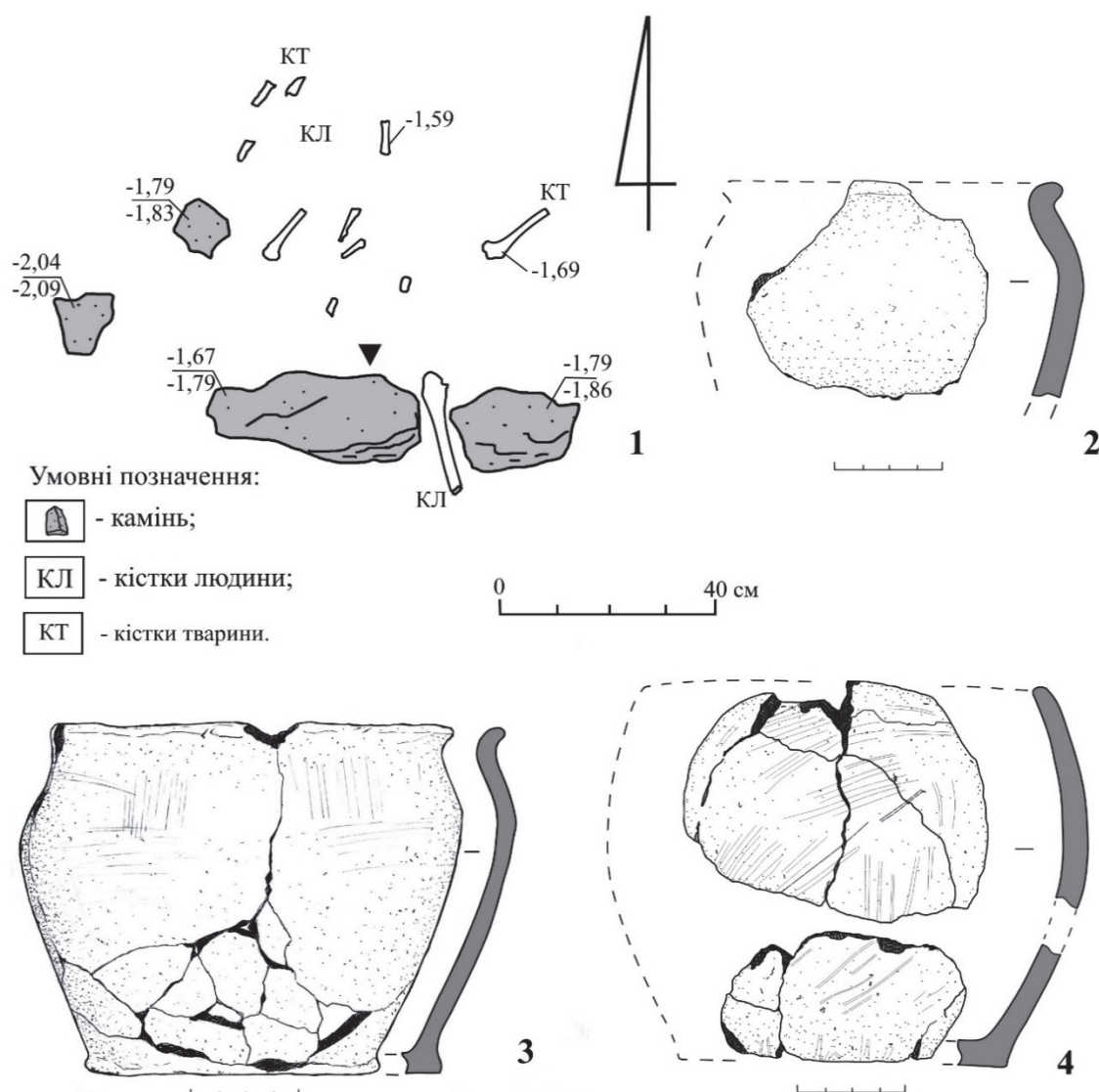

Рис. 35. Курган 4. Поховання та інвентар: поховання 8 (1 – 2); керамічна посудина з насипу № 1 (3); керамічна посудина з насипу № 2 (4)

Поховання здійснено у чорноземному шарі, контури ями не простежувалися. Положення кісток вказує, що тіло було розташовано скорчено на лівому боці, головою до північного сходу. Ноги зігнуті під прямим кутом у стегнових суглобах та гострим кутом в колінах. Права рука зігнута в лікті, кистю перед обличчям. Кістки лівої руки не збереглися. Біля голови було розміщено керамічну посудину (Рис. 34, 3; 117 – 119).

Інвентар:

1) Керамічна посудина – присадкуватий горщик з округлими боками. Внутрішня та зовнішня поверхня світло-сірого кольору. Посудина не орнаментована, має сплюснені зверху вінця, злегка відігнуті назовні, виділену коротку шийку, невиразні плічка та закраїну біля дна, що намічається. Розміри: висота – 13,5 см; діаметр по вінцях – 16,0 см, діаметр боків – 16,5 см, діаметр дна – 11,0 см (Рис. 34, 4; 128, 3; 135).

Вірогідно, що з цим комплексом може бути якийсь пов'язаний горщик з насипу № 2, який було знайдено у безпосередній близькості від поховання.

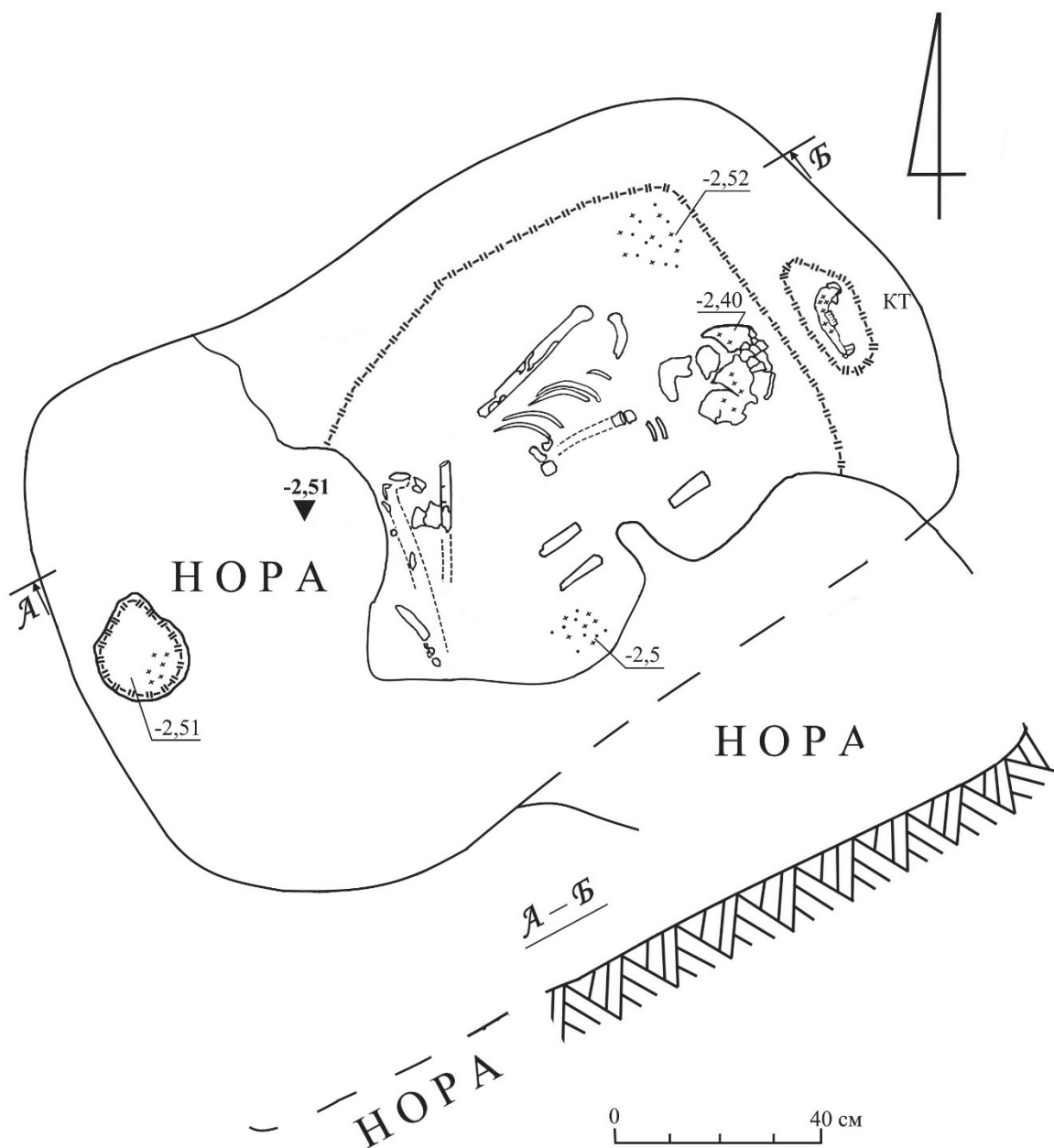

Рис. 36. Курган 4. Поховання та інвентар: поховання 9

Поховання № 8 (зрубна культура?). Було відкрите за 1,5 м на північ та 3 м на схід від R (3,5 м 45° від R). Могильна споруда повністю зруйнована норами тварин. Рівень залягання встановлюється приблизно – від 1,59 до 1,79 м від СП. З похованням, ймовірно, пов'язані камені, поруч з якими, на різних рівнях (в тому числі й в норах) були знайдені окремі невизначні кістки дорослої людини, кістки тварини (вівці/кози ?), а також уламок керамічної посудини. Нема підстав говорити про жоден артефакт, який знаходився в положенні *in situ* (Рис. 35, 1; 121).

Інвентар:

1) Фрагмент невеликої керамічної посудини з округлими боками. Внутрішня та зовнішня поверхня темно-сірого кольору. Посудина не

орнаментована, має округлені зверху вінця, злегка відігнуті назовні, виділену коротку шийку та невиразні плічка. Розміри, що реконструюються: діаметр по вінцях приблизно – 12,0 см, діаметр боків – 13,5 см (Рис. 35, 2).

Поховання № 9 (ямна культура). Було відкрите за 4 м на схід та 2 м на північ від R (4,7 м 65° від R) на рівні 2,48 м від СП (- 2,51 від R). Могила – підпрямокутна з округленими кутами в плані яма, майже повністю зруйнована норами тварин. Контури ями простежено в придонній частині. Яма довгою віссю витягнута за лінією ПдЗх – ПнСх, розміри по дну 1,7×1,0 м. На дні поховання знаходилися рештки померлої людини дорослого віку. Небіжчика було покладено скорчено на спину з розворотом на лівий бік, головою до північного сходу.

Ноги зігнуті, права рука зігнута в лікті під тупим кутом, ліва – випростана вздовж тіла. Під кісткою простежувалися залишки тліну коричневого кольору від поховальної підстилки (шкіра?). Поверх підстилки місцями були зафіксовані сліди крейди та сажі. Череп пофарбований червоною вохрою. В районі колін та за потилицею простежені дві ділянки з вкрапленнями вохри та крейди. За головою небіжчика була знайдена пофарбована вохрою нижня щелепа дрібної рогатої худоби. Інвентар в похованні відсутній (Рис. 36; 122; 123).

***

Всього в кургані 4 було досліджено 9 поховань доби бронзи. Культурно-хронологічна інтерпретація дозволяє стверджувати, що первинний насип було споруджено носіями ямної культури. Основним похованням могло бути як поховання 9, так і поховання 5. Не варто виключати те, що обидві могили були основними в кургані. Зруйнованість курганного насипу оранкою та норами тварин не дозволяє зробити більш точні спостереження.

Довгий час курган не використовувався як могильник та лише на пізньому етапі доби бронзи у вже наявний насип було здійснено щонайменше 7 поховань зрубної культури. Вірогідно, впускних поховань (зокрема зрубної культури) було більше, але внаслідок розорювання частина їх могла бути повністю знищена. На користь цього припущення вказують дрібні уламки людських кісток та фрагменти кераміки доби бронзи знайдені на поверхні оранки.

Первинні насипи всіх трьох досліджених курганів було споруджено носіями ямної культури: курган 2 містив 4 поховання, курган 3 – 1 поховання, курган 4 – 2 комплекси. Ще два поховання з кургану 2 датуються широко – добою бронзи. Довгий час курганні насипи не використовувались як могильник та лише на пізньому етапі доби бронзи у вже наявні насипи було впущено щонайменше 22 поховання зрубної культури: відповідно – 3, 12 та 7. Вірогідно, впускних поховань (зокрема зрубної культури) було більше, але внаслідок розорювання частина їх могла бути повністю знищена. Найбільш пізнім в групі було поховання РЗВ (поховання 3 кургану 2).

Загальна інформація про поховальні комплекси, досліджені у курганній групі «Могила Бабакова» відбито у зведеній Таблиці 1.

Таблиця 1

Реєстр поховань курганної групи «Могила Бабакова»

Курган/поховання	Археологічна культура (ямна/зрубна/чорног.)	Поховальна споруда (яма/скриня)	Глибина від СП, м	Переkritтя (дер/кам)	Вік/стагь Д-дорослий/Д-дитина	Орієнтація	Положення (л/п/с)	Руки	Підтілка	КТ (астргал А)	Зона розміщення посудин в могилі	ІНВЕНТАР					вохра
												кераміка	кістка	дерево	кремій	метал	
2/1	з	я	0,49									1					
2/2	з	я	0,32		Д	Сх	л	?V	+		I	1					
2/3	ч	я	0,9	д	Д	Сх	л	IL	+	+			+	+		+	
2/4	я	я	2,31	д	Д	ПнСх	с	II	+						+		+
2/5	я	я	1,96	д		ПнСх	с	?I									
2/6	?	я	1,02		Д	Пд	п	W									
2/7	я	я	1,86	д	д	ПнСх	с	LI	+		I III IV V	4					+
2/8	я	я	1,36	д	Д	Сх	с	II	+								+
2/9	?	я	1,42		Д	Пн	п	IV	+								+
2/10	з	я	0,65									1					
3/1	з	я	0,3			Сх	л				I	1					
3/2	з	я	0,35		д	ПнСх	л				I	1					
3/2a	з	я	0,41		Д	Сх	л	IL			I	1					
3/3	з	я	0,3									1					
3/4	з	с	0,4		Д	СПнС	л	W	+	+	I	1	+	+			
3/5	з	я	0,2									1					
3/6	з	я	0,3			Сх	л				I	1					
3/7	з	я	0,28		д	ПнСх	л				I	1					
3/8	з	я	0,3									1					
3/9	я	я	1,72	к	Д	Зх	с	II	+								+
3/10	з	я	0,6									1					
3/11	з	я	0,62	д	Д							2					
3/12	з	я	0,4		Д	ПнСх	л	W			I	1					
4/1	з	я	0,6		д							2					
4/2	з	я	0,82		д					А		1					
4/3	з	я	0,56	к	д					А		1					
4/4	з	я	1,47	д	Д	Сх	л	VL	+	+	I	2			+		
4/5	я	я	2,19	к	Д												
4/6	з	я	0,48		Д	Пн	л				I	1					
4/7	з	я	0,28			ПнСх	л	?V			I	1					
4/8	з	с?			Д					+		1					
4/9	я	я	2,48		Д	ПнСх	с	LI	+	+							+

РОЗДІЛ 3. КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ

3.1. Ямна культура доби ранньої бронзи

У трьох курганах групи «Могила Бабакова» було виявлено 7 поховань, які за обрядово-ритуальними ознаками можуть бути віднесені до ямної культури. Курган 2 містив 4 поховання, курган 3 – 1 поховання, курган 4 – 2 комплекси. Територіально ці матеріали належать до приазовського варіанту давньоямної культурно-історичної області за визначенням М. Я. Мерперта [Мерперт 1974] або до приазовсько-кримської групи, виокремленої О. Г. Шапошніковою [Шапошнікова 1985, с. 349].

Могили були як основними, так і впускними. Спосіб поховання небіжчиків відповідає традиціям носіїв ямної культури Північного Приазов'я, щоправда, демонструє певні відхилення, притаманні більшою мірою для інших регіонів.

Небіжчиків було поховано скорчено на спині. Руки витягнуті вздовж тіла (курган 2, поховання 4 та 8; курган 3, поховання 9) або одна рука витягнута, а інша зігнута у лікті (курган 2, поховання 8; курган 4, поховання 9). Слід зауважити, що для поховань Північно-Східного Приазов'я, де небіжчиків ховали саме скорчено на спині або з завалом на бік, найбільш характерними позиціями рук є наступні: 1) обидві витягнуті вздовж тіла; 2) права витягнута, ліва зігнута у лікті [Санжаров 2001, с. 24]. У цьому контексті звертає на себе увагу позиція рук померлого з поховання 9 кургану 4: ліва витягнута, права – зігнута. Подібні варіації добре відомі за матеріалами інших регіонів, зокрема Нижнього Придніпров'я [Березовець 1960, с. 47, 77; Березовець та ін. 1960, с. 107, 119; Костюченко 1960, с. 96, Попандопуло 1995, с. 137, 141; Мозолевський, Тощев 2000, с. 135], Середнього Інгульця [Мельник, Стеблина 2012, с. 33, 46, 71, 104, 106, 107, 229], Криму [Тощев 2007, с. 29, 38, 56].

Орієнтація небіжчиків головою на північний схід є характерною рисою пам'яток ямної культури як Північно-Східного, так і Північно-Західного Приазов'я, а також Криму [Тереножкін 1960, Санжаров 2001, с. 24; Тощев 2007, с. 36]. Виключенням може бути випадок, простежений у похованні 9 кургану 3 «Могили Бабакової». Небіжчика було покладено головою на захід, що не було нормою для поховальної традиції ямних племен Приазов'я. За даними С. М. Санжарова на 108 поховань, віднесених дослідником до пізнього етапу ямної культури, лише 5 мали західну орієнтацію [Санжаров 2001, с. 24].

Свого часу ряд дослідників, зокрема, Г. О. Іноземцев, М. Я. Мерперт, С. Н. Братченко слушно зазначали, що західна орієнтація небіжчиків притаманна донській групі ямних пам'яток. Цей факт дозволив С. Н. Братченку висловити припущення, що у пам'ятках пізньої ямної культури регіону поєднуються риси як північноприазовської групи, так і донської, що, на думку дослідника, є показником їхньої локалізації на прикордонні [Братченко 1973, с. 25-26; Мерперт 1974, рис. 1]. Не можна виключати появу західної орієнтації у поховальному обряді ямних племен Приазов'я як результат впливу традиції

племен Придніпров'я. Зокрема Л. Ф. Константінеску вважала, що ця традиція з'являється одночасно у Приазов'ї та Оріль-Самарському межиріччі саме з теренів Придніпров'я [Константинеску 1988, с. 106]. Цим висновкам, на наш погляд, не суперечать археологічні матеріали «Могили Бабакової».

Поховальний інвентар було виявлено лише у двох могилах, а саме: крем'яна пластинка у кургані 2, поховання 4 та керамічний посуд у кургані 2, поховання 7 (Рис. 37). Останній комплекс викликає особливий дослідницький інтерес, оскільки за кількісною та якісною характеристиками поховального інвентарю виглядає більш репрезентативним, ніж всі інші поховання ямної культури курганної групи «Могила Бабакова». В похованні 7 з кургану 2 поховано дитину (немовля). Дослідники ямної культури неодноразово звертали увагу на той факт, що дитячі комплекси виявляються більш «інвентарними» у порівнянні з похованнями дорослих осіб [Константинеску 1988, с. 105; Ковалева 1998, с. 38].

Поховану дитину у нашому випадку супроводжували одразу чотири керамічні посудини. Авторам не відомо жодного аналогічного випадку. За нашими спостереженнями, дитячі могили, на відміну від поховань дорослих осіб, частіше мали у складі поховального інвентарю керамічний посуд. Як правило, це одна, рідше, дві посудини. Як приклад рідкісних випадків можна навести парне поховання з Нижнього Придніпров'я. Так, в похованні 23 з кургану 1, дослідженого біля с. Мар'їнське на Херсонщині, було виявлено одразу 3 посудини (2 горщики + мисочка) [Березовець та ін. 1960, с. 107-108]. Як приклад з Волго-Уральського регіону М. Я. Мерперт наводить також лише один випадок – поховання, в якому було знайдено одразу 3 посудини (Скатівка, курган 3, поховання 5) [Мерперт 1974, с. 47].

Привертає увагу різноманіття форм та варіанти засобів нанесення орнаменту на посуді з поховання 7 кургану 2. В одному комплексі поєднується як плоскодонний, так і посуд з округлим дном, як орнаментований, так і неорнаментований. Викликає інтерес і спосіб орнаментациї: одна посудина прикрашена гребінцевим штампом, інша – відбитками шнура. Крім того, останній горщик має такий елемент рельєфного декору як валик, який зрідка зустрічається серед ямної кераміки. Як аналогію можна навести посудину з пізньоямного кургану, дослідженого біля с. Костянтинівка (курган 3, рів) у Північно-Західному Приазов'ї [Болтрик и др. 1991, с. 80].

Запропонована А. В. Ніколовою та Т. І. Мамчич класифікація посуду ямної культури певною мірою дозволяє знайти місце керамічному комплексу з к. 2 у цій системі. Так, керамічна посудина № 1 належить до IV класу (21 кластер) – конічні чаші. Всі відомі аналогії також представлені неорнаментованими екземплярами. Переважна більшість знахідок походить з Оріль-Самарського межиріччя та миколаївської групи ямних пам'яток. Посудини № 3 та 4 відповідають II класу (9 кластер) – плоскодонні горщики з прямими або відігнутими вінцями та вираженою шийкою. Подібний посуд походить з поховань Північно-Західного Приазов'я, Криму, Причорномор'я та Оріль-Самарського межиріччя [Ніколова, Мамчич 1997, с. 108-110].

Наявність наліпних вушок з вертикальними проколами на посудині № 3 дозволяє умовно назвати її флягою. Як аналогії можна навести знахідки керамічного посуду, що походять з таких пунктів (дитячих поховань): Аккермень I, курган 4, поховання 6 (р. Молочна, Північно-Західне Приазов'я); Орлянка, курган 2, поховання 5 (Крим), Близнюки, курган 10, поховання 2 (верхів'я Інгульця) [Вязьмітіна та ін. 1960, с. 92, 107; Колотухин, Тощев 2000, с. 19; Мельник, Стеблина 2012, с. 104].

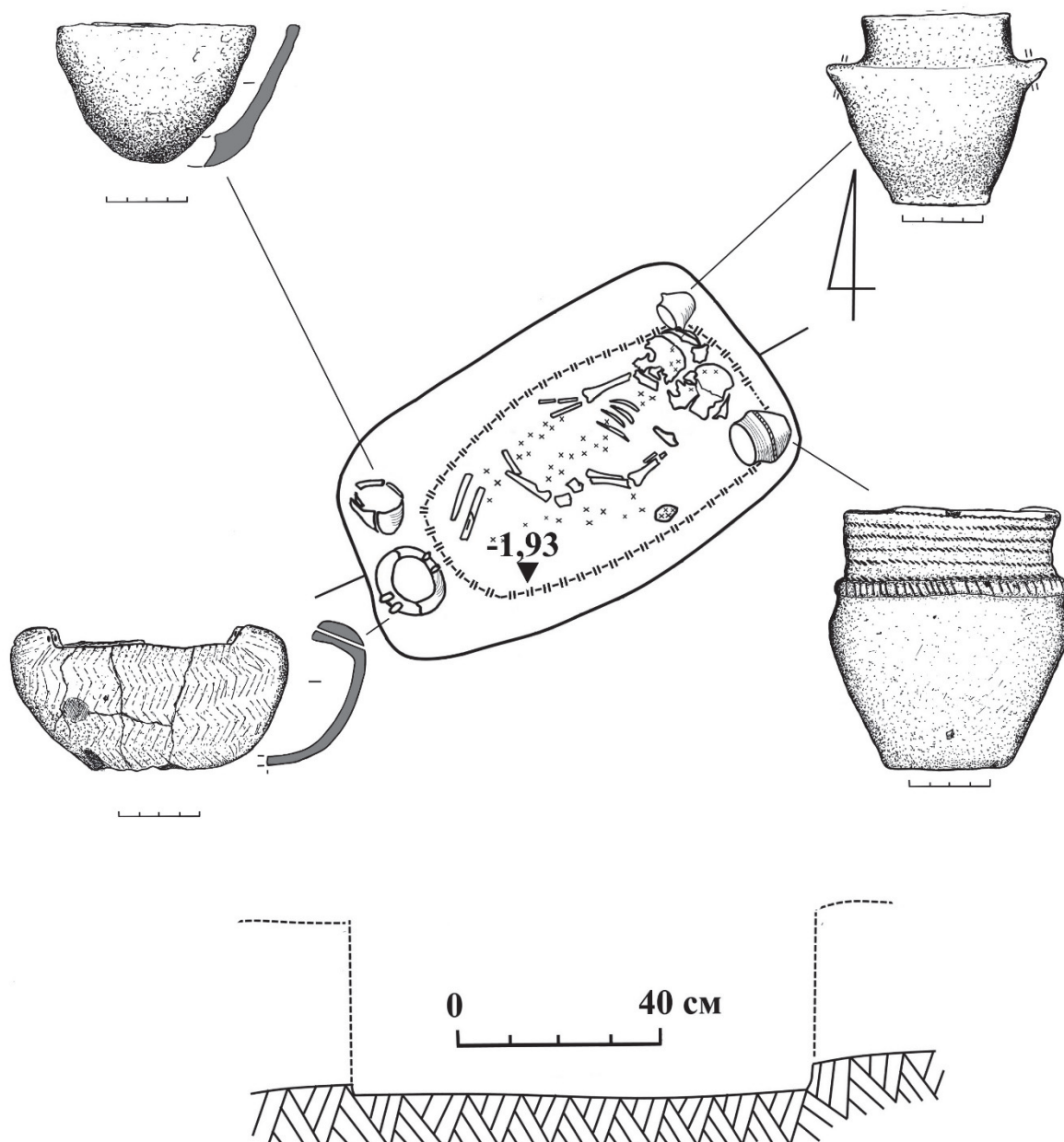

Рис. 37. «Могила Бабакова», курган 2. План та інвентар: поховання 7

Лише посудина № 2 (чаша з 4 наліпними вушками) залишилася поза системою запропонованої класифікації. Прямих аналогій цій посудині нам знайти не вдалось. Як дальні – можна навести чаші закритого типу з кромлеха поховання 10 кургану 1 біля Волонтерівки (Північно-Східне Приазов'я) та

поховання 5 кургану 10 біля с. Вербки (правий берег р. Самари, Західний Донбас) [Константинеску 1988, с. 66; Марина и др. 1990, с. 31].

Наявність у поховальному приданому посуду з пласким дном дозволяє віднести комплекс 7 до пізньоямного часу. Враховуючи спільні риси в обряді могил 7, 4 та 5, а також більш пізню стратиграфічну позицію поховання 8, існування всього кургану 2 можна віднести до пізньоямного часу.

В південно-східному секторі кургану 2 були виявлені сліди ритуальної діяльності у вигляді уламків керамічного посуду та окремої кам'яної плити. Її знаходження на периферії насипу нагадує ситуацію у кургані 1, дослідженому біля с. Огороднє. Тут на схилі однієї з досипок (IV), спорудженої над похованням 11 ямної культури, була розміщена кам'яна плита [Посредников, Зарайская 1993, с. 87]. Рештки поминально-ритуальної діяльності (тризни) у вигляді окремих посудин або їхніх фрагментів, знайдених у насипах курганів, відомі в інших регіонах ямної культурно-історичної області, зокрема у Північно-Західному Приазов'ї (Аккермень I, курган 9, Запорізька обл.), Нижньому Придніпров'ї (Мар'янське, курган 1, Херсонська обл.), Середньому Придніпров'ї (Драбів, курган 2, Черкаська обл.) [Березовець та ін. 1960, с. 105; Вязьмітіна та ін. 1960, с. 56; Куштан та ін. 1998, с. 26]. З яким саме з поховань кургану 2 пов'язана тризна, достеменно встановити не вдалось.

Крім того, на окрему увагу заслуговує такий елемент курганної архітектури як кам'яна конструкція. Важко сказати, з яким саме з поховальних комплексів вона пов'язана, але автори впевнені у беззаперечному зв'язку її з первинним насипом, а відповідно, з одним, або навіть кількома основними похованнями кургану. Аналогічні ситуації авторам не відомі.

Щодо інших ритуально-магічних дій, варто зазначити роль жертвних тварин у поховальному обряді. Так, в похованні 9 кургану 4 були знайдені кістки тварини – нижня щелепа дрібної рогатої худоби. Кістки жертвних тварин (переважно у вигляді уламків трубчатих кісток, копит кози або вівці та нижніх щелеп) неодноразово зустрічались у похованнях ямної культури як у Північному Приазов'ї, так і в інших регіонах ямної культурно-історичної області. Багато дослідників звертали увагу на той факт, що у ритуальній практиці людей доби бронзи нижня щелепа тварини мала особливе семантичне значення. Вони зустрічаються як у похованнях, так і у поселенських культових комплексах населення Степу за доби середньої та пізньої бронзи [Небрат 2016, с. 48].

Могила 9 з кургану 4 виокремлюється ще через те, що у поховальному обряді була використана «кольорова тріада»: червоний (вохра) + чорний (деревне вугілля) + білий (крейда) кольори. Етнографи та археологи неодноразово звертали увагу на поєднання цих трьох кольорів у різних культурах. Автори не ставили за мету здійснити історіографічний екскурс з цього питання, яке, безумовно, заслуговує на окреме дослідження. Варто лише зазначити, що поєднання цих кольорів неодноразово фіксувалося у похованнях різних культур доби бронзи півдня Східної Європи [Гаврилов 1990, с. 12-14; Мельник 2009, с. 246-247; Небрат 2011, с. 123-124; Мельник 2015, с. 60]. Поєднання червоного, чорного і білого кольорів, безперечно, мало особливе

значення, могло символізувати вогонь, Сонце, кров, молоко, сім'явилиття, сторони світу, процеси народження і годування тощо.

Тлумачення вохри як солярного символу дозволяє поглянути на цю проблему по новому. Схід і захід Сонця міг символізувати людське народження та смерть. У давніх іранців існувало уявлення, що промені Сонця, що сяє, повинні падати на небіжчика, інакше він не воскресне [Бессонова 1990, с. 27]. Зв'язок червоного кольору з потойбічним світом простежується у різних народів. У давньоіндійській міфології посланець бога смерті Ями був одягнений у криваво-червоний одяг, а його обличчя було темним [Кульбака, Качур 1998, с. 48]. В ірландській символіці червоний колір також асоціювався з потойбічним світом. Персонажі, пов'язані з ним, забарвлювалися у зловісні кольори. Епітет «червоний» часто входив до складу імен міфологічних істот [Похищение быка... 1985, с.458]. У «Іліаді» зазначалося, що після кремації Гектора прах героя був покритий пурпуровим одягом [Гомер 1987, с. 152].

У результаті порівняльного аналізу речового комплексу та особливостей поховального обряду автори дійшли висновку, що поховання ямної культури курганної групи «Могила Бабакова» слід віднести до пізнього етапу її існування (за періодизацією Д. П. Кравця та В. О. Посреднікова, а також згідно з розробками С. М. Санжарова). Досліджені комплекси ямної культури відбивають загальні поховальні традиції, характерні для пам'яток Приазов'я, а також звичаї, притаманні племенам сусідніх регіонів. Крім того, деякі ознаки (зокрема надлишковий інвентар в похованні 7) вказують на неординарність комплексу.

Зі зникненням ямної культури у приазовських степах кургани групи «Могила Бабакова» на довгий час перестали використовуватися як некрополі. Дивно, але протягом щонайменше семи століть вони залишилися поза увагою степових скотарів доби середньої бронзи. Так, у них не було виявлено жодного поховання катакомбних культур. Про те, що регіон не був заселений у катакомбний час, говорити не доводиться: розкопана курганна група на протилежному березі р. Мокра Білосарайка біля с. Огородне містила низку поховань ранньокатакомбного часу та інгульської катакомбної культури. Чи є це випадковістю, або пасовища у цих мікрорайонах не приваблювали «катакомбників» так, як долина Кальміусу, поки що відповісти важко. Так чи інакше, випадки, коли споруджений за ямної доби курган не використовувався як могильник катакомбними племенами доволі рідкісні, але відомі.

Проблематичним залишається культурно-хронологічна атрибуція двох поховань – 6 та 9 з кургану 2. Жодне з них не має діагностичних ознак, які б дозволили достеменно віднести хоча б одну з цих могил до певної культури. Впевнено можна стверджувати лише про те, що поховання 9 було здійснено пізніше за поховання 6. Про значний проміжок часу між цими комплексами свідчить той факт, що на момент здійснення поховання 9 зникли ознаки захоронення небіжчика з поховання 6. Як результат одне поховання частково зруйнувало інше.

Обидва комплекси можна віднести до доби бронзи. На це вказує скорчена поза небіжчиків та дрібний шматочок вохри під черепом з поховання 9. Більш рання могила навряд чи належить до ямного часу через нехарактерну позицію

рук(и). Обережно можна припустити, що поховання 6 належить до культурного кола Бабине. У такому випадку, поховання 9 могло бути здійснено наприкінці доби бронзи. Обрядові особливості, поза та орієнтація небіжчика не дозволяють віднести цей комплекс до зрубної культури. Як припущення можна інтерпретувати його як поховання фіналу доби бронзи. Зокрема, для поховань белозерського часу у Північно-Східному Приазов'ї характерне обрядове розмаїття (інгумація на лівому та правому боці, різні орієнтації тіла) [Підобід, Усачук, Циміданов 2014, с. 99, 101].

Автори проаналізували доступний джерельний фонд з метою пошуку аналогічних випадків. В першу чергу, слід навести як приклад поховання з найближчої дослідженої курганної групи – Огороднє, курган 1, поховання 10 [Посредников, Зарайская 1993, с. 97, 103]. Могила виявилася безінвентарною. Небіжчик був розміщений скорчено на правому боці головою на північ. Щоправда, є певні відмінності у позиції рук та більш слабкий ступінь скороченості тіла. У публікації культурну належність цього комплексу також не визначено. Заслуговує на увагу поховання 7 з кургану Дюнний на Нижньому Доні [Посегун 2009, с. 117]. Могила датована добою пізньої бронзи на підставі безінвентарності, сильної скороченості та північної орієнтації небіжчика. Положення правої руки аналогічне нашому випадку – кисть знаходилася біля щелепи, ліва також зігнута під тупим кутом.

Синхронізація цих наведених комплексів з похованням 9 з кургану 2 Могили Бабакової викликає складнощі через відсутність діагностичних з культурної точки зору ознак та радіовуглецевих дат.

Наша інтерпретація могил 6 та 9 як поховань бабинської культури та поховання доби фінальної бронзи відповідно, не претендує на остаточне культурно-хронологічне визначення. У зв'язку з цим, слід зробити наступне зауваження: у загальній таблиці, що міститься у висновках, мікростратиграфічна ситуація комплексів 6 та 9 залишена без змін за польовим кресленням.

3.2. Зрубна культура доби пізньої бронзи

Питання хронології та внутрішньої періодизації. Керамічний посуд та аналіз його розміщення в похованні.

Всього в трьох курганах курганної групи «Могила Бабакова» виявлено щонайменше 20 поховань, які за низкою ознак обрядово-інвентарного комплексу можна впевнено віднести до зрубної культури Північного Приазов'я. Курган 2 містив щонайменше 3 поховання, курган 3 – 10 поховань, курган 4 – 7 комплексів. У всіх відомих випадках поховання зрубної культури тут були впускними, тобто використовувались вже наявні первинні насипи, споруджені носіями ямної культури за доби ранньої бронзи. Таким чином, розміщення зрубних впускних поховань цілком залежало від планування більш давніх насипів (Рис. 136).

Для поховальних пам'яток власне зрубної культури дослідженої курганної групи характерні певні принципи планування. У всіх випадках могили зрубної культури займали центральні частини курганів і південні –

південно-західні сектори насипів. Для всіх трьох курганів більшою мірою характерним є лінійне планування. Могильні споруди розташовувалися рядами (по 2 – 5 могил в ряд), орієнтовані в широтному напрямку з деякими відхиленнями за лінією південний захід – північний схід.

Можна припустити, що практичне здійснення впорядкованого розташування могил в кургані, що виключає можливість взаємного порушення і перекриття поховань, досягалося завдяки наявності якихось зовнішніх ознак, які не збереглися або археологічно не простежено (невеликі земляні горбки, окремі камені, дерев'яні конструкції тощо). Свого часу Р. О. Литвиненко, спираючись на дані стратиграфії, прийшов до висновку, що принцип лінійного планування могил в зрубних могильниках Сіверського Дінця є більш пізнім в порівнянні з радіальним [Литвиненко 1994, с. 91]. Це зауваження може бути непрямым свідченням приналежності досліджених поховань до пізніших хронологічних горизонтів.

За винятком двох випадків всі поховання були здійснені на глибині від 0,28 до 0,82 м від сучасної поверхні. Аналіз глибин могильних ям зрубної культури Північного Приазов'я показує, що кількісно переважають ями з глибинами близько 1,0 м, причому, як в масиві малих, так і в масиві великих ям [Забавин 2013, с. 60].

Необхідно зазначити, що на суміжних територіях середня глибина могил зрубних поховань також варіювала в цих межах [Отрощенко 1981а, с. 12; Шарафутдинова 1985, с. 150; Литвиненко 1992, с. 30; Цимиданов 2004, с. 45]. Винятком є ями Орель-Самарського межиріччя, де більш ніж половина поховань були здійснені в глибоких ямах (глибина понад 1,6 м) [Ковальова 1981, с. 55, табл. 5]. Середні глибини досліджених поховань зрубної культури курганної групи «Могила Бабакова» (0,53 м) не суперечать цьому твердженню, що обумовлено зруйнованістю (зменшенням) курганних насипів багаторічною систематичною оранкою.

До групи поховань в ямах ми віднесли, насамперед, поховання 4 кургану 4 (4/4), де достеменно зафіксовано наявність поховальної споруди у вигляді ями, а також решту впускних поховань з насипів курганів. У переважній більшості випадків у польових умовах могильна споруда фіксується, коли яма входить у материк. Однак часто контури могильної споруди не фіксуються, коли впускні поховання не заглиблюються нижче чорноземного ґрунту насипу/поховального чорнозему або передматерику.

Логічним буде припустити, що як могильна споруда в таких випадках також правила звичайна яма. Таким чином, переважна більшість досліджених комплексів «Могили Бабакової» – 19 (95%) – це поховання в ямах. Для порівняння цей показник для території всього Північного Приазов'я складає 88,2% [Забавин 2013, с. 58].

Єдине поховання (3/4) здійснено в кам'яній скрині, складеній з вапняку (5%). Цей тип поховальних споруд становить 11,7% всієї вибірки поховань зрубної культури Північного Приазов'я [Забавин 2013, с. 61].

Характеристика поховальних споруд дозволяє дійти висновку про певне розмаїття могильних конструкцій, а також про стійкість тих чи інших проявів та елементів обряду. Виявлені поховальні споруди курганної групи «Могила Бабакова», що віднесені до комплексів зрубної культури, показують загальні поховальні традиції, характерні для всієї зрубної спільності. Найбільш масова форма досліджених поховань – індивідуальне трупопокладення (інгумація) у звичайній ямі, в зібганому стані на лівому боці, з руками зігнутими в ліктях і розташованими в обличчя або перед грудьми померлого з орієнтуванням головою у східний сектор – поширена по всьому ареалу зрубної культури та визнана «стандартом» або «зрубною обрядовою нормою».

В цілому, згідно з концепцією В. В. Отроценка про дві поховальні традиції або лінії розвитку зрубної культурної спільності, досліджені пам'ятки територіально та за своїми культурно-хронологічними ознаками належать до зони абсолютного переважання бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК) [Отроченко 1994; 2000; 2002; та інші].

Інвентарний комплекс поховань зрубної культури могильника складає керамічний посуд – 26 посудин та їх уламків, залишки дерев'яного виробу, мушля *Unio*, відщеп кременю та астрагали – таранні кістки дрібної худоби – без слідів обробки. Найбільш масовий матеріал – керамічний посуд – є головним джерелом для характеристики матеріальної культури та одним з основних критеріїв для культурної атрибуції (Рис. 38). Абсолютна більшість поховань (17) містила по одній посудині або їх уламків, лише у 3 комплексах було розміщено одночасно 2 посудини (15%). У Північному Приазов'ї кераміка була зустрінута у 82,7% всіх незруйнованих могил. По одній посудині містили 88,4% поховань.

У розміщенні керамічних посудин в просторі поховання відзначається певна одноманітність. У всіх випадках, коли вдалося визначити місцеперебування посудини (13 поховань), вони розташовувались перед головою (обличчям) померлого або перед грудьми. Свого часу ми виділили п'ять основних зон місцеположення керамічних посудин щодо тіла небіжчика: саме ця позиція відповідає I умовній зоні – перед головою і грудьми небіжчика (Рис. 39).

Нам доступна інформація щодо 742 приазовських поховань, для яких можна здійснити зонування кераміки в могилі. Найхарактернішою для розміщення кераміки в приазовських зрубних похованнях виявилася саме I зона – перед грудьми і головою (84,3% випадків). В переважній більшості кремацій посуд тяжів до південно-східного кута могильної споруди, тобто, враховуючи переважне східне орієнтування і лівобічне положення померлих, також розташовувався в зоні I [Забавін 2014].

Закономірностей тяжіння того або іншого типу посудини до певної зони могили не було простежено, оскільки в кожній зі зазначених зон фіксується посуд будь-якого типу. На думку Ю. Б. Полідовича, в похованні посуд встановлювався з урахуванням прив'язки до тієї чи іншої частини тіла небіжчика.

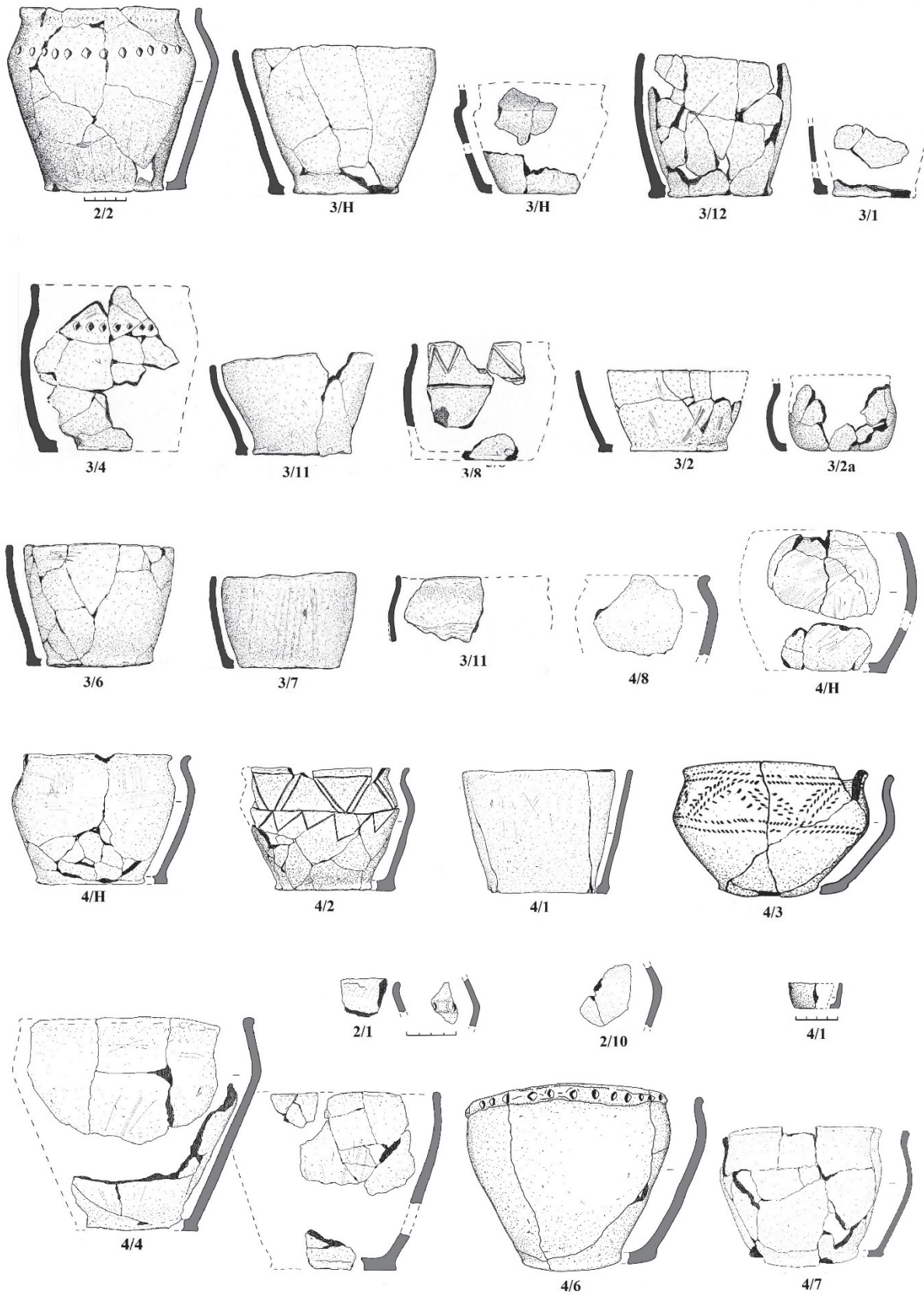

Рис. 38. Керамічний посуд з поховань зрубної культури курганної групи «Могила Бабакова»

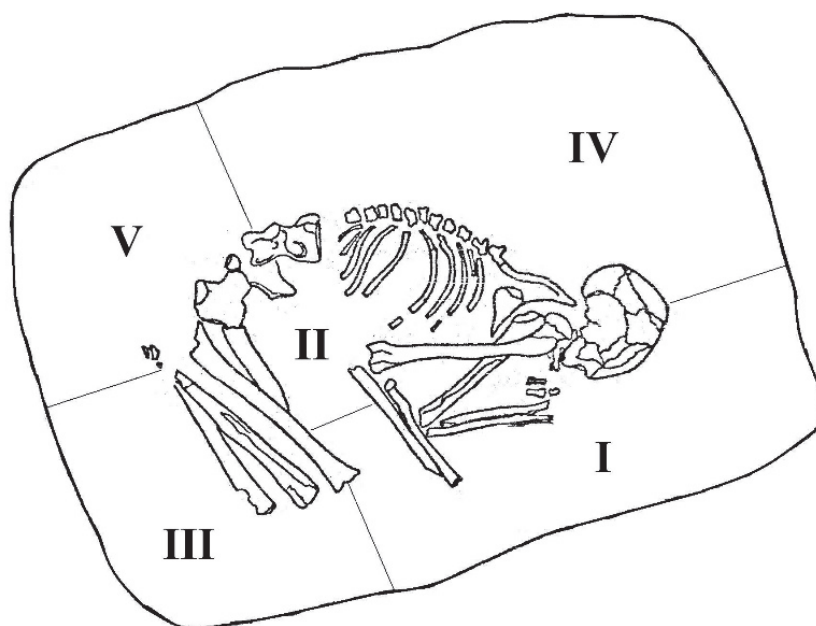

Рис. 39. Схема зонування місцеположення посудин щодо тіла небіжчика

Вочевидь, найбільш значущою в цьому відношенні була верхня частина тіла (голова, руки та груди). Таким чином, дослідник виділяє щонайменше два аспекти, пов'язані з функцією керамічного посуду в поховальному ритуалі зрубних племен. Перший – використання його як вмістилища ритуальної їжі (ритуальних сумішей/речовин). Другий – «прив'язка» посудини до певних частин тіла похованого або до певних місць в могилі та її просторова орієнтація [Полидович 1997, с. 171].

Виділені зони місцеположення керамічних посудин щодо тіла померлого II-V (тобто всі позиції окрім зони I) можна визнати для поховальної практики носіїв зрубної культури Північного Приазов'я «неординарними». Аналіз розміщення керамічного посуду в похованнях за горизонтами дозволив виявити хронологічні відмінності у розміщенні посудин в похованнях: слід розглядати знаходження кераміки в цих позиціях (зони II-V) в якості ознаки, що побічно вказує на приналежність комплексу до більш ранніх хронологічних горизонтів [Забавін 2019, с. 113].

Керамічний комплекс поховань зрубної культури дослідженого некрополя формують кілька типів посуду, що об'єднуються в групи за морфологічними показниками або функціональними ознаками. В основу характеристики кераміки зрубної культури Північного Приазов'я було покладено морфологічні показники посудин (Рис. 40). Виділення груп здійснювалось за особливостями загальних пропорцій на підставі співвідношення метричних показників різних частин (співвідношення максимальної ширини тулуба та висоти посудини). Керамічний комплекс за класифікацією одного з авторів було поділено на два класи в залежності від наявності або відсутності шийки: посуд з виділеною шийкою та посуд без шийки [Забавін 2019, с. 115].

Типологія керамічного комплексу зрубної культури Північного Приазов'я

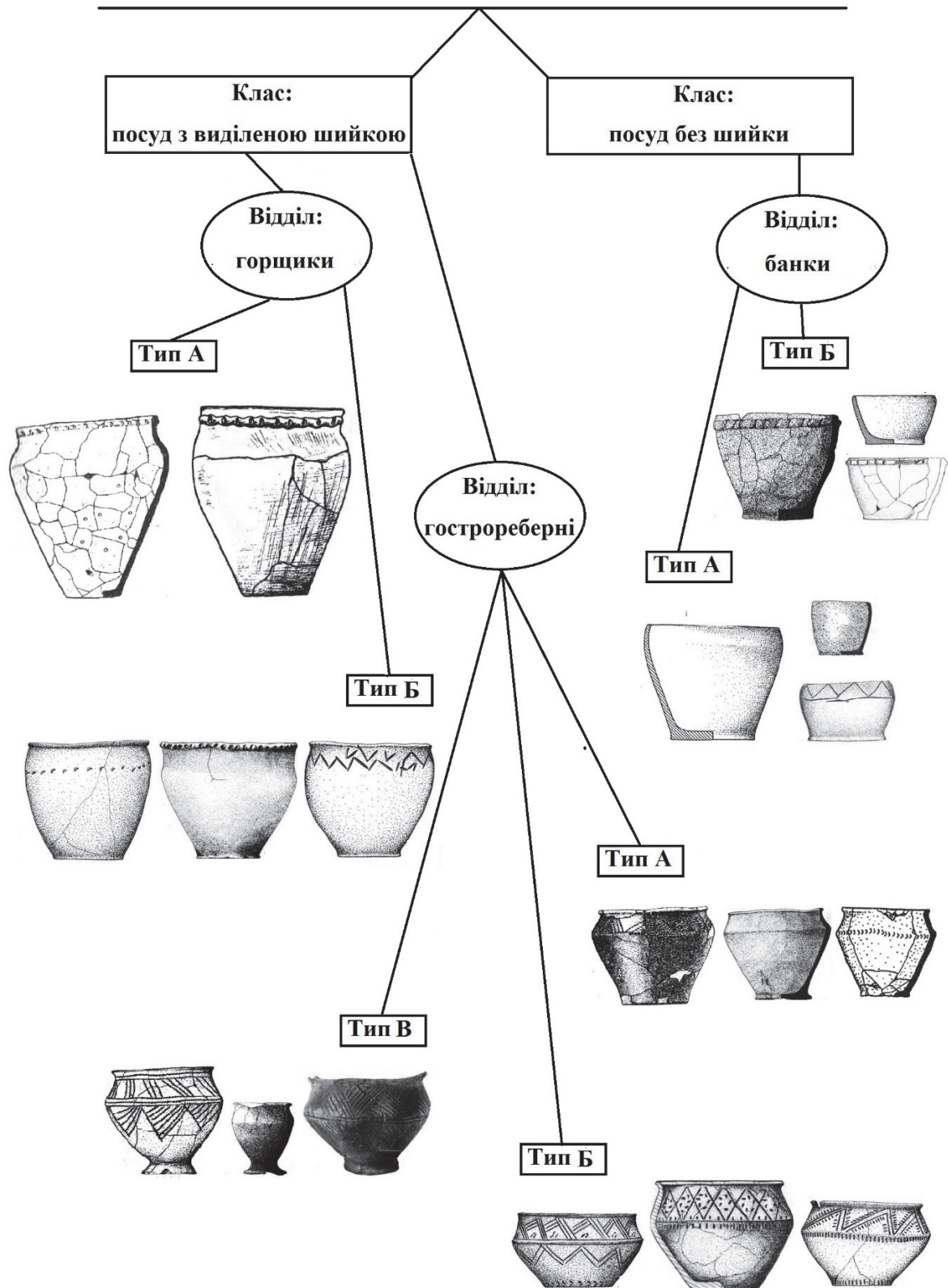

Рис. 40. Типологія керамічного комплексу зрубної культури
Північного Приазов'я

За морфологічними показниками або функціональними ознаками було проаналізовано 22 посудини. У керамічному комплексі «Могили Бабакової» присутній посуд всіх раніше виділених класів та типів, окрім так званих «кубків», які характеризуються високою шийкою, виразними плічками та наявністю полого піддона або ніжки (Тип В).

Так, до горшкоподібного посуду, який характеризується невисокою шийкою, відігнутими назовні вінцями та вираженими плічками, розташованими в верхній третині посудини, віднесено 7 (31,8%) посудин. У свою чергу, в залежності від показника співвідношення висоти посудини та найбільшого діаметра тулуба, горщики поділено на дві групи: високі (Тип А) – діаметр тулуба менший за висоту посудини (2 одиниці) та приземкуваті (Тип Б) – діаметр тулуба більший за висоту посудини (5 одиниць).

До відділу гострореберних було віднесено 5 посудин (22,7%). Своєю чергою, також в залежності від показника співвідношення висоти посудини та найбільшого діаметра тулуба посуд поділено на дві групи: гострореберний посуд струнких пропорцій (Тип А) – ребро-перегин в верхній третині тулуба (3 одиниці) та гострореберний посуд низьких пропорцій (Тип Б) – ребро-перегин в середній частині тулуба (2 одиниці).

Клас посуду без шийки представлений 10 (45,5%) банками, які в залежності від наявності або відсутності плічка поділено на дві групи: банки закриті (Тип А) – з наявними плічками зі стягнутим в середину краєм вінця (2 одиниці) та банки відкриті (Тип Б) – без плічка та з відігнутим назовні вінцем (8 одиниць).

Для всього приазовського ареалу для найбільш ранніх поховань з покровськими рисами та комплексів II розвиненого горизонту було відмічене приблизно однакове співвідношення типів посудин: гострореберний посуд – відповідно 48,0% і 48,0%, горщики – 26,0% і 22,7%; банки – 26,0% і 28,9%. Однак у похованнях III пізнього хронологічного горизонту відносно рідкісними є посудини гострореберних форм (28 %). При відносно високому відсотку банок (38,4%) звертає на себе увагу значна кількість різноманітних горщиків. Розподіл посуду без шийки (відкритих та закритих банок) окремо за горизонтами також дозволив виявити тенденцію поступового збільшення питомої ваги відкритих банок і, навпаки, зменшення закритих банок від I до III горизонту [Забавін 2019, с. 116].

Що стосується окремих випадків прямої стратиграфії та внутрішньої періодизації зрубних поховань дослідженого могильника, звернемо увагу на кілька моментів.

Простежена на південній ділянці східного профілю II Західної бровки смуга суглинку, що, ймовірно, являла собою викид з поховання 4/4, дозволяє припустити наявність досипки. Таким чином, поховання 4/6, впущене в насип кургану південніше вищезазначеного комплексу, вже після спорудження досипки, виявляється стратиграфічно більш пізнім ніж поховання 4/4. Цьому твердженню не суперечать й результати типологічного аналізу керамічного комплексу зрубних поховань кургану. За всіма ознаками (форма, пропорції посудини, склад тіста, рельєфна орнаментация одинарним валиком під краєм

вінця) можна впевнено віднести посудину з поховання 4/6 до третього (пізнього) горизонту.

Ще один випадок прямої стратиграфії зрубних поховань могильника зафіксовано у кургані 3. Тут дитяче поховання 3/2 «перекривало» поховання дорослої людини 3/2а. Цікаво зазначити у зв'язку із вище згаданим спостереженням щодо поступового збільшення питомої ваги відкритих банок й, навпаки, зменшення закритих банок від раннього до пізнього горизонту, що саме у «верхньому» похованні 3/2 було зафіксовано банку відкритого типу, а у «нижньому» 3/2а – посудину закритого типу зі стягнутим гирлом.

На наш погляд, деякими архаїчними рисами відрізняється посуд з поховання 3/8 (можливо кенотаф) та двох дитячих поховань 4/2 і 4/3. В обох випадках в могилах були присутні гострореберні горщики, які за їх формою, пропорціями, особливостями обробці поверхні й орнаментації можна віднести до другого (розвиненого) хронологічного горизонту зрубних могильників Північного Приазов'я [Забавин 2014, с. 23; 2019, с. 118-120].

На підставі типологічного аналізу обрядово-інвентарного комплексу до третього (пізнього) горизонту зрубних могильників Північного Приазов'я також впевнено можна віднести поховання 2/2 і 3/4, можливо поховання 2/1 і 2/10. Пізній горизонт характеризується впускними похованнями в насипу курганів, в ґрунтових ямах під кам'яними закладами. Найбільш верхні позиції в стратиграфічних колонках Північного Приазов'я у всіх випадках займали комплекси, здійснені в похованнях з різноманітними кам'яними конструкціями. У положенні небіжчиків переважає сильно скорчена поза на лівому боці з орієнтацією в східний з відхиленнями сектор. Саме для пізніх приазовських поховань притаманний посуд, головним чином, банки, слабо профільовані горщики, рідше ребристі типи зі згладженими ребрами, що найчастіше стояли біля рук або перед головою померлого.

В керамічному комплексі цього горизонту також переважають горщики з м'яким перегином у верхній третині посудини, з невисоким плавно відігнутих вінцем, із закраїною, грубо сформованою біля дна. Кількісно переважають банки, які мають діаметр горла, що трохи перевищує діаметр дна. Якраз в цей період набуває особливого поширення рельєфна орнаментація посуду на плічках та під краєм вінця одинарними напівкруглими або овальними в перетині наліпними валиками. Валики прикрашені зазвичай відбитками різноманітних штампів або пальців/нігтів. Відомі у декорі посудин спрощені орнаментальні мотиви під вінцями і на плічках, у тому числі заглиблені композиції у вигляді відбитків нігтів як на посудинах із вище згаданих поховань.

Таким чином, на підставі типологічного аналізу обрядово-інвентарного комплексу та курганної порівняльної стратиграфії поховання зрубної культури курганного некрополя «Могила Бабакова» було віднесено до двох стратиграфічних горизонтів, які відповідають основним хронологічним етапам розвитку зрубної культури Північного Приазов'я. До II (розвиненого) горизонту віднесено поховання 3/2а, 3/8, 4/2, 4/3 та 4/4. Решта комплексів відповідає характеристикам III (пізнього) горизонту.

Особливості орнаментації керамічного посуду «війками» та деякі статевовікові аспекти

На окрему увагу заслуговують орнаментальні композиції, що зустрічаються на деяких керамічних посудинах з поховань зрубної культури дослідженої курганної групи. Найчастіше орнамент може виступати не тільки як джерело для реконструкції релігійно-міфологічних уявлень носіїв зрубної культури, але і як важливий аспект, що дозволяє простежити зв'язок деяких композицій з певною статтю, віком, статусом і рангом похованих [Циміданов 2010, с. 128].

Орнаментальні композиції, що зустрічаються на керамічних посудинах з поховань зрубної культури «Могили Бабакової», демонструють надзвичайну варіативність та заслуговують окремої уваги. Орнаментация посуду в залежності від техніки нанесення елементів може бути штампованою, прокресленою або рельєфною. Орнамент представлений композиціями з:

1. гребінцевого штампа;
2. відбитків мотузки;
3. відбитків торця палички,
4. нігтьових відбитків або пальцевих вдавлень;
5. прокреслених (прорізаних) елементів;
6. валиків.

Серед керамічного корпусу поховань зрубної культури «Могили Бабакової» особливу увагу привертає керамічна посудина з поховання 4/3, орнаментована відбитками шнура у вигляді горизонтальних ліній (дві оперізують горщик під вінцями, дві по ребру) та трикутниками до яких примикають короткі відрізки (Рис. 41). Подібні орнаментальні композиції свого часу стали предметом окремого дослідження. В. В. Циміданов зазначає, що ці відрізки різними дослідниками іменуються «війками», «бахромою» або «бахромкою» і доходить висновку, що «війки» на кераміці зрубної культури зображували вовну барана або вівці. «Вії», ймовірно, символізували різні поняття, пов'язані з вовною цієї тварини, – війну, владу, родючість, багатство, матеріальний добробут тощо [Циміданов 2011, с. 48; 63-68].

У Північному Приазов'ї кераміку було виявлено в 1119 зрубних похованнях, з яких лише 21 (1,9%) комплекс містив посудини з подібним орнаментом. Ще 3 посудини було виявлено в курганних насипах, таким чином, всього нами враховано 24 керамічні посудини з «війками». Таким чином, питома вага посудин, прикрашених подібними орнаментальними композиціями, сягає лише 2,2% (один випадок на 50 посудин).

Керамічний посуд, прикрашений «віями», був присутнім як в похованнях дитячих, так і в могилах дорослих, причому, як в чоловічих, так і в жіночих. Примітне, що лише в одному приазовському комплексі (Покровка, курган 3, поховання 9) містилося дві посудини. У всіх інших випадках посудина з «віями» була єдиною в похованні. З 21 поховання, що містить кераміку, орнаментовану відповідним чином, до I (раннього) горизонту були віднесені 3 (14,3%) комплекси, до II (розвиненого) горизонту – 17 (81,0%), до III (пізнього) – 1 (4,7%). Таким чином, керамічний посуд з «віями» відомий протягом всього існування зрубної культури в Північному Приазов'ї: з'являється на ранньому етапі, широко поширений в другому (розвиненому) етапі й зникає на початку третього (пізнього) етапу.

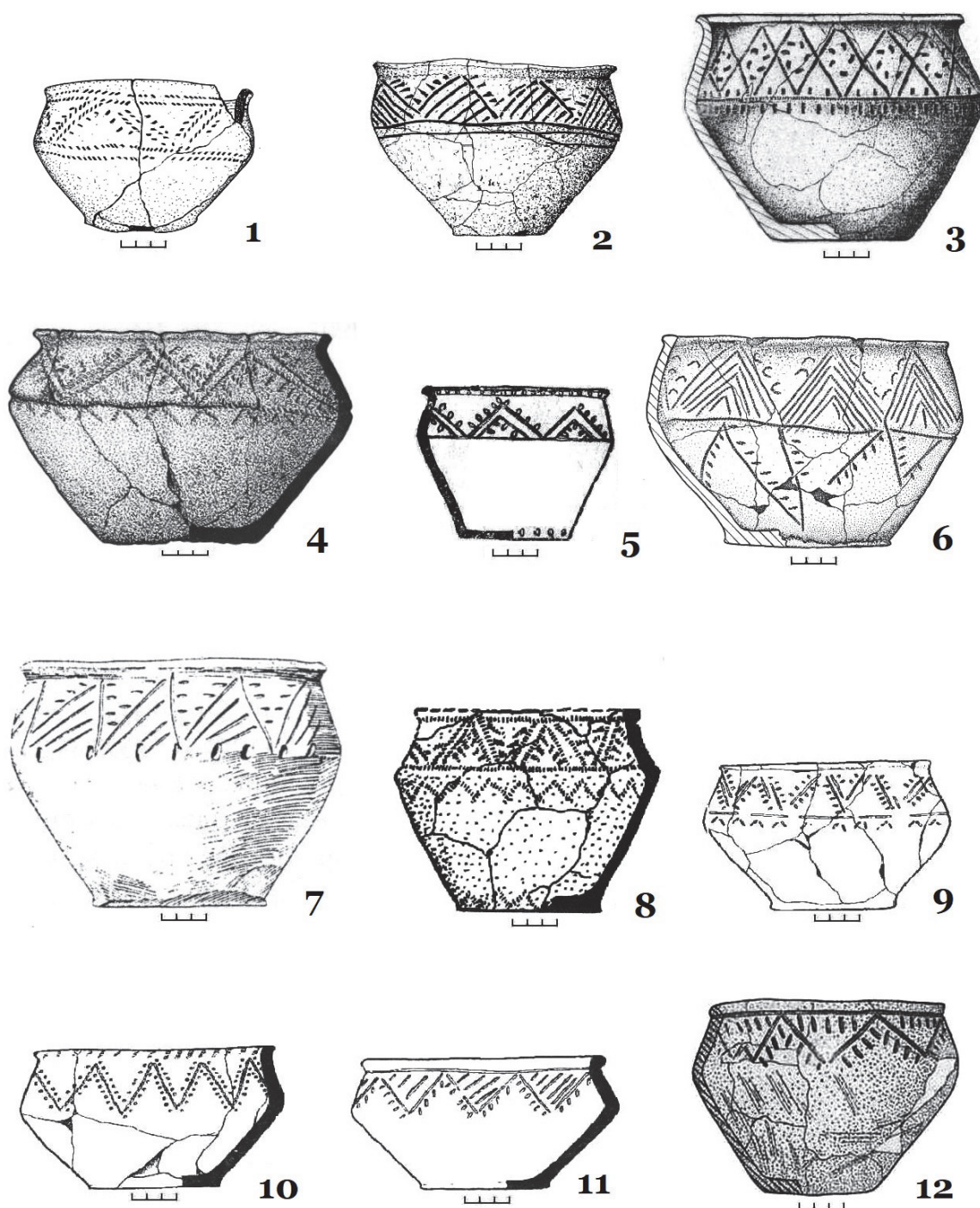

Рис. 41. Керамічний посуд Північного Приазов'я з «війками»: 1 – Могила Бабакова 4/3, 2 – Огородне 4/21 [Посредников, Зарайская 1993, рис. 48, 2], 3 – Високе 6/1 [Кульбака, Качур 2002, рис. 30, 5; Цимиданов 2011, рис. 1, 6], 4 – Луганське 2/1 [Тарасенко 2012, рис. 2.5, 2], 5 – Гаївка-Каймакчи 1/н [Ильюков, Казакова 1988, рис. 21, 10], 6 – Роздольне 2/1 [Кульбака, Качур 2002, рис. 24, 6; Цимиданов 2011, рис. 4, 4], 7 – Федорівка 205/5 (Покровське) [Цимиданов 2011, рис. 4, 3], 8 – Орловське 2/2 [Клименко 1998, рис. 5, 4], 9 – Вільховатка 1/4 [Клименко, Усачук, Цымбал 1994, рис. 24, 4], 10 – Берестове 1/6, 11 – Берестове 1/2 [Клименко, Усачук, Цымбал 1994, рис. 31, 5, 7], 12 – Комінтернове 1/н [Кульбака, Забавин, Небрат 2009, рис. 3, 2]

В. В. Циміданов, ґрунтуючись на особливостях орнаментациі керамічного матеріалу поховань західної території поширення зрубної культури (Донсько-Донецький регіон та Крим), простежив взаємозв'язок орнаментальної композиції та віку похованого. Дослідник звернув увагу на той факт, що деякі композиції демонструють надзвичайно високу зустрічальність в певних групах. Зокрема зигзаг з «віями» властивий I середній групі (від 7 до 12 років) [Циміданов 2010, с. 126-128].

Щодо наявності в похованні 4/3 двох астрагалів, то можна послатись на думку О. В. Купріянової, яка зазначає, що поховання дітей молодшого віку не мають явних відмінностей ні в обряді, ні в поховальному інвентарі. У віці 6-7 років костюм дівчинки практично не відрізняється від костюма дорослих жінок. Водночас, поховання хлопчиків цього віку, як правило, не мають ще специфічного «чоловічого» інвентарю, а, навпаки, часто супроводжуються таким «дитячим» інвентарем як астрагали [Купріянова 2001]. Таким чином, можна зробити обережне припущення, що ялтинський дитячий комплекс 4/3 – це поховання хлопчика.

Аналіз об'ємів керамічного посуду, деякі питання реконструкції напутньої їжі та статево-вікових визначень.

Окрім типологічного аналізу керамічний корпус зрубних поховань могильника був проаналізований також за ознакою об'єму. Результати аналізу відбито у зведеній Таблиці 2.

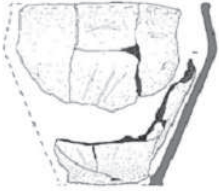

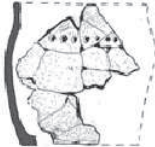

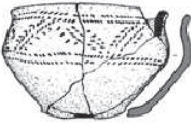

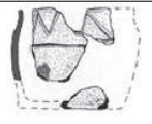
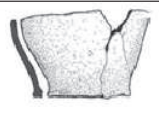

Масив посудин укладається в межі діапазону об'ємів від 0,02 до 4,1 л, за метричними показниками виражених стрибків не зафіксовано. Можна припустити, що великі ємності (об'ємом вище 1,0 л) призначалися для приготування їжі, а посудини малих об'ємів використовували у якості посуду для питва. Ці обставини визначаються морфологічними показниками та певними стандартами поховальної практики. Однак слід зазначити, що подібний мініатюрний посуд відомий також й за матеріалами приазовських поселенських пам'яток зрубної культури, наприклад, Роздольне, розкоп VII [Горбов, Усачук 2001, с. 188, рис. 24, 2].

Одне із завдань здійснення поховального обряду – забезпечення «переправи» померлого в царство мертвих. У зв'язку з цим буде цікавим звернутися до проблеми визначення характеру заупокійної їжі та питва в глиняних посудинах в похованнях зрубної культури. Наведемо деякі дані, отримані російськими колегами в результаті комплексного аналізу придонного ґрунту з посудин.

Реконструкція складу напутньої їжі базується на визначенні вмісту рухомих сполук фосфору і трофічної структури мікробних угруповань в придонному ґрунті з посудин. Згідно з цим алгоритмом російські дослідники встановили, що в посудинах містилася вода, рослинні, м'ясні та молочні продукти. У результаті проведеного порівняльного аналізу просторового розташування в могилі посудин з ритуальною їжею щодо тіла небіжчика були виявлені деякі статево-вікові закономірності наявності різних продуктів.

Таблиця 2

Об'єми (л) керамічних посудин з насипів та поховань зрубної культури курганної групи «Могила Бабакова»

Курган / Пох.	Посудина	Об'єм (л)	Курган / Пох.	Посудина	Об'єм (л)
4/4		4,1	4/6		2,7
3/4		2,4	4/4		2,35
2/2		2,3	4/3		1,85
4/7		1,69	4/н		1,66
3/н		1,6	4/н		1,32
3/12		1,2	4/2		1,05
4/1		1,0	3/6		1,0
3/8		0,9	3/11		0,7
3/7		0,65	3/н		0,63
3/2		0,51	3/2a		0,35
4/1		0,02			

Виявлено, що в дитячих похованнях з двома посудинами в половині випадків в обох ємностях знаходилась вода, а в половині випадків – в одній посудині були м'ясні та молочні продукти, в іншому – каша. Було простежено досить чітку кореляцію типу посудин з їх вихідним вмістом. Так, зокрема, рослинні продукти (каша) містилися завжди в маленьких не орнаментованих горщиках, які зустрічалися виключно перед руками похованого. М'ясні та молочні продукти в більшості випадків перебували в великих, добре орнаментованих банках [Борисов, Демкин, Бобров 2005, с. 100].

Подальше вивчення горщиків з поховань зрубної культури також дозволило виявити зв'язок їх вмісту з формою, якістю виготовлення і художнім оформленням. Типологічно всі досліджені посудини були розділені на три групи. До першої групи відносяться грубо виготовлені горщики порівняно невеликого розміру. За даними фосфатного аналізу, в них перебували рослинні продукти (швидше за все каша). Друга група представлена більш якісно виготовленими горщиками «правильної» форми, в яких містилася вода. До третьої групи були віднесені найякісніші горщики з різною орнаментациєю у верхній частині тулубу. У них знаходилися м'ясні або молочні продукти [Демкин, Демкина, Удальцов 2014, с. 153]. В цілому, хімічний аналіз вмісту посуду з поховань зрубної культури в Нижньому Поволжі показав, що близько 70% проаналізованих ємностей були наповнені «кашею» [Демкин, Лукашев, Ковалевская 1992, с. 47-48].

Нами у польових умовах було проведено флотацію ґрунту з придонної частини горщиків з поховань курганної групи «Могила Бабакова». В жодному випадку не було виявлено залишків дрібних кісток. Складається враження, що м'ясна їжа була присутня в могилах дослідженого некрополя в першу чергу у вигляді шматків або частин туші тварин (поховання 3/4 та 4/4).

Якщо рослинна їжа і напої, судячи з присутності глиняних посудин в приазовських похованнях, зустрічаються досить часто, то з м'ясною їжею справа дещо інша. М'ясна їжа, що фіксується по присутності в комплексах кісток тварин, також широко використовувалася в похоронній практиці носіїв зрубної культури Північного Приазов'я. За нашими даними, 7% приазовських поховань містили кістки тварин, які можна трактувати як залишки напутньої їжі. У ряді випадків кістки тварин тяжіли до похоронного посуду, але залишки м'ясної їжі безпосередньо в посудині були зафіксовані лише в трьох випадках (в тому числі один раз кістки дрібної тварини знаходилися безпосередньо на фрагменті кераміки). Ще у двох випадках кістки розташовувалися безпосередньо на дерев'яному блюді або в посудині.

Аналізуючи метричні показники посуду з поховань курганної групи «Могила Бабакова», нашу особливу увагу привернула мініатюрна посудинка з поховання 4/1, внутрішній об'єм якої не перевищує 20 мл. На присутність подібної категорії знахідок в зрубних похованнях, у тому числі Північного Приазов'я, звертало увагу чимало дослідників. Але досі на підставі аналізу метричних показників не було визначено верхню межу та діапазон об'ємів цієї категорії посуду.

Нами був проаналізований масив з 1515 поховань зрубної культури Північного Приазов'я. Як вже зазначалось вище, кераміку було виявлено у 1119

похованнях (82,5% всіх незруйнованих могил). Було використано інформацію щодо 1388 керамічних посудин з курганных і ґрунтових могильників Північного Приазов'я. Переважна більшість кераміки походить власне з поховань, а 84 посудини – з насипів курганів.

Через різний ступінь документованості залучених в роботі джерел та збереженості матеріалу за морфологічними показниками або функціональними ознаками було досліджено 1094 посудини. Керамічний комплекс формують кілька типів посуду, що об'єднуються в групи за функціональними ознаками або морфологічними показниками, у тому числі за об'ємом.

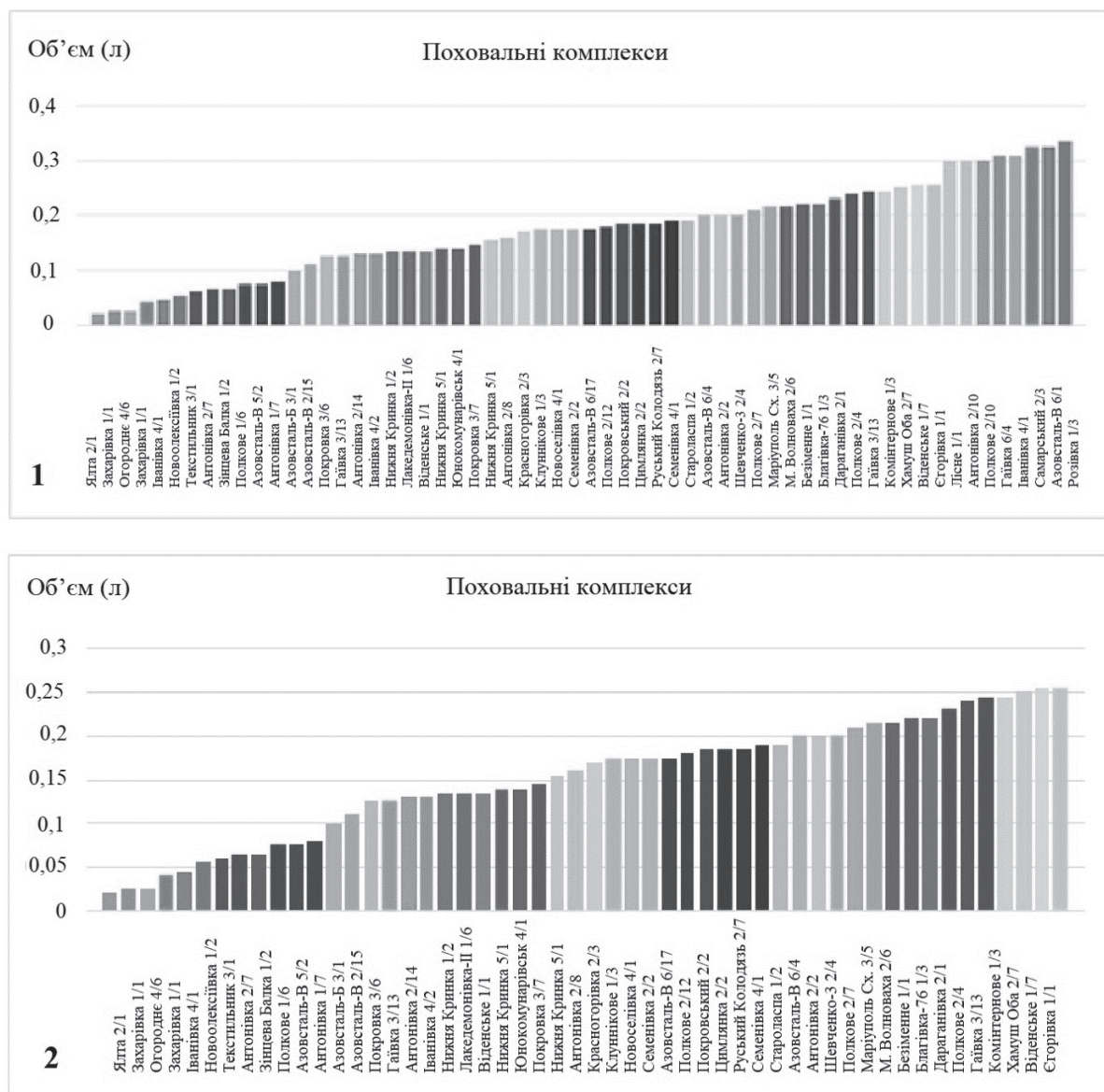

Рис. 42. Діаграми об'ємів (л) посуду зрубної культури Північного Приазов'я

Типологічно керамічний корпус розподілений наступним чином: гострореберні посудини – 459 (42,0%); горщики – 287 (26,2%); банки – 348 (31,8%). Для аналізу внутрішніх об'ємів керамічного комплексу зрубної культури Північного Приазов'я було залучено тільки невеликі посудинки,

починаючи з самих маленьких. Загальне уявлення про їхній об'єм відбито у діаграмах (Рис. 42).

Аналіз загальної конфігурації діаграми дозволив виявити деякі тенденції. На підставі метричних показників зафіксовано незначні «стрибки» у діапазоні об'ємів посудин з приазовських поховань зрубної культури. Основний масив невеликих посудин укладається в межі порівняно вузького діапазону об'ємів – від 20 мл до 250 мл, за межами умовного «стрибка» залишається посуд з об'ємом більше ніж 300 мл. Ця обставина дозволяє припустити, що ємності з такими невеликими об'ємами використовувались скоріш за все як посуд для вживання рідини. Стосовно подібної категорії керамічного посуду пізнього етапу дніпро-донської бабинської культури Р. О. Литвиненко зазначає, що ємності таких малих об'ємів більше нагадують посуд для питва, ніж для їжі, чому не суперечать їхні форми та визначають певні стандарти поховальної практики [Литвиненко 2016, с. 24].

Морфологічно, за винятком однієї посудини масив невеликих посудин в діапазоні об'ємів від 20 мл до 250 мл укладається в межі одного класу посуду – посуд без шийки представлений банками, які, у свою чергу, в залежності від наявності або відсутності плічка поділено на дві групи: банки закриті (бочкоподібні) – з наявними плічками зі стягнутим в середину краєм вінця (Тип А) та банки відкриті – без плічка та з відігнутих назовні вінцем (Тип Б). Слід зазначити, що посуд, віднесений до обох груп, додатково може бути поділений на підтипи залежно від наявності / відсутності закраїни у дна або особливостей оформлення краю вінця.

Другий незначний умовний «стрибок» на діаграмі об'ємів ми зафіксували для найменших посудинок з порівняно вузьким діапазоном об'ємів – від 20 мл до 80 мл (Рис. 43). На всій території Північного Приазов'я всього 11 поховань (12 посудин) містило посуд такого малого об'єму, і найменшою серед них виявилась саме посудинка з ялтинського дитячого поховання 4/1.

Таким чином, відповідно до сучасної загальноприйнятої класифікації столового посуду, в залежності від його об'ємів та функціонального призначення, проаналізований масив керамічних посудин для питва зрубної культури Північного Приазов'я умовно можна поділити на склянки (горнятка) і чарки або чарочки.

Кореляція статево-вікових визначень з категоріями похоронного інвентарю могильників зрубної культури Сіверського Дінця та Донецького Приазов'я дозволила Р. О. Литвиненку виділити характерні ознаки дитячих і дорослих поховань, а серед останніх – чоловічих і жіночих. Причому автор зазначає, що ознаки ці носять як чистий, так і індивідуальний по тенденції характер. До чистих чоловічих віднесені наступні ознаки: перекриття могили шкурою тварини, наявність дерев'яного блюда або чаші, бронзового ножа, шила, голки, кістяного гребня, жезла будь-якого типу, а також особливого набору з трьох посудин (гострореберного, великого горщика або банки і маленької баночки-чашки). Окремі ознаки чоловічих поховань: основне

положення в кургані, могильна споруда у вигляді цисти або зрубу, напутня м'ясна їжа [Литвиненко 1996, с. 63]. Додатково Р. О. Литвиненко звернув нашу увагу на той факт, що на Сіверському Дінці в чоловічих комплексах з чарками неодноразово були зустрінуті ножі, наприклад, Бараниківка, курган 5, поховання 4, Мінківка, курган 6, поховання 1, Хрестище, курган 1, поховання 1, Обозне, курган 1, поховання 8, Попов Яр, курган 11, поховання 1 тощо [Литвиненко 1994, рис. 36, 37, 39, 43, 44].

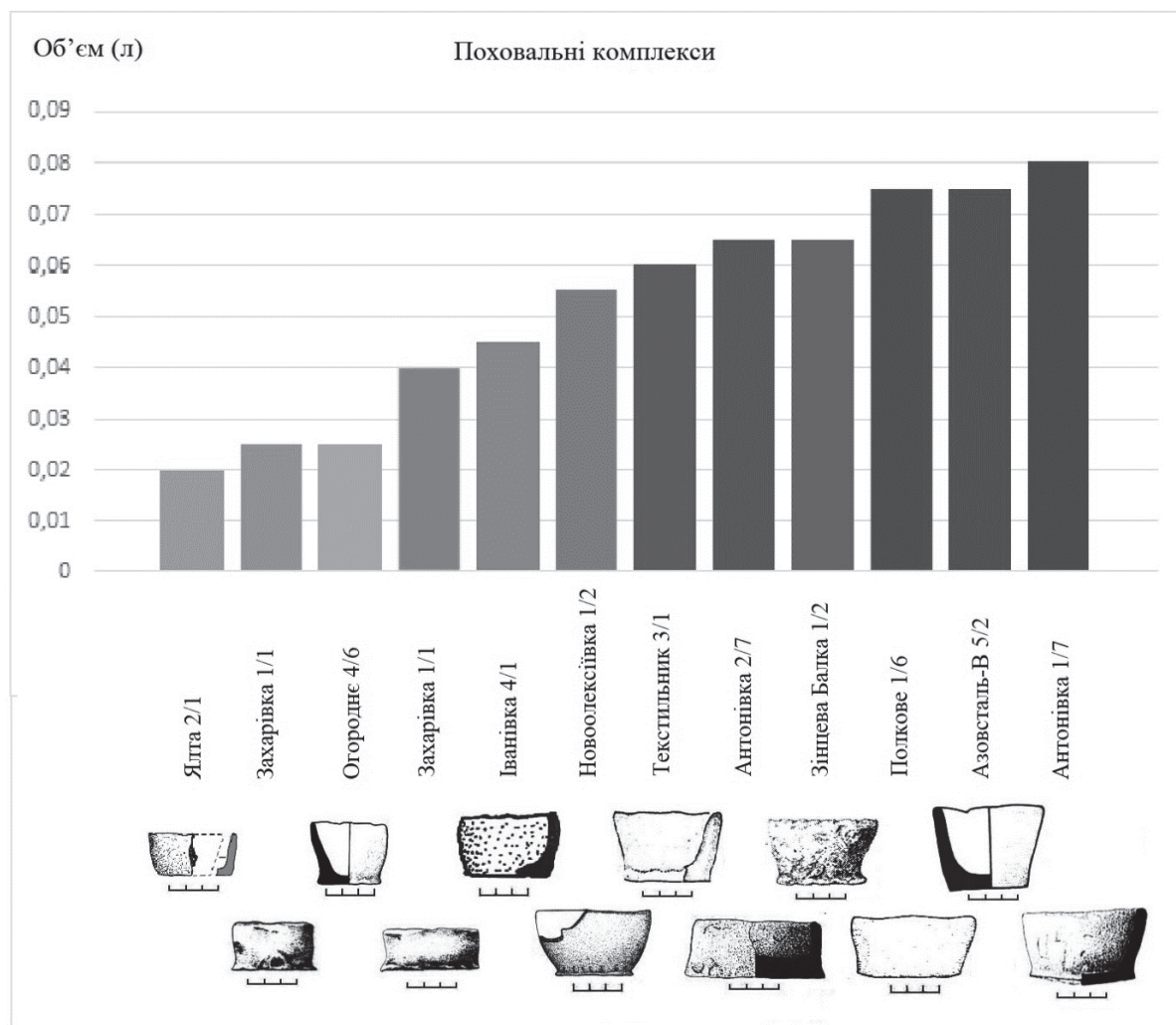

Рис. 43. Діаграма об'ємів (л) найменших посудинок від 20 мл до 80 мл

Нами було додатково проаналізовано приазовські поховання з «чарками». Можна зазначити, що традиція поміщати мініатюрні посудинки в приазовських похованнях з'являється на II (розвиненому) етапі та продовжує існувати на III (пізньому) етапі існування зрубної культури Північного Приазов'я. Виявилось, що з 11 комплексів 6 були основними в курганах або мали досипку. У трьох випадках у якості могильної споруди було зафіксовано кам'яну скриню або цисту. У двох комплексах знаходилось дерев'яне блюдо, ще у двох похованнях також містились «особливі набори з трьох посудин». Залишки напутньої м'ясної їжі було зафіксовано в 5 випадках.

Крім того, у двох комплексах були поховані діти, в одній могилі одночасно перебували рештки дорослого і дитини, в п'яти похованнях були

поховані дорослі. Для одного з них (Зінцева Балка, курган 1. поховання 2) є статеві-вікові визначення: тут знаходилися останки дорослого чоловіка (40-45 років). Ще один комплекс є кремацією.

Таким чином, погоджуючись зі спостереженнями Р. О. Литвиненка щодо кореляції статево-вікових визначень з категоріями поховального інвентарю могильників Сіверського Дінця, можна зробити припущення, що ялтинський дитячий комплекс з чаркою (4/1) – це також поховання хлопчика.

Комплекси з ознаками соціальної неординарності

Низкою відхилень від моделі рядового поховання виокремлюється комплекс поховання 4/4 (порівняно велика глибина могильної споруди – 1,47 м від СП, наявність досипки, надлишковий інвентар – дві керамічних посудини та виріб з кременю, залишки напутньої їжі – крижова кістка (крижові хребці) тварини, сліди ритуальних дій поза замкнутим простором – вуглики та невеликі фрагменти обпалених кісток тварини у заповненні могильної ями, перекриття з очерету та шкіряне покривало).

У пошуках критеріїв виділення неординарних поховань зрубної культурної області різними авторами пропонуються різноманітні підходи та звертається увага на низку ознак. У тому числі серед ознак, зафіксованих в похованні 4, вказується на наявність досипки [Отрощенко 1979, с. 86; Ковалева 1981, с. 60; Литвиненко 1992, с. 139; Берестнев 2001, с. 141 та ін.], глибокої ями [Ковалева 1978, с. 37; Берестнев 2001, с. 83; Отрощенко 2001, с. 116 та ін.], надлишкового інвентарю [Цимиданов 1996, с. 202], м'ясної їжі, у тому числі крижової кістки [Ковалева 1981, с. 66; Андросов 1986, с. 77; Литвиненко 1992, с. 140; Цимиданов 1996 та ін.], слідів ритуальних дій поза могилою, у тому числі слідів дії вогню [Отрощенко 1979, с. 86; Ковалева 1981, с. 66; Цимиданов 1996, с. 202 та ін.].

Що стосується глибини могильної споруди, то аналіз глибин могильних ям зрубної культури Північного Приазов'я показує, що кількісно переважають ями з глибинами близько 1,0 м, причому, як в масиві малих, так і в масиві великих ям [Забавин 2013, с. 60]. Необхідно відзначити, що на суміжних територіях середня глибина могил зрубних поховань також варіювала в цих межах [Отрощенко 1981, с. 12; Шарафутдинова 1985, с. 150; Литвиненко 1992, с. 30; Цимиданов 2004, с. 45].

В. В. Цимиданов не тільки вважає факт наявності м'ясної їжі виразним показником соціальної неординарності похованого та знаком підвищеного рангу, але й концентрує увагу на певній градації частин тварини. Зокрема, найбільш почесною частиною була задня. Поховання західної області зрубної культури, в яких були знайдені крижові кістки, обов'язково демонструють інші ознаки відхилення від моделі рядового поховання [Цимиданов 2004, с. 49-50, табл. 13]. Сам факт наявності крижової кістки тварини в похованні вважається неординарним явищем [Андросов 1986, с. 77]. На підтвердження цього можна зазначити, що напутня їжа у вигляді крижової кістки тварини зустрінуто тільки в 6 похованнях зрубної культури Північного Приазов'я (приблизно в одному на 250 поховань), зокрема в похованні 3, дослідженому в кургані 2 цієї ж курганної групи.

На думку деяких дослідників, причини присутності кременю в похованнях можуть лежати поза економічною сферою. На зв'язок кременю з ритуальною діяльністю неодноразово вказували багато авторів. Присутність крем'яних відщепів, осколків, зрідка знарядь зазначається у жертovníках, святилищах та інших культових комплексах зрубної культури. Ці факти дозволили розглядати вироби з кременю в зрубних похованнях як предмети для ритуальної діяльності, що маркують відношення похованої особи до служителів культу [Цимиданов 2004, с. 56].

При соціологічній інтерпретації поховань В. В. Цимиданов звернув увагу на такий об'єктивний показник соціальної позиції померлого, як кількість трудових витрат при похованні. Серед різноманітних відхилень від моделі рядового поховання дослідник виділяє у тому числі такі показники, як зведення курганного насипу або досипки, глибока яма, наявність надлишкового інвентарю (дві і більше посудини, а також різноманітні вироби з металу, кістки, каменю), залишки напутньої їжі, сліди ритуальних дій поза замкнутим простором могили тощо. Всі ці знаки, на думку автора, фіксують рангові, а не статусні відмінності [Цимиданов 2004, с. 29, 35, 41-69]. Однак стосовно слідів дії вогню в могилі, а також ритуальних дій поза замкнутим простором (вуглинка та невеликі фрагменти обпалених кісток тварини у заповненні могильної ями) конкретно для території Донбасу й Північного Приазов'я дослідник вважає їх явищем несоціальної сфери [Цимиданов 2004, с. 65].

Таким чином, поховання 4/4 відрізняється серед комплексів зрубної культури дослідженого кургану низкою відхилень від моделі рядового поховання та ознаками, що маркують осіб, що мали відношення до ритуальної діяльності. Можна припустити, що небіжчик при житті відігравав якщо не вагому, то принаймні не рядову роль у суспільстві.

Низку відхилень від моделі рядового поховання демонструє також комплекс 3/4 курганної групи «Могила Бабакова». На це поховання автори вже звертали увагу окремо [Забавін, Небрат 2017].

По-перше, слід відзначити присутність залишків напутньої їжі у складі поховального приданого – крижової кістки (крижові хребці) тварини. Ряд авторів розглядає в якості одного з критеріїв виділення неординарних поховань зрубної культури наявність підстилки в могилі [Отрощенко 1993, с. 82 та ін.] і здійснення поховання в кам'яній скрині [Андросов 1986, с. 77]. Проте у лісостепових районах поховання в кам'яних скринях практично невідомі, їх кількість поступово збільшується з просуванням вглиб степу. Дослідниками ця обставина пов'язується з деякими етнографічними та географічними відмінностями в поховальному обряді носіїв зрубної культури, зумовленими, в першу чергу, наявністю виходів природного каменю [Отрощенко 1981, с. 94; Литвиненко 1992, с. 44; Цимиданов 2004, с. 47; Забавин 2013, с. 61 та ін.].

Крім того, в нашому випадку фіксується наявність додаткового поховального реманенту. Знайдена авторами мушля є невіддільною складовою поховального супроводу. За підрахунками В. В. Цимиданова, мушлі зустрічаються в 0,2% могил зрубної культури (5 випадків на 2831 поховання) [Цимиданов 2004, табл. 20]. За нашими підрахунками мушлі зустрічаються в 0,26% зрубних поховань Північного Приазов'я (4 випадки на

1500 поховань). На думку В. В. Циміданова, черепашка є знаком осіб, що мали відношення до ритуальної діяльності, причому ці особи могли на момент смерті досягати високого рангу [Циміданов 2004, с. 57].

Окремої уваги заслуговує лопатка тварини. Досліднику, якому трапляється в похованні лопатка тварини, важко достеменно визначити її роль в контексті поховального обряду. В одному випадку це залишки ритуальної їжі чи жертвовної тварини, в іншому – знаряддя праці. Не можна виключати ще й ритуально-магічної функції.

За підрахунками одного з авторів, на 1500 зрубних поховань Північного Приазов'я відомо тільки три поховання з лопатками (описаний нами комплекс – третій випадок). Цікаво і те, що в нашому комплексі з лопаткою («в обіймах»), знаходилася невелика паличка. Все сказане змушує нас віднести цей комплекс до неординарних поховань та припустити не утилітарне призначення знайдених в ньому речей.

Цікаві результати дає картографування приазовських комплексів, що містять лопатки тварин (і поховальних, і культових): всі вони розташовуються на території безпосередньо Приазовської низовини і віддалені один від одного на максимальну відстань не більше 50 км.

У зв'язку з цим буде цікавим згадати неординарне поховання зрубної культури 4 кургану 2, дослідженого біля с. Антонівка (Азов) з Північного Приазов'я. Тут в одному комплексі перебувала частина туші кози-вівці (ребра і лопатка) і 9 річкових черепашок. Між кістками тварини й черепашками знаходився кістяний тригранний наконечник стріли [Самар 1998, с. 77, рис. 2]. Наголошується, що це поховання демонструє знакову «перевантаженість»: спорудження сполучної досипки, кам'яних дуг, з якими пов'язані сліди ритуалів, у тому числі астрагал зі знаками, відчленування голови померлого, присутність на її місці крейди та золи у вигляді півмісяця, приміщення в могилу раковин, кістяної стріли з навмисно затупленим вістряем, посудини оздобленої іррегулярним орнаментом тощо. Все це дозволяє вважати померлого не просто представником соціальної верхівки, а також служителем культу [Циміданов 2004, с. 56].

Поховання з лопатками добре знайомі в інших культурах. Авторам відома серія поховань ямної культури, в яких були знайдені лопатки. Зокрема в курганах басейну Південного Бугу вони зустрічалися на перекритті або заплічках могил, переважно дорослих людей [Шапошникова, Фоменко, Довженко 1986, с. 21]. В похованні ямного часу в могилу могло бути поміщено як одна, так й кілька лопаток тварини. Унікальним за своїм речовим складом можна назвати комплекс ямної культури з Херсонщини (Старосілля, курган 1, поховання 8). На уступах могили були знайдені: сім дерев'яних коліс візків, ногайка та дві лопатки великої рогатої худоби [Шилов 1975, с. 55]. На Дніпровщині біля с. Кут, в кургані 8 було виявлено поховання 6 ямно-катакомбного типу. В заповнені могили на рівні перекриття було виявлено одразу три лопатки великої тварини [Березовець 1960, с. 56-57].

Один з авторів вже звертав увагу на можливість трактування знайдених в катакомбних похованнях лопаток як ритуальних атрибутів [Небрат 2016, с. 49]. Так, з Північного Приазов'я походить ранньокатакомбний комплекс (Сосновка,

курган 1, поховання 5), в якому небіжчика було поховано разом зі зміями, лопаткою великої тварини та паличкою [Михайлов 1991, с. 109]. В деяких ранньокатакомбних та більш пізніх похованнях інгульської катакомбної культури лопатки виконують символічну функцію перетинки, перекриваючи вхід до камери катакомби. Деякі екземпляри мають сліди спрацьованості, що вказують на первинне використання кістки як знаряддя праці. Нетрадиційне розташування лопатки під головою небіжчика зафіксовано в інгульському похованні 7 кургану 1 курганної групи III, дослідженої біля с. Бузівка на Дніпропетровщині [Марина, Костенко, Никитин 1981, с. 4-18].

Вкрай рідко лопатки трапляються в похованнях бабинських культур. За підрахунками Р. О. Литвиненка, на майже 3,5 тис. поховальних пам'яток від Нижньої Волги до Дунаю приходяться лише 3 комплекси з Лівобережної України та Криму, що містили лопатки. В той саме час цей атрибут виступає визитною карткою лолінських поховань [Литвиненко 2005, с. 76].

Як поховальне придане зустрічаються лопатки й в комплексах скіфського часу С. А. Андрух, звертаючи увагу на такі пам'ятки, наголошує на тому, що є підстави вважати це не просто залишками напутньої їжі. В похованні біля с. Колбіно лопатку було знайдено в казані, завернутою у пурпурну тканину [Андрух 2000, с. 240].

Повертаючись до старожитностей доби бронзи Північного Приазов'я, не можна не згадати поселення «Комишувата»-XIV, розташоване за кілька кілометрів від дослідженого нами кургану. Пам'ятка багатшарова: зрубна культура/фінал доби бронзи/ пам'ятки комишуватського типу. На північно-східній периферії поселення було відкрито культовий комплекс доби пізньої бронзи – рів заповнений золою, уламками кераміки та кістками тварин. На думку авторів розкопок, комплекс (геогліф) символізував міфічного змія. Цікаво і те, що в області «голови» змія було відкрито камін, біля якого, було залишено лопатку великої свійської тварини. На думку дослідників, виріб був навмисно залишений з ритуальною метою [Горбов, Кабанова 2010, с. 89].

Найважливішою функцією баранячої лопатки було використання її в мантиці (в так званій скапулімантії). Така практика мала широку географію: вона відзначалася у монгольських і тюркських народів степового поясу Євразії, у низки північнокавказьких етносів (балкар, кабардинців, карачаївців, осетин), а також ірландців і американських індіанців. У Європі першими до неї звернулися ще стародавні греки. Зародження традиції ворожіння по баранячій лопатці було обумовлено поширенням скотарства і культом барана, що виник в рамках нового господарського устрою [Бадмаев 2015, с. 257].

Особливий розділ шаманської практики використовує як головний інструмент для передрікання долі баранячу лопатку (в деяких місцевостях використовувалися лопатки інших тварин). Скапулімантія – один з найдавніших видів ворожіння, що практикувався ворожбитами та шаманами багатьох народів світу. В англійській мові зберігся навіть спеціальний вираз, що дослівно означає: «читати по кістці лопатки». За етнографічними роботами широко відомим є спосіб ворожіння за плечовими лопатками (омоплатоскопія) [Тайлор 2015, с. 99, 212-213].

Зазначимо, що скапулімантія є особливим видом магічних ритуалів, який використовувався з метою передбачення майбутнього за допомогою баранячої лопатки (в окремих випадках інших тварин). Цей різновид магії має коріння в архаїчній релігійності та пов'язаний із культом свійських тварин. Такий підхід, який найкраще втілюється в шаманській практиці, був притаманний архаїчним формам релігійної свідомості. За етнографічними даними, проорокування майбутнього або ворожіння за допомогою баранячих, кінських або коров'ячих лопаток було досить розповсюдженим явищем.

Про особливе значення лопатки говорять етнографічні спостереження. Так, у монголів за кожним членом родини була «закріплена» своя частина м'ясної їжі. Так, голову та лопатку тварини подавали найстарішому з чоловіків. М'ясо з лопатки обов'язково поділялося на кількох членів родини. Крім того, існував звичай, згідно з яким чоловіку похилого віку підносили на лопатці шматок м'яса разом із горілкою. Останній, вживши страву, передрікав благо для родини. Саме лопатка була найбільш популярною кісткою для ворожіння. Кістку проколювали чи ламали, щоб чужинець, знайшовши лопатку, не зміг по ній прочитати долю господарів [Скородумова, Соловьева 2014, с. 55-56]. У киргизів існувала подібна традиція: після поїдання м'яса тварини широку частину лопатки розсікали [Табалдиев 2013, с. 159].

Бурятське ворожіння по лопатці успадкувало традиції, відомі у середньовічних монголів. На основі аналізу літературних та архівних джерел, а також зібраного польового матеріалу А. А. Бадмаєв доводить, що бараняча лопатка в культурі бурятів наділялася високим семіотичним статусом. Вона була включена в ритуальну їжу, яка використовується під час різних колективних жертвоприношень, і підносилася божествам і духам. Важливе значення мала бараняча лопатка в окремих обрядах життєвого циклу людини (народження, весілля, смерть). Одним з функціональних призначень баранячої лопатки було здійснення за допомогою неї скапулімантії. Крім того, автор зазначає, що за'кам'янські буряти підносили баранячу лопатку лише духовним особам. Ця традиція була відома й у монголів Халхи, у яких до прийняття буддизму лопатку подавали шаманам, пізніше – буддійським священнослужителям. Причому для них лопатка і голова барана мали однакову цінність, лопатку також не можна було з'їсти одному, і не можна було поділитися з жінкою. Загальним для монгольських і тюркських народів Центральної Азії та Південного Сибіру був звичай частування баранячою лопаткою лише чоловіків. [Бадмаєв 2015, с. 255-256].

Кістка лопатки мала особливе місце також в побуті та віруваннях предків казахів. М'ясо на лопатці включалося в почесні страви, але як другорядна частина. В знак поваги лопатку подавали чоловікові, який спеціально приїхав довідатися про становище своєї заміжньої сестри. Обгризену лопатку треба було обов'язково надрізати, перш ніж віддати собакам. Робити це повинен був господар будинку або його син у світлий час доби, інакше їх чекали невдачі. Лопатки у казахів зв'язуються з фізичною силою. Широка плоска кістка використовувалася як совок і скребок, кінські та коров'ячі лопатки використовувалися при навчанні письма замість зошита. Лопатка використовувалася і як оберіг-тумар для будинку або худоби. Ворожіння по

обпаленій лопатці було важливою частиною військової магії та військової ритуалістики [Наурзбаева 2020].

У середовищі кочових народів ворожили на баранячій лопатці лише чоловіки. Обряд гадання на лопатці пов'язаний із культом домашніх тварин, який був розповсюджений серед кочівників і землеробів. Віщування було складовою частиною ритуалу принесення жертви богам [Щепанський 2019]. Слід зазначити, що спосіб провіщання за лопатковою кісткою мав дуже давні коріння, існував у різних народів Азії та Європи та дожив до сьогодення у культурі корінних народів Хабаровського краю та Сибіру [Мельникова 2007, с. 18; Табалдиев 2013, с. 212-213 та ін.].

У зв'язку з досліджуваною темою викликають інтерес рідкісні випадки синхронного знаходження лопатки й гомілкової кістки барана в могильних спорудах середньовічного населення Байкальського регіону. Їх наявність серед інших похоронних артефактів можна інтерпретувати, виходячи з фольклорних та етнографічних даних, згідно з якими, в давнину у бурятів було прийнято старому, що дожив до повноліття правнука, влаштовувати застілля, в ході якого його рясно поїли молочною горілкою і годували бараниною [Нацов 1995, с. 47–48]. У зазначеній бурятській традиції, на думку А. А. Бадмаєва, бараняча лопатка була останнім прижиттєвим актом поваги роду старому, а після його смерті ставала заупокійною їжею, яку він повинен був розділити з душами померлих родичів [Бадмаєв 2015, с. 257].

Таким чином, комплекс 3/4 зрубного часу, досліджений АЕ МДУ в Північно-Східному Приазов'ї, демонструє низку відхилень від моделі рядового поховання. Факт наявності м'ясної їжі (почесної задньої частини) є виразним показником соціальної неординарності похованого, знаком підвищеного рангу. А наявність в похованні мушлі та лопатки тварини («в обіймах» з невеликою паличкою) є знаками, що маркують осіб, що мали відношення до ритуальної діяльності. Не виключаючи повністю можливість утилітарного використання лопатки, можна припустити, що поховану людину (скоріш за все чоловіка за етнографічними паралелями) за життя одноплемінники вважали віщуном та приписували їй надлюдські можливості.

Крім того, відзначимо, що до екстраполяції етнографічних даних на археологічні реалії необхідно ставитися з великою обережністю. Проте, спираючись на аналогії великого часового діапазону і широкі етнографічні паралелі, не можна повністю виключити й такий варіант пояснення традиції приміщення в могилу лопатки тварини в ялтинському похованні 3/4: присутність лопатки в похованні може символізувати останній посмертний акт поваги роду померлому, а також заупокійну їжу, яку він повинен був розділити з душами померлих родичів.

3.3. Чорногорівська культура раннього залізного віку

Найбільш пізнім у кургані 2 і могильнику в цілому виявилось поховання 3. За комплексом ознак поховання відноситься до раннього залізного віку (РЗВ) та передує пам'яткам скіфського часу. Матеріали новітніх досліджень АЕ МДУ дозволять поповнити порівняно нечисленну серію пам'яток передскіфського часу з басейну річок Азовського моря, уточнити деякі аспекти культурно-

хронологічного характеру, духовної та матеріальної культури племен, які, на думку ряду дослідників, ототожнюються з історичними кіммерійцями.

Деякі дослідники інтерпретують подібні комплекси як «кіммерійську» культуру (О. І. Тереножкін, С. В. Махортих, С. А. Скорий), інші відносять їх до чорногорівської культури (О. Р. Дубовська, М. М. Дараган). Не ставлячи собі за мету написання історіографічного огляду «кіммерійської» проблеми у вітчизняній археології, зазначимо головне. У своїх роботах 1960-х рр., а згодом у фундаментальній праці «Кіммерійці» О. І. Тереножкін розділив весь масив доскіфських пам'яток РЗВ Північного Причорномор'я на два хронологічні горизонти (етапи): чорногорівський та новочеркаський, ототожнив носіїв цих двох культурних груп з історичними кіммерійцями, відомими за грецькими та близькосхідними письмовими джерелами. До чорногорівської групи пам'яток дослідник відніс ті поховання, для яких притаманна скорчена на лівому боці поза померлого з орієнтацією у східному напрямку. Хронологічні рамки чорногорівського етапу були визначені у межах 950 – 750 рр. до н.е. Другий, новочеркаський етап характеризувався похованнями з випростаним обрядом положення тіла та переважною орієнтацією у західному напрямку, які були датовані 750 – 650 рр. до н.е. [Тереножкин 1976, с. 93-98; Дубовская 1997; Махортих, Скорий 2004; Черных, Дараган 2014, с. 345-348].

Подібна думка панувала в історіографії до 1990-х рр. О. Р. Дубовська, проаналізувавши речовий комплекс джерел «новочеркаської» групи пам'яток, дійшла висновку про майже повну відсутність у степовому Північному Причорномор'ї діагностичних знахідок, подібних тим, що біли знайдені у новочеркаському скарбі. Зіставлення «чорногорівських» матеріалів з «новочеркаськими» (за О. І. Тереножкіним) дало можливість дослідниці припустити, що останні безпосередньо пов'язані з «чорногорівськими». Всі ці спостереження дозволили авторці стверджувати про безпідставність виокремлення «новочеркаських» комплексів як окремої групи пам'яток. Ті комплекси, які визначались як «новочеркаські», отримали статус «пізньочорногорівських», своєю чергою, «чорногорівські» комплекси О. Р. Дубовською визначалися як «ранньочорногорівські» [Дубовская 1997, с. 199].

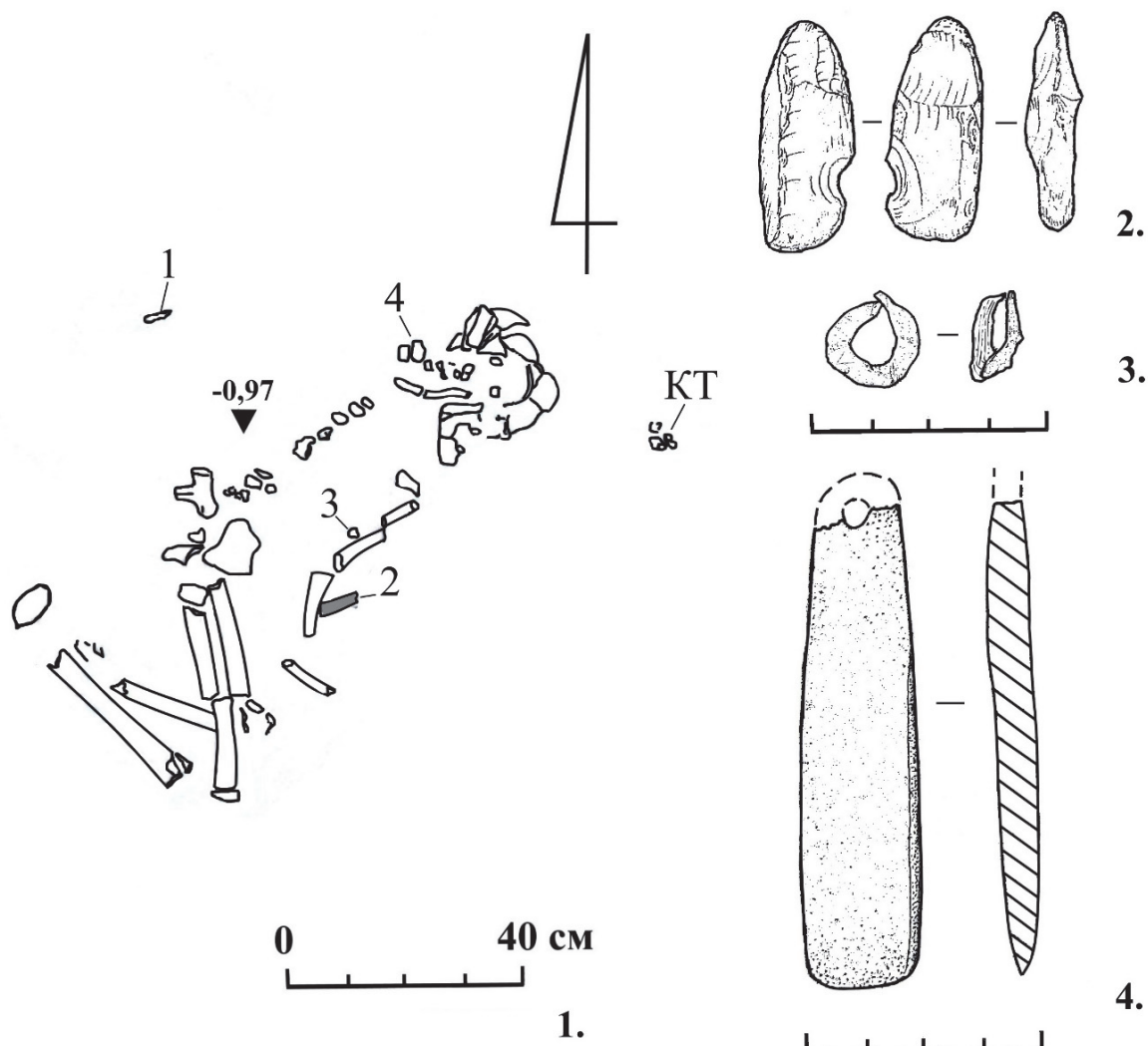
Погляди дослідниці були як підтримані рядом дослідників, так і зустріли критику з боку С. В. Махортиха та С. А. Скорого. Зокрема С. В. Махортих підтримує погляди О. І. Тереножкіна, виділяючи чорногорівську та новочеркаську групу пам'яток, ототожнюючи їх з історичними кіммерійцями. Щоправда, на відміну від О. І. Тереножкіна, він вважає ці дві групи пам'яток синхронними [Черных, Дараган, 2014, с. 345 – 348].

Найближчою територіально та за культурно-обрядовими характеристиками аналогією дослідженому похованню 2 кургану 3 в групі «Могила Бабакова» є комплекс, що походить з розкопок МАЕ в верхів'ях р. Кальміус. Враховуючи те, що поховання не вводилося в науковий обіг, а також велику рідкість комплексів цього часу, про нього слід сказати більш детально (Рис. 44; 45; 137).

1988 р. експедицією під керівництвом В. К. Кульбаки на вододілі між двома балками, правими притоками р. Грузська (ліва притока р. Кальміус), за 4,0 км на північний захід від с. Високе Макіївської міської ради Донецької обл.

було досліджено 6 курганів з курганної групи з 7 насипів [Кульбака 1988]. У кургані 5 заввишки 2,7 м і діаметром 35 м за 2,5 м від Р, під кутом 33°, на рівні 0,97 м виявлено поховання 1, впущене в курган доби бронзи.

Поховання здійснено в насипу, контури ями не простежено. Кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці, головою на північний схід. Ноги зігнуті в колінах під гострим кутом, в тазостегнових суглобах – під тупим.

Умовні позначення:

1	- кремій;	КТ	- кістки тварин;
2	- брус;		
3	- залишки залізного виробу;		
4	- золота прикраса;		

Рис. 44. Високе, к. 5, п. 1. План поховання та інвентар

Положення лівої руки простежити не вдалося, права рука під тупим кутом зігнута в лікті, кистю протягнута до колін. Череп знаходився на лівому боці. За спиною похованого виявлено кремнієвий відщеп, у кісток рук – брусок і фрагмент залізного виробу, під черепом – золота підвіска. На схід від черепа виявлено КТ (Рис. 44, 1).

Інвентар:

Відщеп кременю підпрямокутної форми сірого кольору, непрозорий. Краї злегка підправлені дрібною ретушшю. Розміри: 4,3×1,6×0,7 см (Рис. 44, 2; 138, 9).

Брусок (точильний камінь) підпрямокутної форми із закругленими кутами, злегка розширений в нижній частині. З одного краю обламаний в давнину. Збереглася частина косоного отвору для підвішування діаметром 0,4 см. Колір сірий з дрібними блискучими вкрапленнями. Простежено сліди від довготривалого використання: брусок сильно сточено і заглажено, один край витончений до 0,1 см. Розміри: 9,0×2,0×0,7 см (Рис. 44, 4; 138, 8).

Підвіска із золотої фольги у формі сферично вигнутого кільця, шириною 0,5 см. Кінці зімкнуті, загострені. Зовнішній діаметр виробу 1,8 см, діаметр отвору близько 0,9 см. Колір світло-жовтий (Рис. 44, 3; 138, 7).

Фрагмент залізного предмета неясного призначення виявлений у кісток рук похованого.

Таким чином, поховання, відкриті біля Високого та Ялти можна визначати як комплекси чорногорівського етапу (за О. І. Тереножкіним) / чорногорівської групи кіммерійської культури (за С. В. Махортих), або як пізньочорногорівські (за О. Р. Дубовською та М. М. Дараган).

Враховуючи той факт, що пам'ятки початку ранньої залізної доби представлені рідкісними підкурганними похованнями, нам варто звернути увагу ще на один комплекс. Могила «кіммерійського часу» була відкрити біля с. Огородне (2/2), неподалік від дослідженої нами курганної групи [Посредников, Зарайская 1993, с. 123-124]. Розташування обох поховань у безпосередній близькості до поселення фінальнобронзового часу може бути не випадковим. У зв'язку з цим слушно навести думку В. М. Горбова, згідно з якою, населення, що залишило пам'ятки комишуватського типу, увійшло до складу кіммерійських племен [Горбов, Кабанова 2011, с. 51].

Деякі особливості обрядово-інвентарного комплексу.

Поховальний інвентар з пам'яток Північно-Східного Приазов'я та Донецького кряжа початку ранньої залізної доби представлений речами, виготовленими з різних матеріалів – заліза, бронзи, золота, каменю, дерева, кістки тощо (Рис. 138).

Дерев'яний посуд. Основні положення сучасної історіографії та розгорнутий аналіз різних точок зору з проблематики дерев'яного посуду були наведені в роботах багатьох дослідників [Дубовская 1993, с. 142; Махортих 2008, с. 293; Мінакова 2012; Мінакова 2017], що звільняє нас від необхідності повторення подібної процедури.

Зазначимо лише, що вперше на таку категорію бронзових виробів як окуття дерев'яних посудин звернула увагу О. О. Кривцова-Гракова [Кривцова-

Гракова 1949, с. 4-5]. Функціональне призначення металевих накладок (оковок) завжди викликало жваву дискусію серед дослідників. Так, Є. К. Максимов припустив, що подібні платівки використовувалися виключно з утилітарною метою – для лагодження посуду, що лопнув [Максимов 1956, с. 120-122]. Слідом за К. Ф. Смирновим [Смирнов 1960, с. 246] у 1970 – 1980-і рр. комплекси з дерев'яними посудинами, що мають металеві накладки, знову привернули увагу дослідників [Отрощенко 1976, с. 186-187; Ковалева 1981, с. 65-66 тощо].

Як відомо, ця категорія матеріальної культури відрізняється поганим збереженням і не завжди може бути використана як повноцінне джерело при різного роду реконструкціях. У деяких випадках єдиним індикатором присутності дерев'яного посуду в похованнях є металеві деталі його декорування, а також деталі кріплення декоративних елементів. До конструктивних елементів відносяться бронзові / мідні накладки або оковки (іноді із залишками дерева), цвяшки або заклепки, можливо, колечка для підвішування. За цими металевими елементами найчастіше і фіксується дерев'яний посуд в поховальних комплексах, саме тому вони використовуються найчастіше для вирішення ряду технологічних і культурно-хронологічних питань. Наявність дерев'яної посудини у ялтинському похованні вдалося зафіксувати саме за мініатюрними бронзовими заклепками та дрібними уламками бронзового окуття.

Традиція виготовлення дерев'яного посуду на півдні Східної Європи існувала протягом всієї доби бронзи, починаючи з раннього періоду. У передскіфський період в матеріальній культурі ранніх кочівників традиція виготовлення дерев'яного посуду відроджується з новою силою й отримує свій подальший розвиток у скіфського і сарматського населення [Дудин 2009, с. 125]. Дерев'яні посудини в кіммерійських/чорногорівських комплексах Північного Причорномор'я, за спостереженнями дослідників, досить часто явище. Питома вага поховань з дерев'яним посудом за різними даними становить 13 – 16% всього масиву [Отрощенко 1989, с. 112; Махортых 2008, с. 138].

Кістяні вироби заслуговують на особливу увагу. Типологічно близькі за формою вироби відомі за матеріалами пам'яток доби пізньої бронзи. У якості прикладу слід навести декорований роговий виріб, який походить зі зруйнованого поховання зрубної культури біля м. Димитрова (сучасний Мирноград) з Донеччини. Одним з елементів декору, нанесеного на виріб, є кола з крапкою в центрі (циркульна орнаментация?). Як аналогії В. І. Кузіним-Лосевим були наведені орнаментовані кістяні циліндри з Карпато-Дунайського регіону та Східної Європи [Кузін-Лосев 2011, с. 220-222].

Кістяні циліндричні вироби було знайдено у зрубних похованнях на Сіверському Дінці та Дону: Ріпний I, курган 7, поховання 4 та Холодний, курган 1, поховання 7 [Глебов 2004, с. 89-90, с. 129; Парусимов 2004, с. 39-40, 51]. Близька територіально аналогія кістяному виробу з ялтинського поховання походить з розкопок у західному Приазов'ї біля с. Луганське (Запорізька обл.). Тут у соціально значущому похованні дорослої людини (курган 2, поховання 1) був знайдений кістяний предмет у формі зрізаного конуса із залощеною поверхнею [Самар, Антонов 1994].

Найближчою аналогією за географічною та культурно-хронологічною ознаками можна вважати знахідку з Донецького кряжа зі зруйнованого «кіммерійського» поховання з кургану біля с. Луганське (Донецька обл.). Виріб являв собою «трубку», виготовлену з невеликої трубчастої кістки [Шаповалов 1971, с. 192]. Пошук аналогій наштовхнув нас на ще один комплекс, який відноситься до чорногорівської культури. У похованні біля с. Зольне (передгірний Крим) був виявлений короткий кістяний циліндр з наскрізним отвором, розмірами: довжина – 2,4 см, діаметр – 1,4 см, діаметр порожнини – 1,5 см. Циліндр прикрашений різьбленням у вигляді хвилеподібних завитків. Уздовж одного кінця циліндру зроблений гладкий ободок (округлий у перетині комірць) [Щепинский 1962, с. 61, рис. 7: 1].

Відомі кістяні (як неорнаментовані, так і прикрашені візерунками) циліндри й за матеріалами скіфо-сарматського часу [Мелюкова 1989, таб. 47, 47-48]. Декілька екземплярів походить з Лівобережного Лісостепу, зокрема Більського городища [Шрамко 1973, рис. 9: 20; Шрамко 1987, рис. 39: 13].

На окрему увагу заслуговує орнаментация. Традиція прикрашати кістяні вироби циркульним орнаментом відома за матеріалами багатьох культур, тому, відповідно, ми маємо широке коло аналогій. Ця традиція розтягнута у просторі й часі. Але найцікавішим є те, що нам невідомо жодного комплексу «кіммерійської» / чорногорівської культури, з якого б походив хоча б один артефакт з циркульною орнаментацией. Щоправда, Я. П. Гершкович звертає увагу на одне чорногорівське поховання на р. Орелі (Котовка, курган 1, поховання 8). У склад інвентарю входила знахідка, на якій, як вважає дослідник, циркульний орнамент було замінено округлими металевими (бронзовими та залізними) вставками [Гершкович 2016, с. 130].

Традиція наносити циркульний орнамент на кістяні вироби уходить корінням у добу пізньої бронзи й, у першу чергу, пов'язана з матеріалами білозерської культури [Отрощенко 1986, с. 142-143]. Широке коло аналогій у своїй вибірці наводить В. Б. Панковський [Панковський 2012, с. 474, 476, 519, 520, 652, 653]. Зустрічаються кістяні вироби, оздоблені подібним чином, й на Кавказі, зокрема у гірській частині Дагестану (Верхньогунібське поселення) та Інгушетії (могилярник Егікал) [Марковин 1994, с. 295-296; 329]. Крім того, циркульна композиція та хвильові візерунки притаманні декору Карпато-Мікенського орнаментального стилю доби пізньої бронзи, на що звертає увагу В. В. Отрощенко [Отрощенко 2016, с. 74]. Циркульний орнамент добре відомий і у скіфо-сарматський час [Шрамко 1987, рис. 20: 5; 21: 4; 28: 24; Смирнов 1989, таб. 66: 63,66; 69: 7;55; Шрамко, 2015, рис. 3: 1-3, 5-6], а у добу середньовіччя взагалі стає загальнопоширеним.

Загалом, складається враження, що майстер, який виготовив кістяні деталі (а точніше виріб, елементами якого вони були) наслідував традиції майстрів-різьбярів пізньої бронзи. Аналогічні або типологічно близькі за морфологічними ознаками речі вже виготовляли наприкінці доби бронзи. Циркульний орнамент також широко відомий за матеріалами пізньої бронзи, але навряд чи сам по собі він може бути надійним хронологічним індикатором, оскільки зустрічається на речах як більш раннього, так і більш пізнього часу.

Безумовно, кістяні вироби з ялтинського поховання є деталями якоїсь речі. Загалом, дослідники подібні знахідки з поховань доби бронзи та РЗВ трактують як елементи статусних речей: жезлів, скіпетрів, ногайок, стрекал [Отрощенко 1993, с. 105; Самар, Антонов 1994; Цимиданов 2004, с. 71 тощо]. Існують інші пояснення функціонального використання подібних знахідок, наприклад, як горла бурдюка [Шаповалов 1971, с. 193]. У матеріалах скіфського часу кістяні конічні / рогові вироби можуть трактуватися як елементи веретен, ворворок [Шрамко 1987, рис. 39: 13]. В даному конкретному випадку можна лише припустити, що ми маємо справу із залишками стрекала. На цей висновок вказують відбитки залізного стрижня, що залишилися на внутрішній стороні уламка орнаментованого виробу.

Залізний стрижень. Близькою аналогією залізному виробу з ялтинського поховання за морфологічними та, вірогідно, функціональними ознаками є залізний наконечник з ніжкою з чорногорівського поховання 2 кургану 3, дослідженого в групі «Заячі Могили» біля м. Мелітополь Запорізької обл. [Болтрик, Махортых 2003, рис. 3: 7]. С. В. Махортых відзначає унікальність подібної знахідки для кіммерійських поховань і вважає мелітопольський наконечник особливим різновидом специфічних знарядь або атрибутів влади – жальцеподібних стрекал. Крім того, дослідник вказує на функціональну близькість короткого кістяного порожнистого циліндра з міцно вставленим в нього залізним загостреним стрижнем з кіммерійського поховання вершника, дослідженого у передгірному Криму біля с. Зольне поблизу Сімферополя [Махортых 2008, с. 137]. У похованні біля с. Зольне був виявлений короткий кістяний циліндр з наскрізним отвором, розмірами: довжина – 2,4 см, діаметр – 1,4 см, діаметр порожнини – 1,5 см. Циліндр прикрашений різьбленням у вигляді хвилеподібних завитків, уздовж одного кінця циліндра – гладкий ободок. У отвір циліндра було вставлено залізний загострений стрижень, який виступає над краєм обідка на 0,8 см. По обідку зверху навколо стрижня тонкою лінією недбало прокреслений зигзаг [Щепинский 1962, рис. 7: 1].

Метричні та морфологічні показники залізного виробу й уламку кістяної деталі циліндричної форми з ялтинського поховання, а також тлін від зотлілого дерева та заліза з внутрішньої сторони кістки з великою часткою ймовірності теж дозволяють припустити функціональну близькість знайденому у передгірному Криму складеному знаряддю. Примітна також близькість в обох випадках деяких метричних показників залізних деталей виробів: загострений стрижень з поховання біля с. Зольне виступає над краєм обідка на 0,8 см; довжина частини стрижня без залишків зотлілого дерева, що ймовірно також виступала над краєм обідка кістяного виробу з ялтинського поховання, складає 0,7 см.

Точильний брус (точильний камінь) – доволі розповсюджена категорія поховального супроводу у комплексах чорногорівської групи. Крім того, добре відомі зображення брусків на кіммерійських стелах [Тереножкін 1978, рис. 2: 4-6]. Найближча культурно й територіально аналогія бруску з поховання 5 біля Високого походить з поховання також дослідженого на східних схилах Донецького кряжа (Астахове, курган 14, поховання 3) [Евдокимов 1992, рис. 14:

8]. За підрахунками С. В. Махортих, подібні знахідки були виявлені у 23 чорногорівських похованнях Північного Причорномор'я. Як правило, тут бруски розташовувалися у попереку померлого [Махортих 2008, с. 120].

Виріб з кременю. Однією з категорій знахідок поховань доскіфського часу Північного Причорномор'я є крем'яні вироби (переважно відщепи). У похованні з кургану біля с. Високе за спиною померлого було виявлено кремнієвий відщеп. Відсутність фахових визначень не дає можливості говорити про призначення цієї знахідки. Подібні вироби могли бути деталями кресал, що не збереглися, використовуватися у виробничій діяльності та / або бути пов'язані з ритуальною сферою [Махортих 2008, с. 122; Бойс 1987, с. 20; Ковалева 1989, с. 40; тощо].

На думку деяких дослідників, причини присутності кременю в похованнях можуть лежати поза економічною сферою. На зв'язок кременю з ритуальною діяльністю неодноразово вказували багато авторів. Присутність крем'яних відщепів, осколків, зрідка знарядь зазначається у жертovníках, святилищах та інших культових комплексах зрубної культури. Ці факти дозволили розглядати вироби з кременю в зрубних похованнях як предмети для ритуальної діяльності, що маркують відношення похованої особи до служителів культу [Цимиданов 2004, с. 56]. На думку О. І. Тереножкіна, відщеп для висікання вогню є майже обов'язковою приналежністю кіммерійців [Тереножкин 1976, с. 95].

Напутня їжа є досить частим атрибутом доскіфських пам'яток Північного Причорномор'я. Наявність м'ясної їжі достеменно простежується у вигляді кісток вівці / або кози в обох комплексах (біля Високого та Ялти). Узагальнюючи спостереження, В. В. Отрощенко зазначає, що специфічною для поховань чорногорівської групи була досить вільна позиція небіжчиків на лівому боці з переважною орієнтацією на схід. Серед категорій супроводу найпрезентабельнішою є напутня їжа. Тому наявність акуратно вирубаного шматка м'яса дрібної рогатої худоби, переважно, на думку дослідника, може слугувати підставою для залучення комплексу до групи чорногорівських [Отрощенко 2019, с. 154].

Елементи костюму. Реконструкція елементів костюму залишається доволі складним завданням, враховуючи погану збереженість одягу. На черепі небіжчика з поховання біля Ялти простежувався тлін темно-коричневого кольору, а під черепом, поруч із лівою скронею, було знайдено мініатюрну металеву підвіску, виготовлену із бронзи. Можна припустити, що це залишки зотлілого башлика або чогось на кшталт пов'язки. Металева підвіска, щоправда, виготовлена із золота, також була знайдена біля голови похованого у кургані біля Високого.

Металеві вироби з обох приазовських поховань можна розглядати у якості елементів головних уборів, які за своїми ознаками можуть бути віднесені до третьої групи за класифікацією С. В. Махортих – комбіновані екземпляри, що включали органічну, ймовірно, шкіряну основу, до якої кріпилися металеві пластини [Махортих 2008, с. 88]. І. В. Бруяко припускає, що підвіски кріпилися до стрічки тільки одним краєм і були, таким чином, напіврухомими. Дослідник також вважає подібні стрічки хрестоматійним варіантом реконструкції

зовнішнього вигляду стародавньої людини будь-якої історичної епохи [Бруяко 2008, с. 140].

Місце розташування точильних брусків в кіммерійських похованнях, наявність просвердленого отвору, а також зображення цих речей на стелах дозволяють говорити, що бруски носили при собі на поясі. Пояс виступає одним з атрибутів насамперед у чоловіків, оскільки до нього кріпиться ще й зброя. Попри те, що екземпляр з поховання біля Високого мав зламане «вушко», можна припустити, що він також колись входив до складу речей, які носили на поясі.

Аналіз матеріалів дозволяє підійти до проблеми соціальних реконструкцій. Поховання з курганів біля Ялти та Високого демонструють певні ознаки неординарності. В першу чергу, до престижних категорій поховального інвентарю можна віднести дерев'яний посуд та ймовірно стрекало, елементами якого можуть бути кістяні деталі та залізний стрижень. Ідея зв'язку дерев'яних посудин («чаш») зі жрецькою практикою знайшла відбиток в ряді робіт багатьох дослідників [Ковалева 1989, с. 27-28; Отрощенко 1984, с. 92; Чередниченко 1986, с. 60; тощо]. Досить логічне, на думку В. В. Циміданова, пояснення наявності на цих чашах металевих накладок запропонував І. І. Дрьомов: «при питье из сосуда губы не должны были касаться древесины» [Дрьомов 1997, с. 154; Цимиданов 2004, с. 20].

Таким чином, чаша у похованні, у тому числі з металевими оковками, повинна була служити небіжчику для відправлення ритуальної функції [Антонов, Отрощенко 2004, с. 25]. Враховуючи вищевикладене, приєднаємося до припущення В. В. Отроценка про те, що бронзові накладки на дерев'яних посудинах несли не функціональне або естетичне, а насамперед магичне навантаження [Отрощенко 1992, с. 72]. Звертає на себе увагу наявність крейди та вуглинок в ялтинському комплексі. Присутність чорного та білого кольорів в похованні могло мати глибоке смислове навантаження, побудоване на протиставленні «чорне-біле»/«добро-зло»/«чисте-брудне»/«життя-смерть» тощо.

Головні убори, а разом з ними й прикраси, які на них нашивались, певним чином також могли відрізняти більш впливових членів соціуму від рядових одноплемінників. За спостереженнями С. В. Махортих, для поховань «військових вождів» ранньої чорногорівської групи налобні стрічки не характерні. Зате зі стрічками були поховані сім інших померлих, серед яких виділяється кілька груп, що, мабуть, відповідають різному рівню багатства і впливу. Всі вони не мали зброї й, ймовірно, належали найбільш впливовій верхівці, яка виконувала цивільні або релігійні функції. Своєю чергою, загалом лише два чорногорівських поховання включали зброю і залишки очілля, що дозволило досліднику припустити, що тільки ці два похованих поєднували військові та цивільні функції вождів [Махортих 2008, с. 328-329, 331].

Безумовно, прикраса, виготовлена з рідкісного матеріалу, зокрема із золота, сама по собі виокремлювала її власника. Не можна виключати припущення, що залізний виріб з Високого 5/1 являв собою залишки ножа або невеликого кинджала, що дозволяє розглядати його у комплексі з точильним бруском. Зокрема таке припущення висловив С. В. Махортих. Крім того, автор

вважає, що в культурах РЗВ брусок є приналежністю, головним чином, чоловічих військових поховань. При цьому дослідник звертає увагу на розробки Н. Л. Членової, яка на широкому індоєвропейському матеріалі показала, що, крім свого прямого робочого призначення, бруски грали й певну культову роль, будучи, зокрема, атрибутом бога грози [Членова 1984, с. 85-87; Махортых 2008, с. 121].

Таким чином, публікація старих та нових матеріалів початку РЗВ з курганів Північно-Східного Приазов'я та Донецького кряжа збагачує джерельний фонд. Аналіз поховальних матеріалів дозволив віднести поховання досліджені біля Ялти та Високого до чорногорівської групи пам'яток «кіммерійського» часу. Кількісний та якісний характер поховального приданого вказує на певну неординарність комплексів. Можна припустити, що похованні в цих курганах при житті відігравали якщо не вагому, то принаймні не рядову роль у суспільстві ранніх кочовиків Степу. Похована в кургані біля Ялти людина, вірогідно, могла бути пов'язана з релігійно-культовою сферою життя.

ВИСНОВКИ

Археологічна експедиція МДУ, продовжуючи раніше закладені традиції, зосередила основну увагу на дослідженні курганних могильників Північного Приазов'я. Спираючись на багаторічний позитивний польовий досвід поколінь попередників та продовжуючи традиції приазовської курганної археології, експедиція у польові сезони 2016 – 2020 рр. провела наукові розкопки курганної групи «Могила Бабакова».

На підставі типологічного аналізу обрядово-інвентарного комплексу поховань та курганної порівняльної стратиграфії всі поховальні комплекси курганного некрополя «Могила Бабакова» були розподілені за наступними хронологічними (стратиграфічними) горизонтами. Результати аналізу відбито у Таблиці 3.

Формування курганного некрополя починається зі зведення археологічно недослідженої Могили Бабакової, найвищого насипу в групі, який вірогідно з'являється не пізніше ямного часу. Згодом племенами ямної культури в безпосередній близькості від центрального кургану було зведено щонайменше три насипи: курган 2 – за 60 м на південний схід від кургану 1, курган 3 – за 40 м на південний схід від кургану 2, курган 4 – за 540 м на південь – південний захід від кургану 3.

Територіально ці матеріали належать до приазовського варіанту давньоямної культурно-історичної області за визначенням М. Я. Мерперта або до приазовсько-кримської групи, виокремленої О. Г. Шапошніковою. Могили були як основними, так і впускними. Спосіб поховання тіл небіжчиків відповідає традиціям носіїв ямної культури, щоправда демонструє певні відхилення, притаманні більшою мірою для інших регіонів.

У результаті порівняльного аналізу речового комплексу та особливостей поховального обряду автори дійшли висновку, що комплекси ямної культури курганної групи «Могила Бабакова» слід віднести до пізнього етапу її існування. Досліджені комплекси ямної культури відображають загальні поховальні традиції, характерні для пам'яток Приазов'я, а також традиції притаманні племенам сусідніх регіонів. Крім того, деякі ознаки (зокрема надлишковий інвентар в похованні 7 кургану 2) вказують на неординарність комплексу.

Зі зникненням ямної культури у приазовських степах кургани групи «Могила Бабакова» на довгий час перестають використовуватися як некрополі. Лише на пізньому етапі доби бронзи у вже наявні насипи було впущено щонайменше 22 поховання зрубної культури: відповідно – 3, 12 та 7. Вірогідно, впускних поховань (зокрема зрубної культури) було більше, але внаслідок розорювання частина їх могла бути повністю знищена.

На підставі типологічного аналізу обрядово-інвентарного комплексу та курганної порівняльної стратиграфії поховання зрубної культури курганного некрополя «Могила Бабакова» було віднесено до двох стратиграфічних горизонтів, які відповідають основним хронологічним етапам розвитку зрубної культури Північного Приазов'я.

Таблиця 3

Хронологічні (стратиграфічні) горизонти курганного некрополя «Могила Бабакова»

КУРГАННА ГРУПА «МОГИЛА БАБАКОВА»			
Курган 2	Курган 3	Курган 4	

До II (розвиненого) хронологічного горизонту віднесено поховання 2а та 8 з кургану 3, поховання 2, 3 та 4 з кургану 4. Решта комплексів відповідає характеристикам III (пізнього) горизонту.

Окрему увагу приділено орнаментальним композиціям, що зустрічаються на деяких керамічних посудинах з поховань зрубної культури дослідженої курганної групи. Орнамент розглянуто не тільки як джерело для реконструкції релігійно-міфологічних уявлень носіїв зрубної культури, але і як важливий аспект, що дозволяє простежити зв'язок деяких композицій з певною статтю, віком, статусом і рангом похованих.

Окрім типологічного аналізу керамічний корпус зрубних поховань могильника був проаналізований також за ознакою об'єму. Висловлено припущення, що великі ємності (об'ємом вище 1,0 л) призначалися для приготування їжі, а посудини малих об'ємів використовували у якості посуду для питва. Ці обставини визначаються морфологічними показниками та певними стандартами поховальної практики.

На підставі аналізу метричних показників було визначено верхню межу та діапазон об'ємів такої категорії посуду як мініатюрні посудинки. Основний масив невеликих посудин укладається в межі порівняно вузького діапазону об'ємів – від 20 мл до 250 мл, за межами умовного «стрибка» залишається посуд з об'ємом більше ніж 300 мл. Відповідно до сучасної загальноприйнятої класифікації столового посуду, в залежності від його об'ємів та функціонального призначення, проаналізований масив керамічних посудин для питва зрубної культури Північного Приазов'я умовно було поділено на «склянки» і «чарки». Додатковий аналіз приазовських поховань з чарками підтвердив, що традиція приміщення мініатюрних посудинок в приазовських похованнях з'являється на II (розвиненому) етапі та продовжує існувати на III (пізньому) етапі існування зрубної культури Північного Приазов'я.

Низку відхилень від моделі рядового поховання демонструють комплекси зрубного часу 3/4 й 4/4, досліджені АЕ МДУ в «Могилі Бабаковій». Вони відрізняються серед комплексів зрубної культури досліджених курганів ознаками, що маркують осіб, що мали відношення до ритуальної діяльності. Висловлено припущення, що небіжчики при житті відігравали якщо не вагому, то принаймні не рядову роль у суспільстві. Поховану у комплексі 3/4 людину, скоріш за все чоловіка, за життя одноплемінники вважали віщуном та приписували їй надлюдські можливості.

Найбільш пізнім в курганній групі виявилось поховання 2 з кургану 3. За комплексом ознак поховання відноситься до раннього залізного віку та передує пам'яткам скіфського часу. Комплекс, відкритий біля селища Ялта можна визначати як поховання чорногорівського етапу (за О. І. Тереножкіним) / чорногорівської групи кіммерійської культури (за С. В. Махортих), або як пізньочорногорівське (за О. Р. Дубовською та М. М. Дараган).

Результати кількісного та якісного аналізу поховального приданого вказують на певну неординарність комплексу. Висловлено припущення, що похована у кургані біля Ялти людина при житті відігравала якщо не вагому, то принаймні не рядову роль у суспільстві скотарів Степу, вірогідно, могла бути пов'язана з релігійно-культурою сферою життя.

В цілому, публікація результатів дослідження курганної групи «Могила Бабакова» біля селища Ялта археологічною експедицією Маріупольського державного університету збагачує джерельний фонд з вивчення скотарських племен приазовських степів доби палеометалу (зокрема ямної та зрубної культур) – раннього залізного віку.

ABSTRACT**MOUND GROUP «BABAKOV GRAVE»**

The monograph presents the results of a study of the mounds of the Babakov Grave group in the North Azov Sea Area. Materials of the Early Bronze Age – Early Iron Age obtained during excavations in 2016-2020 by the archeological expedition of Mariupol State University (AE MSU) in the south of Donetsk Region near the village of Yalta are being put into scientific circulation. Peculiarities of material culture and issues of cultural and chronological periodization of monuments of pit-grave culture of the Early Bronze Age, Zrubna timber grave culture of the Late Bronze Age, monuments of Chernohorivka Culture Early Iron Age of the North Azov Sea Area are considered.

The monograph is intended for archaeologists, historians, museum workers, local historians, students, as well as for those interested in archeology and history of the North Azov Sea Area.

The current condition of mound archeology is characterized by a sharp reduction in the amount of field work. It is characterized by sporadic and insignificant accumulation of sources meant to study burial monuments of the North Azov Sea Area. It is quite natural that at the present stage of its existence, Archaeological Expedition of MSU, in continuing the previously established traditions, focuses on the research of the Azov burial mounds. Based on many years of positive field experience of generations of predecessors and continuing the traditions of Azov mound archeology, Archaeological Expedition of MSU in the field seasons of 2016 – 2020 conducted scientific excavations of the mound group "Babakov Grave".

The mound group is located on the territory of the village of Mangush uniting a vast territorial community (the former Yalta village council) of Mariupol District in Donetsk region. The group is located within the Azov lowland plain, on the watershed between the small steppe rivers Komyshevka and Mokra Bilosarayka, whose valleys gradually descend in the direction of the Sea of Azov.

At the time of the research, the mound group consisted of four embankments: Mounds 1 – 3 are located in a dense chain, Mound 4 is located in close proximity to the main group of mounds. The MSU AE field work was carried out with the support of Mangush District State Administration and Anastasios G. Leventis Foundation (Republic of Cyprus). The authors express their personal gratitude for the assistance in organizing the excavations to the director of the Anastasios G. Leventis Professor, Professor Haralambos Bakirdzis, and a member of the board of the foundation, Professor Vasos Karageorghis.

The expedition was facilitated by teachers and students majoring in history – members of the Student Scientific Historical and Archaeological Society of Mariupol State University, as well as by teachers and students of Mariupol schools and volunteers.

The spatial boundaries of the investigated region belong to the territory of the Ukrainian North Azov Area. From the geological and geographical point of view, the region under consideration includes the southern spurs of the Donetsk Ridge, the Azov Upland and the Azov Lowland. This territory is bounded in the south by the coast of the Sea of Azov, in the east by the mouth of the Don, in the west by the Dnipro-Molochansk lowland, and in the north by the sources of the rivers of the Sea of Azov.

The territory of the Azov Sea Area has long attracted researchers' attention by the uniqueness of natural resources. It was specialists of related professions (geographers, geologists, ethnographers, etc.) who first mentioned the information about the Azov mounds. The antiquities of the delineated research area of AE MSU in 2016 – 2020, including mounds, have been attracting archaeologists' attention for almost a century.

In the field season of 2016, AE MSU near the village of Yalta began researching the mound group "Babakov Grave". This year excavations of Mound № 3 were carried out. In total, 13 burials of the Bronze Age were investigated in the mound. In the summer of 2019, AE MSU excavated Mound № 2 from the same group. In total, 9 burials of the Bronze Age and Early Iron Age were investigated in the mound. In 2020, the object of the study was Mound № 4, which revealed 9 burials of the Early and Late Bronze Ages.

In addition, in the spring of 2020, MSU AE conducted field surveys of the territory in the south of Donetsk Region to make an inventory of the currently known archaeological sites and to determine the use of the protection zone of the archaeological cultural layer; creating favorable conditions for the preservation of the national historical and cultural heritage, increasing social responsibility for protection and preservation of archeological monuments. Including the lands of the village of Yalta council of Mangush District, during the field archeological survey 26 archeological objects were inspected: 7 mound groups and 3 single mounds.

The authors were able to identify the mound group as an authentic element of the historical and cultural landscape, to locate it on the ground and to link it to hydrographic objects with the help of a satellite GPS navigation system and cartographic data. Given the possibility of using the equipment, it was decided to resort to the method of excavation by parallel trenches.

Mound 1 occupies the extreme North-Western position in the group. At the beginning of the research, AE MSU in 2016 has an embankment height of 3.05 m, in terms of round shape, with a diameter of 44 m. In the center of the mound there is a deep predatory pit. Mound 1 has not been excavated. It is preserved as an authentic element of the historical and cultural landscape.

Mound 2 is located 60 m to the south-east of Mound 1. At the time of the research, it was a round mound, up to 1 m high and about 30 m in diameter. The mound was systematically plowed.

A total of 10 burials of the Bronze Age and Early Iron Age (EIA) were investigated within Mound 2. The primary embankment was built during the Early Bronze Age by bearers of pit-grave culture (Burials 4, 5 and 7). Later, another grave of pit-grave culture was arranged in the mound – Burial 8. Two more burials – 6 and 9 are widely dated – the Bronze Age. During the Late Bronze Age, the population of

Zrubna / timber-grave culture continued to use the necropolis, making at least three burials – 1, 2 and 10. Probably, there were many more Zrubna / timber-grave culture burials, but due to plowing, some of them could be completely destroyed. The latest burial in the mound was 3. According to the set of features, the burials belong to the EIA period and precede the monuments of the Scythian time.

Mound 3 is located 40 m southeast of Mound 2, the burials of Mounds 2 and 3 are joined together. At the time of the research, it was a round mound, 0.65 m high and about 30 m in diameter. The mound was systematically plowed. A total of 13 burials of the Bronze Age were investigated in Mound 3. The primary embankment arose over the grave of pit-grave culture (Burial 9) of the Early Bronze Age. All the discovered inlet burials date back to the Late Bronze Age and most likely belong to the bearers of log culture.

Mound 3 is located 40 m to the south-east of Mound 2, the edges of Mounds 2 and 3 are joined together. At the time of the research, it was a round mound, 0.65 m high and about 30 m in diameter. The burial of the mound was systematically plowed. A total of 13 burials of the Bronze Age were investigated in Mound 3. The primary embankment arose over the grave of pit culture (Burial 9) of the Early Bronze Age. All the discovered inlet burials date back to the Late Bronze Age and most likely belong to the bearers of Zrubna / timber-grave culture.

Mound 4 is located 540 m on the North-South-West from Mound 3 (the distance is given between the centers of the embankments). At the beginning of the research, it was a round embankment, 0.32 m high and about 20 m in diameter. The mound embankment was damaged by systematic plowing. A total of 9 burials of the Bronze Age were investigated in Mound 4. Cultural and chronological interpretation suggests that the primary embankment was built by the bearers of pit-grave culture. The main burial could be both Burial 9 and Burial 5. It should not be ruled out that the both graves were the main ones in the mound. The destruction of the mound by plowing and burrows of animals does not make it possible to make more accurate observations. At the late stage of the Bronze Age, at least 7 burials of Zrubna / timber-grave culture were made in the already existing embankment.

Thus, the primary embankments of all the three studied mounds were built by the bearers of pit-grave culture: Mound 2 contained 4 burials, Mound 3 contained 1 burial, Mound 4 contained 2 complexes. Two more burials from Mound 2 are widely dated – the Bronze Age. For a long time the mounds were not used as a burial ground and only at the late stage of the Bronze Age at least 22 burials of Zrubna / timber-grave culture were allowed into the existing embankments: 3, 12 and 7. Most likely, their plowing part could be completely destroyed. The lastt in the group was the burial of EIA (Burial 3, Mound 2). Within the three mounds of the mound group "Babakov Grave" 7 burials were found, which, according to ritual features, can be attributed to pit-grave culture. Territorially, these materials belong to the Azov version of the ancient cultural and historical region or to the Azov-Crimean group.

Funeral utensils were found in only two graves: a flint plate (Mound 2, Burial 4) and ceramic utensils (Mound 2, Burial 7). The latter complex is of special research interest, because the quantitative and the qualitative characteristics of the burial equipment look more representative than all the other burials of pit-grave culture of the mound group "Babakov Grave". We would like to note that in Burial 7 from

Mound 2 a child (infant) was buried. Researchers of pit-grave culture have repeatedly drawn attention to the fact that children's complexes are more "inventory" than the burials of adults.

The variety of forms and variants of ornamentation techniques on Burial Vessel 7 of Mound 2 attracts attention. In one complex both flat-bottomed vessels and vessels with a rounded bottom, both ornamented and unornamented, are combined. Ornamentation is also of interest: one vessel is ornamented with a comb stamp, the other with a cord. In addition, the pot ornamented with a cord has such an element of embossed decor as a roller. Note that the roller is rather a rare element of the decor of pit-grave ceramics.

In addition, such an element of mound architecture as the stone structure deserves special attention. It is difficult to say which of the burial complexes it is associated with. But the authors are sure of its indisputable connection with the original mound, and, accordingly, with one or even several major burials of the mound. No similar situations are known by the authors.

Grave 9 is also distinguished from Mound 4 by the fact that a "color triad" was used in the funeral rite: red (ocher) + black (charcoal) + white (chalk) colors. Ethnographers and archaeologists have repeatedly drawn attention to the combination of these three colors in different cultures. The combination of these colors has been repeatedly recorded in the burials of various cultures of the Bronze Age in South-East Europe. The combination of red, black and white, of course, was of particular importance. These colors have many meanings and can symbolize fire, sun, blood, milk, the directions of the world, the processes of birth and feeding, etc.

As a result of comparative analysis of the material complex and the peculiarities of the funeral rite, we came to the conclusion that the complexes of pit-grave culture of the mound group "Babakov Grave" should be attributed to the late stage of its existence. The studied complexes of pit-grave culture reflect the general burial traditions characteristic of the monuments of the Azov Region, as well as the traditions of the tribes of the neighboring regions. In addition, some features (including excess inventory in burial 7) indicate the unusualness of the complex.

With the disappearance of pit-grave culture in the Azov Region steppes, the mounds of the Babakov Grave group ceased to be used as necropolises for a long time. Surprisingly, for at least seven centuries, the mounds have remained, according to steppe pastoralists of the Middle Bronze Age – no burials of Catacomb cultures has been found in them.

In total, at least 20 burials have been found in three burials of the Babakov Grave burial mound, which can be confidently attributed to the log culture of the North Azov Sea Area according to a number of features of the ritual and inventory complex. Mound 2 contained at least 3 burials, Mound 3 contained 10 burials, Mound 4 contained 7 complexes. In all the known cases, the burials of the log culture were inlet here, i.e. the existing primary embankments built by the bearers of pit-grave culture during the Early Bronze Age were used.

In total, at least 20 burials have been found in three burial mounds of the Babakov Grave burial mound, which can be confidently attributed to the log culture of the North Azov Sea Area according to a number of features of the ritual and inventory complex. Mound 2 contained at least 3 burials, Mound 3 contained 10

burials, Mound 4 contained 7 complexes. In all the known cases, the burials of Zrubna / timber-grave culture were inlet here, i.e. the existing primary embankments built by the bearers of pit-grave culture during the Early Bronze Age were used.

Characteristics of burial structures allow us to make a conclusion about a certain variety of tomb structures, as well as the stability of certain manifestations and elements of the rite. The burial structures of the Babakov Grave mound group, which are classified as Zrubna / timber-grave culture complexes, reflect the general burial traditions characteristic of the entire Zrubna / timber-grave culture community. The most common form of the studied burials – individual burial (inhumation) in an ordinary pit, in a bent position on the left side, with arms bent at the elbows and placed in the face or in front of the chest of the deceased with orientation to the eastern sector – is widespread throughout the Zrubna / timber-grave culture area and recognized "standard" or " Zrubna / timber-grave culture standard".

The inventory complex of the burials of Zrubna / timber-grave culture of the cemetery consists of ceramic vessels – 26 vessels. The most common material – ceramic tableware – is the main source for characterizing material culture and one of the main criteria for cultural attribution. The vast majority of burials (17) contained one vessel or their fragments, only in 3 complexes 2 vessels were placed simultaneously.

Based on the typological analysis of the ritual-inventory complex and mound comparative stratigraphy, the burial of Zrubna / timber-grave culture of the mound necropolis "Babakov grave" was assigned to two stratigraphic horizons, which correspond to the main chronological stages of development of the carcass culture of the North Azov Sea Area. Burials 3 / 2a, 3/8, 4/2, 4/3 and 4/4 are included in the II (developed) horizon. The rest of the complexes correspond to the characteristics of the III (late) horizon.

Particular attention is paid to ornamental compositions found on some ceramic vessels from burials of Zrubna / timber-grave culture of the studied mounds. The ornament is considered not only as a source for the reconstruction of religious and mythological ideas of the bearers of carcass culture, but also as an important aspect that allows us to trace the relationship of some compositions with a particular sex, age, status and rank of the buried.

In addition to the typological analysis, the ceramic body of the burial grounds of the cemetery was also analyzed on the basis of volume. It has been suggested that large containers (up to 1.0 liters) were used for cooking and small containers were used as drinking utensils. These circumstances are determined by morphological indicators and certain standards of funeral practice.

On the basis of the analysis of metrics, the upper limit and the volume range of such a category of utensils as miniature vessels were determined. The main array of small vessels fits within a relatively narrow range of volumes – from 20 ml to 250 ml, outside the conditional "jump" is a vessel with a volume of more than 300 ml. According to the modern generally accepted classification of tableware, depending on its volume and functional purpose, the analyzed array of ceramic vessels for drinking of Zrubna / timber-grave culture of the North Azov Sea Area was conditionally divided into "glasses" and "short glasses". Additional analysis of Azov burials with

glasses confirmed that the tradition of placing miniature vessels in Azov burials appears at the II (developed) stage and continues to exist at the III (late) stage of existence of Zrubna / timber-grave culture of the North Azov Sea Area.

A number of deviations to the model of an ordinary burial are demonstrated by the 3/4 and 4/4 Zrubna / timber-grave culture time complexes studied by Mariupol State University AE in Babakov grave. They differ among the complexes of Zrubna / timber-grave culture of the studied mounds with features that mark persons involved in ritual activities. It has been suggested that the dead played, if not a significant, then at least not an ordinary role in society. A person buried in the complex 3/4, most likely a man, was considered a soothsayer by his fellow tribesmen during his life and was attributed superhuman abilities.

Burial 3 was the last in Mound 2 and the burial ground as a whole. Materials of the latest research of AE MSU will make it possible to replenish a relatively small series of monuments of the pre-Scythian time from the river basin of the Sea of Azov, to specify some aspects of cultural and chronological character, spiritual and material culture of tribes which, according to some researchers, are identified with historical Cimmerians. The analysis of the burial materials made it possible to include this burial in the Chernohorivka Culture group of monuments of the "Cimmerian" time. The quantitative and the qualitative nature of the funeral dowry indicates a certain unusualness of the complex. It can be assumed that the individual buried in a mound during his life played if not significant, then at least not an ordinary role in the society of the early nomads of the Steppe. A person buried in a mound near Yalta could probably be connected with the religious and cult sphere of life.

In general, the publication of the results of the study of the mound group "Babakov Grave" near the village of Yalta by the archeological expedition of Mariupol State University enriches the source fund meant to study the tribes of early nomads of the Azov steppes of the Bronze Age (including pit-grave culture and Zrubna / timber-grave culture) – the Early Iron Age.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ**Звіти**

1. Болтрик Ю. В., Гаврилюк Н. А., Фиалко Е. Е. Отчет о работе Приазовской археологической экспедиции в 1985 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1985/215.
2. Болтрик Ю. В., Гаврилюк Н. А., Фиалко Е. Е., Буйских С. Б. Отчет о работе Приазовской новостроечной экспедиции в 1984 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1984/17.
3. Болтрик Ю. В., Левченко В. Н., Фиалко Е. Е. Отчет о работе Приазовской новостроечной экспедиции в 1987 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1987/17.
4. Болтрик Ю. В., Левченко В. Н., Фиалко Е. Е. Отчет о раскопках курганов в Мелитопольском р-не и разведках в Приазовском р-не Запорожской обл. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1988/22.
5. Болтрик Ю. В., Левченко В. Н., Фиалко Е. Е., Колосов Ю. Г. Отчет о работе Приазовской экспедиции в 1990 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1990/11.
6. Болтрик Ю. В., Фиалко Е. Е. Отчет о работе Приазовского отряда экспедиции «Сула» в 1993 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1993/149.
7. Болтрик Ю. В., Фиалко Е. Е., Ковалев Н. В., Воронцов Д. О. Отчет о работе Приазовской новостроечной экспедиции в 1983 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1983/3.
8. Горбов В. М., Кабанова Г. В. Звіт про дослідження Приазовської археологічної експедиції у 2004 р. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 2004/93.
9. Горбов В. М., Кабанова Г. В. Звіт про дослідження Приазовської археологічної експедиції у 2005 р. *Науковий архів ІА НАН України*. 2005/.
10. Горбов В. Н., Усачук А. Н. Отчет о полевых исследованиях Новоазовской археологической экспедиции в 1993 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1993/136.
11. Горбов В. Н., Усачук А. Н., Гриб В. К. Отчет о полевых исследованиях Новоазовской экспедиции в 1989 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1989/75.
12. Горбов В. Н., Усачук А. Н., Гриб В. К. Отчет о полевых исследованиях Новоазовской экспедиции в 1990 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1990/218.
13. Граков Б. Н. Отчет Скифской степной экспедиции ИИМК АН СССР за 1950 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1950/15.
14. Евсеев В. М. Отчет о поездке по маршруту Мелекино – Ялта – Мангуш. 16 августа 1941 г. *Фонды МКМ*. Спр. 6250-Д.

15. Забавін В. О., Булик М. В., Небрат С. Г., Полідович Ю. Б. Звіт про розвідки на півдні Донецької області у 2020 р. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 2020/.
16. Забавін В. О., Небрат С. Г. Звіт про розкопки кургану на території Ялтинської селищної ради Мангушського (Першотравневого) району Донецької області у 2016 р. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 2016/.
17. Забавін В. О., Небрат С. Г. Звіт про розкопки кургану на території Ялтинської селищної ради Мангушського району Донецької обл. у 2019 р. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 2019/.
18. Забавін В. О., Небрат С. Г. Звіт про розкопки кургану на території Ялтинської селищної ради Мангушського району Донецької області у 2020 р. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 2020/.
19. Кравченко Е. Є., Підобід В. А., Полідович Ю. Б., Усачук А. М., Циміданов В. В., Кузін В. І., Колесник О. В. Звіт про проведення археологічних робіт (розвідок) на території Донецької області у 2009 р. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 2009/180.
20. Кравченко Е. Є., Полідович Ю. Б., Циміданов В. В., Кузін В. І., Колесник О. В., Усачук А. М. Звіт про проведення археологічних робіт (розвідок) на території Донецької області в 2010 р. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 2010/105.
21. Кубышев И. А., Болтрик Ю. В., Симоненко А. В., Фиалко Е. Е., Куприй С. А., Ковалев Н. В., Лысенко Г. И. Отчет о работах ХАЭ ИА АН УССР в зоне строительства Каховской оросительной системы в Херсонской, Запорожской обл. УССР в 1986 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1986/13.
22. Кубышев И. А., Дорофеев В. В., Нечитайло А. Л., Симоненко А. В., Шилов Ю. А., Куприй С. А., Ковалев Н. В., Амирханов А. Ш., Боталов С. Г., Лысенко Г. И., Толкачев Ю. И., Ян С. А. Отчет о раскопках ХАЭ ИА АН УССР в зоне строительства Каховской оросительной системы в 1984 г. в Херсонской и Запорожской обл. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1984/11.
23. Кубышев И. А., Дорофеев В. В., Шилов Ю. А., Куприй С. А., Полин С. В., Николова А. В., Нечитайло А. Л., Шевченко Н. П., Шилова Т. П. Отчет об исследованиях ХАЭ ИА АН УССР в 1982 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1982/4.
24. Кубышев И. А., Дорофеев В. В., Шилов Ю. А., Полин С. В., Шевченко Н. П., Черных Л. А., Марченко И. Л., Солтыс О. Б., Сердюков В. В., Якунов С. А. Отчет о работах ХАЭ ИА АН УССР у с.с. Волчанск, Владимировка, Красное Акимовского района Запорожской и у с.с. Громовка, Сивашовка Новотроицкого р-на Херсонской обл. в 1980 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1980/15.
25. Кубышев И. А., Ковалев Н. В., Куприй С. А., Симоненко А. В., Полин С. В., Шилов Ю. А. Отчет о работах ХАЭ ИА АН УССР в Херсонской и Запорожской обл. УССР в 1987 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1987/19.

26. Кульбака В. К. Звіт про дослідження курганів та ґрунтового могильника на території м. Маріуполя в 1998 р. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1998/26.
27. Кульбака В. К. Отчет об исследовании кургана в западной части г. Мариуполя Донецкой обл. в 1993 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1993/148.
28. Кульбака В. К. Отчет об исследовании курганов у с. Калиновка Новоазовского р-на Донецкой обл. в 1985 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1985/103.
29. Кульбака В. К. Отчет об исследовании курганов у с. Коминтерново Новоазовского р-на Донецкой обл. в 1986 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1986/39.
30. Кульбака В. К. Отчет об исследованиях курганов в зонах строительства оросительных систем на землях совхоза «Берестовой» у с. Берестовое и с. Кондратьевка Константиновского р-на и совхоза «Грузской» г. Макеевка Донецкой обл. в 1988 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1988/105.
31. Кульбака В. К. Отчет об исследованиях на юге Донецкой области в 1987 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1987/197.
32. Кульбака В. К., Гнатко И. И. Отчет об исследованиях курганов в зонах новостроек: у с. Калиновка Новоазовского р-на, у с. Раздольное Старобешевского р-на, у с. Камышеватое Першотравневого р-на, у с. Кондратьевка Константиновского р-на и г. Мариуполя Донецкой обл. в 1989 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1989/87.
33. Кульбака В. К., Гнатко И. И. Отчет об исследованиях курганов у с. Коминтерново Новоазовского р-на, с. Октябрьское Добропольского р-на, с. Красногоровка и с. Сокол Ясиноватского р-на и г. Мариуполь Донецкой обл. в 1990 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1990/147.
34. Кульбака В. К., Гнатко И. И., Никитин В. И. Отчет об исследовании курганов в зонах новостроек у с. Приволье Луганской обл., у с. Орловское и Приморское Новоазовского р-на Донецкой обл., у с. Андреевка Скадовского р-на Херсонской обл. и с. Щербаки Вознесенского р-на Николаевской обл. в 1991 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1991/113.
35. Кучугура Л. И. Научная справка на тему: История археологической коллекции Мариупольского краеведческого музея. Собиратели. Исследователи (с дополнениями 2006 г. и 2013 г.). *Научный архив МКМ*. Спр. И-15/2001.
36. Михлин Б. Ю. Отчет о работе Азовской археологической экспедиции Донецкого областного Общества охраны памятников истории и культуры и Ждановского краеведческого музея в 1971 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1971/77.
37. Моруженко А. А., Посредников В. А., Зарайская Н. П., Привалов А. И. Раскопки курганов в зонах новостроек Донецкой обл., проведенные экспедицией Донецкого университета в 1979 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1979/89.

38. Пиневи́ч П. М. Археологические обследования на Мариупольщине и археологические раскопки 1928 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. ВУАК. Спр. 202/26.
39. Привалов А. И., Андриенко В. П., Моруженко А. А. Отчет новостроечной экспедиции Донецкого госуниверситета за 1978 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1978/73.
40. Самар В. А., Антонов А. Л. Отчет об археологических исследованиях Восточного отряда АЭ Запорожского краеведческого музея в 1994 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1994/104.
41. Швецов М. Л., Кравченко Э. Е. Отчет об археологических исследованиях экспедиции в 1988 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Спр. 1988/165.

Література

42. Андросов А. В. Курган эпохи бронзы у с. Новый Мир. *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск, 1986. С. 67–78.
43. Андросова А. Ю., Головки Т. Б., Шакула О. А. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века. Природа Донецкого Приазовья. Мариуполь : Издательство «Рената», 2006. 100 с.
44. Андрух С. А. О некоторых особенностях погребально-поминальной практики на скифском могильнике Мамай-Гора. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. ІХ. Запоріжжя, 2000. С. 238–243.
45. Антонов А. Л., Отрощенко В. В. Особливості ритуального посуду зрубної спільноти. *Археологія*. 2004. № 1. С. 18–29.
46. Бадмаев А. А. Баранья лопатка в обрядовой практике бурят. *Вестник Новосибирского гос. ун-та. Серия : История, филология*. 2015. Т. 14. Вып. 7 : Археология и этнография. С. 255–263.
47. Березовець Д. Т. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут. *Археологічні пам'ятки*. 1960. Т. ІХ. С. 39–87.
48. Березовець Д. Т., Поковська Є. Ф., Фурманська А. І. Кургани епохи бронзи поблизу с. Мар'янського. *Археологічні пам'ятки*. 1960. Т. ІХ. С. 102–126.
49. Берестнев С. И. Восточнoукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.). Харьков : ПФ Амет, 2001. 264 с.
50. Бессонова С. С. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений. *Обряды и верования древнего населения Украины*. К. : Наук. думка, 1990. С. 17–40.
51. Божко Р. П., Косиков В. А. Мариупольский краевед Петр Митрофанович Пиневи́ч. *Донецкий архивный сборник*. 1998. № 8. С. 5–14.
52. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. Москва : Наука, 1987. 303 с.
53. Болтрик Ю. В., Левченко В. Н., Фиалко Е. Е. О позднемных чертах в катакомбном поребальном обряде низовья реки Молочной. *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. 1991. С. 57–84.
54. Болтрик Ю. В., Махортых С. В. Киммерийские захоронения из западного Приазовья. *Российская археология*. 2003. № 2. С. 119–127.

55. Борисов А. В., Демкин В. А., Бобров А. А. Реконструкция пищи в керамических сосудах из курганных погребений. *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України*. Луганськ. 2005. С. 99—101.
56. Бочкарев В. С. Погребения литейщиков эпохи бронзы (методологический пересмотр). *Сборник статей в память профессора М. И. Артамонова. Проблемы археологии*. Ленинград, 1978. № 2. С. 48—52.
57. Братченко С. Н. Матеріали до вивчення ямної культури Північного Приазов'я. *Археологія*. 1973. № 11. С. 21—27.
58. Братченко С. Н. Некоторые итоги и проблемы исследования курганов. *Археологические исследования в зонах мелиорации. Итоги и перспективы их интенсификации*. Л. : Наука, 1985. С. 74—75.
59. Бруяко И. О костюме населения предскифской эпохи Северо-Западного Причерноморья (по материалам могильника «Картал-III»). *Revista Arheologică*. 2008. Vol. IV. № 2. PP. 139—145.
60. Бруяко И. В., Карпов В. А. Древняя география и колебания уровня моря (на примере северо-западной части Черноморского бассейна в античную эпоху) *Вестник древней истории*. 1992. № 2. С. 87—97.
61. Вахрушев Б. О., Ковальчук І. П., Комлев О. О., Кравчук Я. С., Палієнко Е. Т., Рудько Г. І., Стецюк В. В. Рельеф України : навч. посібник. К. : Видавничий Дім «Слово», 2010. 688 с.
62. Вязьмітіна М. І., Іллінська В. А., Покровська Є. Ф., Тереножкін О. І., Ковпаненко Г. Т. Кургани біля с. Ново-Пилипівка і радгоспу «Аккермень». *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1960. Т. VIII. С. 22—135.
63. Герасименко Н. П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников). *Археологический альманах*. 1997. Вып. 6. С. 3—64.
64. Гершкович Я. П. Про кам'яні поховальні споруди зрубної культури Північно-Східного Приазов'я. *Археологія*. 1982. № 41. С. 15—21.
65. Глебов В. П. Исследование курганных могильников Репный I, Раскатный I, Калинов II. *Труды археологического научно-исследовательского бюро*. Ростов-на-Дону, 2004. № 1. С. 57—186.
66. Гомер. Илиада ; Одиссея / пер. с древнегреч. В. В. Вересаева ; сост., авт. вступ. ст. и коммент. А. А. Тохто-Годи. Москва : Просвещение, 1987. 400 с.
67. Горбов В. Н., Усачук А. Н. Раннесрубно-многоваликовский горизонт на поселении Раздольное в Приазовье. *Археологический альманах*. 2001. Вып. 10. С. 155—196.
68. Горбов В. М. Унікальний культовий комплекс на поселенні Комишувата-XIV. *Літопис Донбасу*. 2006. № 14. С. 11—22.
69. Горбов В. Н., Кабанова Е. В. Камышевская-XIV – поселение позднего бронзового века в Северо-Восточном Приазовье. *Архасівські читання*. Миколаїв : Вид-во МДУ ім. В. О. Сухомлинського, 2011. С. 49—52.
70. Горбов В. Н., Кабанова Е. В. Некоторые аспекты культовой практики населения эпохи бронзы Северо-Восточного Приазовья. *Археологический альманах*. 2010. № 21. С. 86—103.

71. Горбов В. Н., Подобед В. А. О хронологической позиции памятников камышеватского типа. *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век)* : матер. междунар. конф. Часть вторая. Донецк : Изд-во ДонГУ, 1996. С. 96–99.
72. Горбов В. Н., Усачук А. Н. Курган бронзового века в Северо-Восточном Приазовье. *Археологический альманах*. 2011. Вып. 25. С. 46–70.
73. Городцов В. А. Культуры бронзовой эпохи в Средней России. Москва, 1916. 106 с.
74. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. *Труды XIII Археологического съезда*. Москва, 1907. Т. I. С. 211–285.
75. Гошко Т. Ю., Отрощенко В. В. Погребения киммерийцев в катакомбных и подбойных сооружениях. *Советская археология*. 1986. № 1. С. 168–183.
76. Даценко Л. М., Молодиченко В. В., Непша О. В. та ін. Північно-Західне Приазов'я: геологія, геоморфологія, геолого-геоморфологічні процеси, геоекологічний стан : монографія. Мелітополь : Видавництво МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2014. 308 с.
77. Дегерменджи С. М. Наконечник кремневый (№ 12). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 17.
78. Дегерменджи С. М. Наконечник кремневый (№ 13). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 17.
79. Демкин В. А., Демкина Т. С., Удальцов С. Н. Реконструкция погребальной пищи в глиняных сосудах из курганных захоронений с использованием фосфатного и микробиологических методов. *Вестник археологии, антропологии и этнографии*. 2014. № 2 (25). С. 148–159.
80. Демкин В. А., Лукашев А. В., Ковалевская И. С. Некоторые аспекты палеопочвенного изучения памятников археологии. *Российская археология*. 1992. № 4. С. 43–49.
81. Дремов И. И. Материалы из курганов у с. Березовка Энгельсовского района и некоторые вопросы социокультурных реконструкций эпохи поздней бронзы. *Археологическое наследие Саратовского края. Охрана и исследования в 1996 г.* Саратов, 1997. С. 147–164.
82. Дубовская О. Р. Вопросы сложения инвентарного комплекса черногоровской культуры. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 2. С. 137–160.
83. Дубовская О. Р. Локальные зоны черногоровской культуры (по материалам скорченных погребений). *Российская археология*. 1994. № 2. С. 15–29.
84. Дубовская О. Р. Об этнокультурной атрибуции «новочеркасских» погребений Северного Причерноморья. *Археологический альманах*. 1997. Вып. 6. С. 181–218.
85. Дудин А. А. О металлических деталях деревянной посуды ранних кочевников юга Восточной Европы в предскифский период. *VITA*

- ANTIQUA* : збірка наукових статей. К. : ВПЦ «Київський університет», 2009. № 7–8. С. 123–129.
86. Евдокимов Г. Л. Погребения эпохи поздней бронзы Астаховского могильника. К., 1992. 44 с.
  87. Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга 1888 – 1902 гг. Санкт-Петербург : Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1908. 222 с.
  88. Забавин В. О. Керамическая посуда в погребальном обряде племен срубной культуры Северного Приазовья. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія.* 2014. Вип. 11. С. 20–34.
  89. Забавин В. О. Очерк истории изучения древностей срубной культуры Северного Приазовья в XIX – начале XX века. *Археологический альманах.* 2011. Вып. 25. С. 21–27.
  90. Забавин В. О. Памятники срубной культуры Северного Приазовья в исследованиях конца 20-х – начала 30-х гг. XX ст. *Українська державність: історія і сучасність* : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених. Маріуполь, 2012. С. 79–81.
  91. Забавин В. О. Топографические и ландшафтные особенности размещения курганов срубной культуры Северного Приазовья. *Донецький археологічний збірник.* 2012. № 16. С. 100–107.
  92. Забавин В. О. Характеристика погребальных сооружений срубной культуры Северного Приазовья. *Донецький археологічний збірник.* 2013. № 17. С. 56–78.
  93. Забавин В. О. До питання щодо розташування керамічного посуду в похованнях зрубної культури Північного Приазов'я. *Україна і світ: Проблеми історії* : Всеукраїнська науково-практична конференція. Маріуполь, 2014. С. 13–16.
  94. Забавин В. О. Зрубна культура Північного Приазов'я (за матеріалами поховальних пам'яток) : дис. ... канд. іст. наук. К., 2019. 387 с.
  95. Забавин В. О. Історія досліджень поховальних пам'яток зрубної культури Надазов'я. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія.* 2012. Вип. 4/5 (спецвипуск). С. 73–87.
  96. Забавин В. О. Пам'ятки зрубної культури Надазов'я в дослідженнях новобудовних експедицій. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія.* 2016. Вип. 16. С. 24–33.
  97. Забавин В. О. Пам'ятки зрубної культури Північного Приазов'я в дослідженнях експедицій під керівництвом С. Н. Братченка. *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України.* Луганськ, 2012. С. 210–214.
  98. Забавин В. О., Небрат С. Г. Дослідження кургану на півдні Донецької області. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.* К. : ІА НАН України, 2020. С. 31–32.
  99. Забавин В. О., Небрат С. Г. Дослідження кургану на півдні Донеччини. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.* К. : ІА НАН України, 2017. С. 19.

100. Забавін В. О., Небрат С. Г. Неординарне поховання зрубного часу з кургану біля с.м.т. Ялта (Північно-Східне Приазов'я). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія.* 2017. Вип. 18. С. 11—20.
101. Забавін В. О., Небрат С. Г. Розкопки кургану біля Приазовської Ялти у 2019 році *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія.* 2020. Вип. 28—29.
102. Забавін В. О., Небрат С. Г. Розкопки кургану біля с.м.т. Ялта Донецької області археологічною експедицією Маріупольського державного університету у 2016 році. *Україна у світовому історичному просторі : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. Маріуполь : МДУ, 2017. С. 98—100.*
103. Забавін В. О., Небрат С. Г. Розкопки кургану біля смт. Ялта на півдні Донецької області. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія.* 2018. Вип. 22—23. С. 17—41.
104. Забавін В. О., Небрат С. Г., Булик М. В. Дослідження археологічної експедиції Маріупольського державного університету на півдні Донецької області 2018 року / Наук. ред. Р. О. Литвиненко. К. : Видавництво Ліра-К, 2020. 124 с. (Серія : Археологія Північного Приазов'я. Том 1).
105. Зайцев А. В. Связь трансгрессивно-регрессивных циклов Азово-Черноморского бассейна в голоцене с временем существования античных поселений. *Проблемы палеонтологии и археологии юга России и сопредельных территорий.* Материалы международной конференции (Ростов-на-Дону, Азов, 18-20 мая 2005 г.). Ростов-на-Дону, 2005. С. 28—29.
106. Зарайская Н. П., Косиков В. А. Курганы у поселка Гусельск. *Археологический вестник.* 1992. № 3. С. 16—17.
107. Зарайская Н. П., Стороженко С. К., Швецов М. Л. Раскопки в Донецкой области. *Археологические открытия 1975 года.* Москва : Наука, 1976. С. 326.
108. Ильюков Л. С., Казакова Л. М. Курганы Миусского полуострова. Ростов : Изд-во Ростовского ун-та, 1988. 168 с.
109. Исследования на юге Донецкой области / А. А. Моруженко и др. *Археологические открытия 1978 года.* Москва : Наука, 1979. С. 375—376.
110. Качалова Н. К. Эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга. *Свод археологических источников.* 1974. Вып. В 4-12. 56 с.
111. Клименко В. Ф. Курганы юга Донетчины. Енакиево, 1998. 220 с.
112. Клименко В. Ф., Усачук А. Н., Цымбал В. И. Курганные древности Центрального Донбасса. Донецк, 1994. 127 с.
113. Ковалева И. Ф., Волкобой С. С. Срубные курганные могильники Нижнего Приорелья. *Курганные древности Степного Поднепровья.* Днепропетровск, 1978. С. 32—45.
114. Ковалева И. Ф. Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке. Днепропетровск : Изд-во Днепропетровского университета, 1981. 80 с.

115. Ковалева И. Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам левобережной Украины). Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского университета. 1989. 88 с.
116. Ковалева И. Ф. Мир детства ямных племен Предстепья. *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ, 1998. Вип. 1. С. 37–47.
117. Колотухин В. А., Тощев Г. Н. Курганные древности Крыма. Запорожье, 2000. Вып. III. 245 с.
118. Константінеску Л. Ф. Ранньоямні поховання північно-східного Подоння. *Археологія*. 1984. № 45. С. 61–68.
119. Константи́неску Л. Ф. Новые материалы позднеямного времени Северо-Восточного Приазовья. *Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины*. К.: Наукова думка, 1988. С. 92–107.
120. Косиков В. А. Литвиненко Р. А. Археология в Донецком университете. *Археология Восточноевропейской лесостепи. Вып 10. Пятьдесят полевых сезонов археологов Воронежского университета*. Воронеж. 1997. С. 14–19.
121. Косиков В. А. Новые документы о пребывании М. О. Макаренко в Донбассе. *Новые страницы истории Донбасса*. Донецк, 1999. Кн. 7. С. 274–276.
122. Косиков В. А. История исследования археологических памятников Донбасса. Донецк: Истоки, 2001. 84 с.
123. Костюченко І. П. Могильник епохи бронзи поблизу хут. Хмельницького. *Археологічні пам'ятки*. 1960. Т. IX. С. 102–126.
124. Кривцова-Гракова О. А. Бессарабский клад. Москва: Государственный исторический музей. 1949. 28 с.
125. Кузин-Лосев В. И. Художественный стиль изобразительного декора рогового предмета из окрестностей г. Димитрова (Донбасс). *Археологический альманах*. 2011. Вып. 25. С. 199–227.
126. Кульбака В. К., Забавин В. О., Небрат С. Г. Курган срубной культуры у с. Коминтерново. *Гілея*. 2009. Вип. 29. С. 136–141.
127. Кульбака В., Качур В. Давні індоєвропейці України в світлі новітніх археологічних досліджень. Маріуполь, 2002. 94 с.
128. Кульбака В., Качур В. Соматичні культури півдня Східної Європи. Маріуполь, 1998. 60 с.
129. Куприянова Е. В. Половозрастная стратификация как аспект культурного своеобразия древних обществ (по материалам некрополей бронзового века Зауралья). *Бронзовый век Восточной Европы: Характеристика культур, хронология и периодизация*. Самара, 2001. С. 321–322.
130. Кучугура Л. И. История исследований древностей Приазовья. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века. Мариуполь, 2006. С. 294–302.
131. Кучугура Л. І. Археологічне вивчення Кальміуської паланки. *Нові дослідження козацької доби в Україні*. К., 2011. Вип. 20. Част. 1. С. 79–83.
132. Кучугура Л. І. Дослідження видатного українського археолога М. О. Макаренка в м. Маріуполь у 1930 – 1933 роках. *Праці науково-дослідного інституту пам'ятко охоронних досліджень*. К.: АртЕк, 2007. Вип. 2. С. 71–86.

133. Куштан Д. П., Белих В. В., Кривенко М. П. Розкопки курганів біля смт. Драбів. *Археологічні дослідження в Україні 1997 – 1998*. К., 1998. С. 25–26.
134. Лапко М. В. Край вугілля й металу. К. : Наука, 1969. 160 с.
135. Литвиненко Р. А. К истории исследования курганных могильников в окрестностях Каменных Могил. *Древности Северо-Восточного Приазовья*. Донецк, 1999. С. 98–101.
136. Литвиненко Р. А. Некоторые черты половозрастной организации срубных могильников Донецкого региона. *Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века*. Волгоград : Перемена, 1996. С. 62–66.
137. Литвиненко Р. А. О социальном членении погребений срубной культуры лесостепи. *Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны*. Липецк, 1992. С. 138–140.
138. Литвиненко Р. А. Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья. *Древности Северо-Восточного Приазовья*. Донецк, 1999. – С. 4–23.
139. Литвиненко Р. А. Погребальные сооружения срубной культуры Подонцовья и Северо-Восточного Приазовья. *Донецкий археологический сборник*. Донецк, 1992. № 1. С. 29–46.
140. Литвиненко Р. А. Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам погребальных памятников): дис. ... канд. ист. наук. К., 1994. 345 с.
141. Литвиненко Р. О. «Курганна» археологія в житті та студіях Станіслава Никифоровича Братченка (світлої пам'яті видатного вченого). *Донецький археологічний збірник*. 2011. № 15. С. 188–200.
142. Литвиненко Р. О. Культури бабинська і лолінська: до проблеми контактів. *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України*. Луганськ : Шлях, 2005. С. 75–78.
143. Литвиненко Р. О. Новобудовна археологія в Донбасі: етапи, дослідники, досягнення. *Археологія і давня історія України*. 2012. Вип. 9. С. 155–159.
144. Литвиненко Р. О. Пізній етап дніпро-донської бабинської культури. *Донецький археологічний збірник*. 2016. № 20. С. 7–43.
145. Лопатин В. А. Элементы социоструктуры позднепервобытных индоиранских обществ Центральной Евразии. *Поволжский край. Археология, история, источниковедение Поволжья* / ред. В. Н. Данилов. Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 2005. Вып. 12. С. 25–37.
146. Максимов Е. К. Памятники эпохи бронзы у станции Карамыш, Саратовской области. *Труды Саратовского областного музея краеведения*. Саратов : Изд-во «Коммунист», 1956. Вып. 1. С. 115–123.
147. Марина З. П., Костенко В. И., Никитин С. В. Курганный могильник у с. Бузовка. *Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках*. Днепропетровск, 1981. С. 4–18.
148. Марина З. П., Ромашко В. А., Фещенко Е. Л., Войтюк П. В. Курганный могильник у с. Вербки. *Исследования по археологии Поднепровья* :

- межвузовский сборник научных трудов. Днепропетровск : ДГУ, 1990. С. 22—38.
149. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Р. П. Божко, Т. Ю. Були, Н. Н. Гашенко и др. Мариуполь : Рената, 2006. 356 с.
150. Марковин В. И. Северо-восточный Кавказ в эпоху бронзы. *Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа* / Отв. ред. К. Х. Кушнарева, В. И. Марковкин. Москва : Наука, 1994. С. 287—333.
151. Махортых С. В. Киммерийцы Северного Причерноморья. К. : Шлях, 2005.
152. Махортых С. В. Культура и история киммерийцев Северного Причерноморья : дисертація ... доктора історичних наук : 07.00.04 / Інститут археології НАН України. К., 2008. 583 с.
153. Махортых С. В. Черногоровские древности Северо-Восточного Причерноморья. *Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти Валерия Сергеевича Ольховского* / ред. В. И. Гуляев. Москва : Институт археологии РАН, 2005. С. 183—200.
154. Махортых С. В., Скорый С. А. О киммерийской (новочеркасской) группе памятников юга Восточной Европы. *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci : księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego* / ed. J. Chochorowski. Kraków : Instytutu Archeologii, Uniwersytet Jagielloński, 2004. 481 p.
155. Мелюкова А. И. Хозяйство, быт, торговля. *Археология. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время* / ред. А. И. Мелюкова. Москва : Наука, 1989. С. 113—122.
156. Мельникова Т. Судьба и удача на лопатке животных. *Словесница искусств*. 2007. № 19. С. 17—18.
157. Мельник В. И. Цветовая триада в погребальной обрядности Кубано-Донья. *Пятая Кубанская археологическая конференция* : материалы конференции. Краснодар : Кубанский государственный университет, НИИ археологии КубГУ. 2009. С. 246—247.
158. Мельник В. И. Цветовая триада в погребальной обрядности бронзового века степей Восточной Европы. *Краткие сообщения Института археологии*. 2015. Вып. 241. С. 59—68.
159. Мельник О. О., Стеблина І. О. Курганы Криворіжжя. Кривий Ріг, 2012. 474 с.
160. Мерперт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. Москва : Наука, 1974. 152 с.
161. Минакова Е. В. История исследования деревянной посуды из погребений скотоводов Северного Причерноморья эпохи бронзы. *Журнал Белорусского государственного университета. История*. 2017. № 2. С. 76—82.
162. Михайлов Б. Д. Курганы эпохи бронзы в бассейне реки Молочная. *Каменная Могила и ее окрестности*. Запорожье : Дикое поле, 2008. С. 197—205.
163. Михайлов Б. Д. Курганы эпохи бронзы в бассейне реки Молочной. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*. 1991. № 1. С. 107—116.

164. Михайлов Б. Д. Работы Мелитопольского краеведческого музея. *Археологические открытия 1975 года*. Москва : Наука, 1976. С. 363—364.
165. Михлин Б. Ю. Раскопки в Донецкой области. Археологические открытия 1971 года. Москва : Наука, 1972. С. 321.
166. Мінакова К. В. До проблеми дерев'яного посуду доби бронзи. *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України* : матер. III Луганської міжнар. іст.-археол. конф., присвяченої пам'яті С. Н. Братченка. Луганськ : Елтон-2, 2012. С. 307—312.
167. Міхлін Б. Ю. Гунський амулет з Ждановського музею. *Археологія*. 1972. № 5. С. 95—96.
168. Мозолевский Б. Н., Тощев Г. Н. Курган эпохи бронзы на территории г. Запорожья. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*. 2000. № VIII. С. 125—142.
169. Моруженко А. А. Раскопки в Донецкой области. *Археологические открытия 1979 года*. Москва : Наука, 1980. С. 310—311.
170. Наурызбаева З. Лопатка судьбы. URL: https://express-k.kz/news/kultura_expert/zerkalnaya_lopatka-160371 (дата звернення: 28.12.2020).
171. Нацов Г. Д. Материалы по истории и культуре бурят. Улан-Удэ : Изд-во БНЦ СО РАН, 1995. Ч. 1. 156 с.
172. Небрат С. Г. Охра в погребальном обряде катакомбных культур Северного Приазовья. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія*. 2011. Вип. 2. С. 121—125.
173. Небрат С. Г. Археологічна експедиція МДУ: історія і сучасність. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія*. 2012. Вип. 4-5. С. 102—111.
174. Небрат С. Г. Погребения ингульской катакомбной культуры с костями животных. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія*. 2016. Вип. 17. С. 43—56.
175. Непша О. В. Кіммерійські відклади Білосарайської коси (Північне узбережжя Азовського моря). *Збірник наукових праць Інституту геологічних наук НАН України*. 2011. Вип. 4. С. 119—121.
176. Николова А. В. Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины : автореф. дис. к.и.н. : 07.00.06. К. : Институт археологии НАН Украины, 1992. 21 с.
177. Ніколова А. В., Мамчич Т. І. До методики класифікації посуду ямної культури *Археологія*. 1997. № 3. С. 101—113.
178. Отрощенко В. В. Белозерская культура. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины* / С. С. Березанская и др. К. : Наукова думка, 1986. С. 117—152.
179. Отрощенко В. В. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья. *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск : Изд-во Днепропетровского университета, 1984. С. 84—96.
180. Отрощенко В. В. До проблеми розпізнавання поховань чорногорівської групи. *Археологія і давня історія України*. 2019. № 2 (31). С. 149—156.

181. Отрощенко В. В. Історія племен зрубної спільності : дисертація ... д-ра іст. наук : 07.00.04. К. : Інститут археології НАН України, 2002. 672 с.
182. Отрощенко В. В. К вопросу об относительной хронологии классических погребений бережновского типа. *Новые открытия и методологические основы археологической хронологии*. Санкт-Петербург, 1993. С. 81—83.
183. Отрощенко В. В. Клейноди зрубного суспільства. *Археологія*. 1993. № 1. С. 101—109.
184. Отрощенко В. В. О двух линиях развития культур племен срубной общности. *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья*. Запорожье, 1994. Т. 2. С. 150—153.
185. Отрощенко В. В. О культурах срубной общности. *Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы Европейской степи и лесостепи*. Воронеж, 2000. С. 10—14.
186. Отрощенко В. В. О социальном членении погребений срубной культуры Поднепровья. *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы*. Донецк, 1979. С. 86—87.
187. Отрощенко В. В. Особенности погребений черногоровской группы. *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья*. Запорожье, 1989. С. 111—112.
188. Отрощенко В. В. Памятники Донбасса в системе срубной культурно-исторической общности. *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе*. Донецк, 1989. С. 33—35.
189. Отрощенко В. В. Погребения с трупосожжениями у племен срубной культуры Нижнего Поднепровья. *Энеолит и бронзовый век Украины / ред. Д. Я. Телегин*. К. : Наукова думка, 1976. С. 172—190.
190. Отрощенко В. В. Пригоди одного клейнода. *Interdisciplinary Studies of Complex Systems*. 2016. № 9, С. 73—78.
191. Отрощенко В. В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи Півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). К., 2001. 288 с.
192. Отрощенко В. В. Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.06. К. : Институт археологии НАН Украины, 1981. 329 с.
193. Отрощенко В. В. Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.06. К. : Институт археологии НАН Украины, 1981. 23 с.
194. Отрощенко В. В. Традиция изготовления деревянных сосудов в эпоху бронзы и раннего железного века на юге Восточной Европы. *Киммерийцы и скифы : тезисы докладов международной научной конференции памяти А. И. Тереножкина*. Мелитополь, 1992. С. 71—72.
195. Отрощенко В. В., Черных Л. А.. Стрекала как орудия труда и атрибуты власти. *Материалы VII Донской археологической конференции «Проблемы археологии Юго-Восточной Европы»*. Ростов-на-Дону, 1998. С. 59—61.

196. Панковський В. Б. Кістяна і рогова індустрія доби пізньої бронзи в Північному Причорномор'ї : дисертація ... канд. іст. наук : 07.00.04. К. : Інститут археології НАН України, 2012. 596 с.
197. Парусимов И. Н. Материалы кургана 1 могильника Холодный. *Труды археологического научно-исследовательского бюро*. Ростов-на-Дону, 2004. № 1. С. 35—56.
198. Підобід В., Усачук А., Циміданов В. Поховання белозерського часу із Північно-Східного Приазов'я. *Археологічні студії*. Київ-Чернівці, 2014. Вип. 5. С. 93—103.
199. Плешивенко А. Г. Курганный могильник у с. Конские раздоры. *Древности степного Причерноморья и Крыма*. 1995. Т. V. С. 143—159.
200. Плешивенко А. Г. Могильник кургана «Бабакова Могила» из Северного Приазовья. *Древности степного Причерноморья и Крыма*. 1993. Т. IV. С. 128—156.
201. Полидович Ю. Б. О размещении керамических сосудов в срубных погребениях. *Археологический альманах*. 1997. Вып. 6. С. 163—172.
202. Попандопуло З. Х. Курганный могильник у с. Беленькое. *Древности степного Причерноморья и Крыма*. 1995. Т. V. С. 126—142.
203. Посегун А.А. Раскопки кургана Дюнний в Аксайском районе Ростовской области. *Археологические записки*. 2009. Вып. 6. С. 114 – 127.
204. Посредников В. А., Зарайская Н. П. Материалы курганов у с. Огородное (Северное Приазовье). *Донецкий археологический сборник*. 1993. № 4. С. 82—178.
205. Похищение быка из Куальнге / изд. подгот. Т. А. Михайлова, С. В. Шкунаев. Москва : Наука, 1985. 496 с.
206. Привалова О. Я. Глиняный лепной светильник открытого типа (№ 305). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 52.
207. Привалова О. Я. Курганы бассейна Мокрой Волновахи (Северо-Восточное Приазовье). *Археологический альманах*. 2004. Вып. 14. С. 153—177.
208. Привалова О. Я. Раннесрубный могильник Малый Кут в Северном Приазовье. *Археологический альманах*. 2001. Вып. 10. С. 145—154.
209. Привалова О. Я. Срубные погребения Николаевского могильника в бассейне Кальмиуса. *Древности Северо-Восточного Приазовья*. 1999. С. 88—97.
210. Пробийголова О. С. Населення нижньої течії Сіверського Донця та Донецького кряжу у заключний період доби пізньої бронзи : дисертація ... канд. іст. наук : 07.00.04. К. : Інститут археології НАН України, 2017. 314 с.
211. Прохорова Л. А., Непша А. В., Иванова В. М. Современные черты рельефа Северо-Западного Приазовья. *Научный вестник Херсонского государственного университета. Серия : Географические науки*. 2018. Вип. 9. С. 176—182.
212. Руденко Ф. А. Гидрогеология Украинской РСР. К. : «Вища школа», 1972. 174 с.

213. Саенко Р. И. Бусина цилиндрическая глазчатая (№ 322). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 54.
214. Саенко Р. И. Металлические (позолоченное серебро) поясные накладки-застежки (№ 312). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 54.
215. Саенко Р. И. Наконечник стрелы бронзовый (№ 237). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 42.
216. Саенко Р. И. Наконечник стрелы бронзовый (№ 267, 268). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 44.
217. Саенко Р. И. Наконечник стрелы бронзовый (№ 269). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 44.
218. Саенко Р. И. Наконечник стрелы бронзовый (№ 272). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 45.
219. Саенко Р. И. Наконечники стрел железные жаловидные (№ 344, 358). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 58.
220. Саенко Р. И. Пряслице глиняное (№ 318). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 54.
221. Саенко Р. И. Топор железный (№ 333). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 55.
222. Саенко Р. И. Топор железный (№ 334). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 56.
223. Саенко Р. И. Топор кремневый (№ 31). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 19.
224. Самар В. А. Верхняя хронологическая граница КМК и ПОКРОВСКАЯ культура Северного Приазовья. *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК)*. Запорожье, 1998. С. 75–83.
225. Самар В. А. История изучения памятников археологи на востоке Запорожской области (Северное Приазовье – Лукоморье). *Музейний вісник*. 2005. Вип. 5. С. 3–31.
226. Самар В. А., Антонов А. Л. К истории изучения Северного Приазовья – Лукоморья (10 лет Восточной археологической экспедиции). *Музейний вісник*. 2002. Вип. 2. С. 77–85.

227. Санжаров С. Н. Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья. Луганск : СНУ, 2001. 172 с.
228. Свод данных об исследованиях курганов на территории Донецкой области в XX веке / А. Н. Усачук, Ю. Б. Полидович, В. В. Цимиданов, Р. А. Литвиненко. *Археологический альманах*. 2004. Вып. 14. С. 56–109.
229. Скородумова Л. Г., Соловьева А. А. Кости в монгольских обрядах и поверьях: предварительные материалы. *Mongolica – XIII*: сб. науч. статей. Санкт-Петербург, 2014. С. 52–64.
230. Смирнов К. Ф. Быковские курганы. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1960. № 78. С. 169–268.
231. Смирнов К. Ф. Савроматская и раннесарматская культуры. *Археология. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время* / ред. А. И. Мелюкова. Москва : Наука, 1989. С. 165–177.
232. Список памятников археологии Украины. Донецкая область / О. Я. Привалова, А. И. Привалов. К. : УООП, 1988. 110 с.
233. Сымонович Э. А., Тихомиров Н. А. Работа Черняховской экспедиции. Археологические открытия 1983 года. Москва : Наука, 1985. С. 358–359.
234. Табалдиев К. Ш. Традиции, связанные с животными, в погребальной практике кочевников Тянь-Шаня. *Вестник НГУ. Серия : История, филология*. 2013. Вып. 3. Том. 12. С. 127–167.
235. Тайлор Э. Первобытная культура. М., 2015. 1458 с.
236. Тарасенко Е. Н. Окрестности Розовки до монгольского нашествия. Исторический очерк. Мариуполь : ЧП «СВБ-ЛЮКС», 2012. 202 с.
237. Тереножкин А. И. Киммерийцы. К. : Наукова думка, 1976. 224 с.
238. Тереножкін О. І. Кіммєрійські стели. *Археологія*. 1978. № 27, С. 12–22.
239. Тереножкін О. І. Кургани в долині р. Молочної. *Археологічні пам'ятки УРСР*. К. : Наукова думка, 1960. Т. VIII. С. 3–21.
240. Тощев Г. Н. Крым в эпоху бронзы. Запорожье : ЗНУ, 2007. 304 с.
241. Тощев Г. Н. Развитие археологии в Запорожском крае (17 – первая треть 20 в.). Запорожье, 1997. 14 с.
242. Тощев Г. Н., Ельников М. В., Дровосекова О. В. Древности Запорожского края. (Материалы к Своду памятников истории и культуры). Запорожье, 2003. 124 с.
243. Трифильев Е. П. Археологическая экскурсия по течению р.р. Кальмиуса и Кальчика в пределах Мариупольского уезда Екатеринославской губернии летом 1904 г. *Труды XIII Археологического съезда*. М., 1907. Т. I. С. 366–368.
244. Усачук А. Н. Исследование курганов срубного времени (по материалам архива и фондов Донецкого краеведческого музея). *100-річчя Полтавського краєзнавчого музею*. Полтава, 1991. Ч. 2. С. 46–48.
245. Усачук А. Н. Исследования В. М. Евсеева в восточных районах Донецкой области. *Донецкий археологический сборник*. 1994. № 5. С. 97–104.
246. Усачук А. Н. Н. Е. Макаренко: срубные материалы. Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. Луганск, 1990. С. 115–116.

247. Усачук А. Н. Раскопки Н. Е. Макаренко и В. М. Евсеева на территории Донецка. *Донецкий археологический сборник*. Донецк, 1993. № 3. С. 46—52.
248. Усачук А. Н. Топор каменный привязной (№ 147). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 30—31.
249. Усачук А. Н. Топор каменный сверленный (№ 94). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 25—26.
250. Усачук А. Н., Полидович Ю. Б., Колесник А. В. Курганы Донбасса в народном восприятии и научной практике (до начала XX века): мифы и реальность. *Археологический альманах*. 2004. Вып. 14. С. 13—55.
251. Харламов В. А. Раскопки на берегах р. Кальмиуса и в области Войска Донского. *Труды XIII Археологического съезда*. М., 1908. Т. II. С. 235—236.
252. Цимиданов В. В. Кирка каменная сверленная (№ 168). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 32—33.
253. Цимиданов В. В. Молот каменный привязной (№ 164). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 32.
254. Цимиданов В. В. Молот каменный привязной (№ 166). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 32.
255. Цимиданов В. В. Молот каменный привязной (№ 173). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 33.
256. Цимиданов В. В. Мясная пища в погребениях срубной общности как проявление дифференциации культуры (по материалам Украины). *Древние культуры Восточной Украины*. Луганск: Изд-во ВУГУ, 1996. С. 198—213.
257. Цимиданов В. В. Орнамент с «ресничками» на погребальной керамике срубной культуры. *Донецкий археологический сборник*. 2011. № 15. С. 48—77.
258. Цимиданов В. В. Орнаментация керамики срубной культуры: социальный и поло-возрастной аспект. *Археологический альманах*. 2010. № 21. С. 120—139.
259. Цимиданов В. В. Пест каменный (№ 170). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 33.
260. Цимиданов В. В. Растиральник каменный (№ 171). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 33.
261. Цимиданов В. В. Растиральник каменный (№ 172). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 33.

262. Цимиданов В. В. Растиральник каменный (№ 174). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 33.
263. Цимиданов В. В. Социальная структура срубного общества. Донецк : Кассиопея, 2004. 204 с.
264. Цимиданов В. В. Социальная структура срубного общества. Донецк, 2004. 204 с.
265. Цимиданов В. В. Топор (молот) каменный привязной (№ 163). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 32.
266. Цимиданов В. В. Топор каменный привязной (№ 165). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 32.
267. Цимиданов В. В. Топор каменный сверленный (№ 145). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 30.
268. Цимиданов В. В. Топор каменный сверленный (№ 146). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 30.
269. Цимиданов В. В. Топор каменный сверленный (№ 167). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 32.
270. Цимиданов В. В. Топор каменный сверленный (№ 169). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 33.
271. Цимиданов В. В. Топор каменный сверленный (№ 190). Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области. *Археологический альманах*. 1993. Вып. 1. С. 34.
272. Чередниченко Н. Н.. Срубная культура. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины* / С. С. Березанская, В. В. Отрощенко, Н. Н. Чередниченко, И. Н. Шарафутдинова. К. : Наукова думка, 1986. С. 44—82.
273. Черных Л. А., Дараган М. Н. Курганы эпохи энеолита-бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка. К. : Издатель Олег Филюк, 2014. 568 с.
274. Членова Н. Л. Оленные камни как исторический источник (на примере оленных камней Северного Кавказа). Новосибирск : Наука, 1984. 99 с.
275. Шаповалов Т. А. Погребение предскифского времени в кургане Стрижена могила. *Археологические исследования на Украине в 1968 г.* 1973. № 3. С. 191—193.
276. Шапошникова О. Г. Ямная культурно-историческая общность. *Археология Украинской ССР*. К. : Наукова думка, 1985. С. 336—352.
277. Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д. Ямная культурно-историческая область (Южнобугский вариант). *Свод археологических источников*. К., 1986. В 1—3. С. 127—167.

278. Шарафутдинова Э. С. Периодизация срубной культуры Нижнего Подонья. *Срубная культурно-историческая общность*. Куйбышев, 1985. С. 146—183.
279. Швецов М. Л. Исследование курганного могильника у д. Самойлово. Археологические открытия 1981 года. Москва : Наука, 1982. С. 332.
280. Швецов М. Л. Курганы у с. Самойлово (басейн Грузского Еланчика, Северо-Восточное Приазовье). *Археологический альманах*. 2004. Вып. 14. С. 233—259.
281. Шилов Ю. О. Залишки возів у курганах ямної культури Нижнього Подніпров'я. *Археологія*. 1975. № 17. С. 53—61.
282. Шнюков Е. Ф., Орловский Г. Н., Усенко В. П., Григорьев А. В., Гордиевич В. А. Геология Азовского моря. К. : Наук. думка, 1974. 247 с.
283. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). К. : Наукова Думка. 1987. 185 с.
284. Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельского городища. *Скифские древности* / ред. Е. В. Черненко. К. : Наукова думка, 1973. С. 82—112.
285. Шрамко И. Б.. Роговые наконечники луков с Западного Бельского городища. *Труды Государственного Эрмитажа. Археология без границ. Коллекция, проблемы, исследования, гипотезы*. Санкт-Петербург, 2015, Т. LXXVII. С. 487—511.
286. Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. Ленинград : Наука, 1978. 158 с.
287. Щепанський В. Скапулімантія. URL: https://plomin.club/scapulacemia/?fbclid=IwAR2vxBbtkVSf-sCZvEb-GwS-TqsVajd2x5At%20-qDpDnqJs7dEKPGcFM7fVbc#_ftn3 (дата звернення: 28.12.2020).
288. Щепинский А. А.. Погребение начала железного века у Симферополя. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 1962. № 12, С. 57—65.
289. Otroshchenko V. Radiocarbon chronology of the Bilozerka Culture-Based on Borrows near the village of Zapovitne (the «Stepnoy» cemetery). *Baltic-Pontic Studies*. 2003. Volume 12, PP. 336—364.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

- Рис. 1. Карта розташування курганної групи «Могила Бабакова» на території Ялтинської селищної ради Мангушського району Донецької обл.
- Рис. 2. Курганний могильник № 2334 біля смт. Ялта: 1 – Фрагмент карти Катеринославської губернії 1861 р. Топографічний планшет: Ряд XXIX. Лист 16; 2 – Карта-схема розташування кургану.
- Рис. 3. Схема розташування пам'яток археології в околицях селища Ялта за даними обстеження 2020 р. АЕ МДУ (М:1:100 000).
- Рис. 4. Випадкові знахідки в околицях Ялти.
- Рис. 5. Випадкові знахідки в околицях Ялти (продовження).
- Рис. 6. Схема розташування курганної групи «Могила Бабакова» за топографічним планом околиць селища Ялта.
- Рис. 7. «Могила Бабакова», загальний план кургану 2.
- Рис. 8. Стратиграфічні профілі кургану 2.
- Рис. 9. План центральної частини кургану 2.
- Рис. 10. Курган 2: 1-4 – комплекс 1; 5-12 – комплекс 2.
- Рис. 11. Курган 2: 1-2 – поховання 2; 3-4 – поховання 1; 5 – поховання 10; 6 – насип кургану.
- Рис. 12. Курган 2: план та інвентар поховання 3.
- Рис. 13. Курган 2, поховання 4.
- Рис. 14. Курган 2, поховання 5.
- Рис. 15. Курган 2:1 – план поховань 6, 8, 9; 2 – керамічна посудина у насипу №2.
- Рис. 16. Курган 2, поховання 7.
- Рис. 17. Курган 2, поховання 7: керамічні посудини 1 і 2.
- Рис. 18. Курган 2, поховання 7: керамічні посудини 3 і 4.
- Рис. 19. «Могила Бабакова», загальний план кургану 3.
- Рис. 20. Стратиграфічні профілі кургану 3.
- Рис. 21. Окремі знахідки з насипу кургану 3.
- Рис. 22. Курган 3: 1,2 – поховання 1; 3 – поховання 3.
- Рис. 23. Курган 3: 1-3 – поховання 2, 2а.
- Рис. 24. Курган 3: 1,2 – поховання 4.
- Рис. 25. Курган 3: 1,2 – поховання 6; 3,4 – поховання 7.
- Рис. 26. Курган 3, перекриття поховання 9.
- Рис. 27. Курган 3, план та розрізи поховання 9.
- Рис. 28. Курган 3: 1-3 – поховання 11; 3,4 – поховання 12.
- Рис. 29. «Могила Бабакова», загальний план кургану 4.
- Рис. 30. Стратиграфічні профілі кургану 4.
- Рис. 31. Курган 4. Поховання та інвентар: поховання 1.
- Рис. 32. Курган 4, план та інвентар поховання 4.
- Рис. 33. Курган 4, поховання 5.
- Рис. 34. Курган 4. Поховання та інвентар: поховання 6 (1-2); поховання 7 (3-4).
- Рис. 35. Курган 4. Поховання та інвентар: поховання 8 (1 – 2); керамічна посудина з насипу № 1 (3); керамічна посудина з насипу № 2 (4).
- Рис. 36. Курган 4. Поховання та інвентар: поховання 9.
- Рис. 37. «Могила Бабакова», курган 2. План та інвентар: поховання 7.
- Рис. 38. Керамічний посуд з поховань зрубної культури курганної групи «Могила Бабакова».
- Рис. 39. Схема зонування місцеположення посудин щодо тіла небіжчика.
- Рис. 40. Типологія керамічного комплексу зрубної культури.
- Рис. 41. Керамічний посуд Північного Приазов'я з «війками».
- Рис. 42. Діаграми об'ємів (л) посуду зрубної культури Північного Приазов'я.
- Рис. 43. Діаграма об'ємів (л) найменших посудинок від 20 мл до 80 мл
- Рис. 44. Високе, к. 5, п. 1. План поховання та інвентар.

- Рис. 45. Курганний могильник № 2334 біля смт. Ялта: 1 – за фізичною картою Північного Приазов'я; 2 – за даними супутникової карти «Google Earth».
- Рис. 46. «Могила Бабакова» на гідрографічній мапі Східної України.
- Рис. 47. Фрагмент карти розвідки по узбережжю Азовського моря Б.М. Гракова 1949 – 1950 рр.
- Рис. 48. Вид на Білосарайську косу з висоти над «Могилою Бабаковою». Аерофотозйомка.
- Рис. 49. Курганна група «Могила Бабакова». Кургани 1 – 3. Процес розкопок кургану 2. Аерофотозйомка.
- Рис. 50. Курганна група «Могила Бабакова» навесні. Вид з півдня.
- Рис. 51. Курганна група «Могила Бабакова» влітку. Вид з півдня.
- Рис. 52. Курганна група «Могила Бабакова». Розмітка кургану 2. Вид зі сходу.
- Рис. 53. Курганна група «Могила Бабакова». Визначення центру кургану 2. Вид зі сходу.
- Рис. 54. Початок робіт на кургані 2. Вид зі сходу.
- Рис. 55. Група першокурсників на розкопках кургану 2.
- Рис. 56. Розчистка кам'яної викладки кургану 2. Вид з півдня.
- Рис. 57. Курган 2. Робочий момент.
- Рис. 58. Курганна група «Могила Бабакова». Аерофотозйомка процесу розкопок кургану 4.
- Рис. 59. Курган 2. Комплекс 1 (верхній ярус).
- Рис. 60. Курган 2. Комплекс 1 (нижній ярус).
- Рис. 61. Курган 2. Комплекс 2. Вид із заходу.
- Рис. 62. Курган 2. Кам'яна конструкція в центрі. Вид з півдня.
- Рис. 63. Курган 2. Поховання 2.
- Рис. 64. Курган 2. Посудина з поховання 2 in situ.
- Рис. 65. Польова камеральна лабораторія.
- Рис. 66. Курган 2. Процес розчистки поховання 3. Вид з півночі.
- Рис. 67. Курган 2. Поховання 3. Вид з півночі.
- Рис. 68. Курган 2. Поховання 3. Вид з півдня.
- Рис. 69. Курган 2. Поховання 4.
- Рис. 70. Курган 2. Поховання 6. Вид з півночі.
- Рис. 71. Курган 2. Поховання 7. Вид із заходу.
- Рис. 72. Курган 2. Поховання 7. Вид з півдня.
- Рис. 73. Курган 2. Поховання 8, 9. Вид з півдня.
- Рис. 74. Курган 2. Поховання 8, 9. Вид з південного сходу.
- Рис. 75. Курган 2. Поховання 8.
- Рис. 76. Курган 2. Поховання 9.
- Рис. 77. Курган 2. Посудина з поховання 2.
- Рис. 78. Курганна група «Могила Бабакова». Курган 2, керамічний посуд з поховання 7.
- Рис. 79. Курганна група «Могила Бабакова». Розмітка кургану 3. Вид зі сходу.
- Рис. 80. Курганна група «Могила Бабакова». Початок робіт на кургані 3. Вид із заходу.
- Рис. 81. Роботи на кургані 3. Вид із заходу.
- Рис. 82. Курганна група «Могила Бабакова». Курган 3. Учасники експедиції.
- Рис. 83. Курган 3. Поховання 1.
- Рис. 84. Курган 3. Поховання 2, 2а.
- Рис. 85. Курган 3. Розчистка поховання 2, 2а.
- Рис. 86. Курган 3. Поховання 4.
- Рис. 87. Курган 3. Поховання 6.
- Рис. 88. Посудина в насипу кургану 3, I західна. Бровка.
- Рис. 89. Курган 3. Розчистка поховання 9.
- Рис. 90. Курган 3. Кам'яне перекриття поховання 9. Вид з півдня.
- Рис. 91. Курган 3. Яма поховання 9 з рештками кам'яного перекриття.
- Рис. 92. Курган 3. Поховання 9. Вид з півдня.
- Рис. 93. Курган 3. Поховання 9.
- Рис. 94. Курган 3. Поховання 12.
- Рис. 95. Курган 3. Рекультивація розкопу.
- Рис. 96. Керамічний корпус кургану 3 курганного могильника «Могила Бабакова».

- Рис.97. Курганна група «Могила Бабакова». Курган 3: 1 – поховання 2, 2 – поховання 2а, 3 – поховання 4, 4 – поховання 6, 5 – поховання 7, 6 – поховання 11, 7 – посудина х насипу, 8 – поховання 12.
- Рис. 98. Кременеві відщепи з насипу кургану 3.
- Рис. 99. Студенти та волонтери на розкопі кургану 4.
- Рис. 100. Студенти та волонтери на розкопі кургану 4 (2).
- Рис. 101. Керамічна посудина № 1 з насипу кургану 4.
- Рис. 102. Курган 4. Робочий момент розчистки поховання 1. Вид зі сходу.
- Рис. 103. Курган 4. Поховання 2. Вид із заходу.
- Рис. 104. Курган 4. Керамічна посудина з поховання 2 in situ.
- Рис. 105. Курган 4. Поховання 3.
- Рис. 106. Курган 4. Поховання 3 у бровці. Вид зі сходу.
- Рис. 107. Курган 4. Керамічна посудина з поховання 3 in situ.
- Рис. 108. Курган 4. Поховання 4. Вид зі сходу.
- Рис. 109. Курган 4. Поховання 4.
- Рис. 110. Курган 4. Поховання 4. Залишки тліну на кістках. Вид з південного заходу.
- Рис. 111. Курган 4. Кам'яне перекриття поховання 5. Вид зі сходу.
- Рис. 112. Курган 4. Поховання 5. Вид зі сходу.
- Рис. 113. Курган 4. Поховання 5.
- Рис. 114. Курган 4. Поховання 6 у бровці. Вид зі сходу.
- Рис. 115. Курган 4. План поховання 6.
- Рис. 116. Курган 4. Керамічна посудина з поховання 6 in situ.
- Рис. 117. Курган 4. Процес розчистки поховання 7.
- Рис. 118. Курган 4. План поховання 7.
- Рис. 119. Курган 4. Поховання 7 у бровці. Вид із заходу.
- Рис. 120. Рис. 120. Курган 4. Поховання 8 та 9. Робочий момент. Вид з північного сходу.
- Рис. 121. Курган 4. Поховання 8.
- Рис. 122. Курган 4. Поховання 9. Вид з південного сходу.
- Рис. 123. Курган 4. Поховання 9. Вид з північного заходу.
- Рис. 124. Рекультивация розкопу кургану 4.
- Рис. 125. Курган 4 після завершення рекультивацийних робіт.
- Рис. 126. Камеральні роботи в експедиційному таборі.
- Рис. 127. Польова камеральна лабораторія.
- Рис. 128. Курганна група «Могила Бабакова». Курган 4: 1 – посудина х насипу, 2 – поховання 1, 3 – поховання 7, 4 – поховання 3, 5 – поховання 2, 6 – поховання 4, 7 – поховання 6.
- Рис. 129. Курган 4. Посудина х насипу.
- Рис. 130. Курган 4. Посудина з поховання 1.
- Рис. 131. Курган 4. Посудина з поховання 2.
- Рис. 132. Курган 4. Посудина з поховання 3.
- Рис. 133. Курган 4. Посудина з поховання 4.
- Рис. 134. Курган 4. Посудина з поховання 6.
- Рис. 135. Курган 4. Посудина з поховання 7.
- Рис. 136. Планіграфія поховань курганної групи «Могила Бабакова».
- Рис. 137. Місцезнаходження досліджених пунктів: 1 – за фізичною картою Північного Приазов'я; 2 – Ялта; 3 – Високе.
- Рис. 138. Поховальний інвентар: Ялта (1 – 6), Високе (7 – 9).

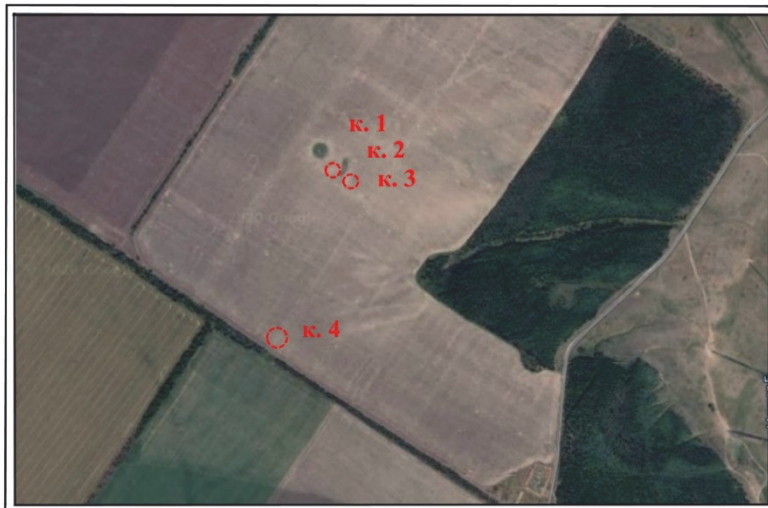
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Андрух С. А. – 103, 128
 Бадмаєв А. А. – 104-105, 128
 Болтрик Ю. В. – 7, 80, 111, 125-126, 128
 Бранденбург М. Ю. – 6, 131-132
 Братченко С. Н. – 79, 129
 Бруяко І. В. – 112, 129
 Веселовський М. І. – 6
 Герасименко Н. П. – 16, 129
 Гершкович Я. П. – 110, 129
 Гільденштедт Й. А. – 18,
 Горбов В. М. – 7, 21, 108, 125, 129-130
 Городцов В. О. – 6, 130
 Граков Б. М. – 19, 125, 145
 Дрьомов І. І. – 113, 130
 Дубовська О. Р. – 106, 130,
 Євсєєв В. М. – 6, 19, 125, 140
 Забавін В. О. – 8, 126, 131-132
 Зарайська Н. П. – 7, 127, 132, 138
 Зуєв В. Ф. – 18
 Іноземцев Г. О. – 79
 Клименко В. Ф. – 7, 132,
 Константінеску Л. Ф. – 79, 133
 Кривцова-Гракова О. О. – 108, 122
 Кубишев А. І. – 7, 126
 Кузін-Лосєв В. І. – 109, 133
 Кульбака В. К. – 8, 20, 106, 127, 133
 Купріянова О. В. – 94, 133
 ле Пле Ф. – 18
 Литвиненко Р. О. – 85, 98-99, 103, 104, 133-134, 139
 Макаренко М. О. – 6, 133, 140
 Максимов Є. К. – 109, 134
 Мамчич Т. І. – 80, 136
 Махортих С. В. – 105-106, 108, 111-113, 117, 128, 134-135
 Мерперт М. Я. – 79-80, 115, 135
 Михайлов Б. Д. – 7, 135
 Міллер М. О. – 6
 Міхлін Б. Ю. – 20-21, 24, 127, 135-136
 Моруженко А. О. – 7, 127-128, 132, 136
 Ніколова А. В. – 80, 126, 136, 173
 Отрощенко В. В. – 110, 112, 128, 130, 136-137, 142
 Панковський В. Б. – 110, 137
 Паллас П. С. – 18
 Петрі Е. Ю. – 6
 Піневич П. М. – 6, 19, 128, 51
 Полідович Ю. Б. – 21, 28, 30-31, 86, 126, 138-140
 Посредніков В. О. – 7, 83, 127, 138
 Привалова О. Я. – 7, 202, 140
 П'ятницький П. П. – 18
 Санжаров С. М. – 79, 83, 139
 Скорий С. А. – 105-106, 135
 Смирнов К. Ф. – 109, 139-140
 Тереножкін О. І. – 6, 105-106, 108, 112, 117, 129, 137, 140
 Тріфільєв Є. П. – 6, 140
 Усачук А. М. – 7, 21, 28, 30-31, 125-126, 129-130, 137, 139-140
 Харламов В. А. – 6, 141,
 Циміданов В. В. – 92-93, 100-101, 103, 126, 137, 139, 141-142
 Членова Н. Л. – 114, 142
 Шаповалов Т. О. – 7, 142
 Шапошнікова О. Г. – 79, 115, 142,
 Швецов М. Л. – 7, 21, 28, 30-31, 128, 132, 142
 Шуберт Ф. Ф. – 22, 30-31

ДОДАТКИ

1

2

Рис. 45. Курганний могильник № 2334 біля смт Ялта: 1 – за фізичною картою Північного Приазов'я; 2 – за даними супутникової карти «Google Earth»

Рис. 46. «Могила Бабакова» на гідрографічній мапі Східної України

Рис. 47. Фрагмент карти розвідки по узбережжю Азовського моря
Б.М. Гракова 1949 – 1950 рр.

*Рис. 48. Вид на Білосарайську косу з висоти над «Могилою Бабаковою».
Аерофотозйомка*

Рис. 49. Курганна група «Могила Бабакова». Кургани 1 – 3. Процес розкопок кургану 2. Аерофотозйомка

Рис. 50. Курганна група «Могила Бабакова» навесні. Вид з півдня

Рис. 51. Курганна група «Могила Бабакова» влітку. Вид з півдня

*Рис. 52. Курганна група «Могила Бабакова». Розмітка кургану 2.
Вид зі сходу*

*Рис. 53. Курганна група «Могила Бабакова». Визначення центру кургану 2.
Вид зі сходу*

*Рис. 54. Початок робіт на кургані 2.
Вид зі сходу*

Рис. 55. Група першокурсників на розкопках кургану 2.

Рис. 56. Розчистка кам'яної викладки кургану 2. Вид з півдня

Рис. 57. Курган 2. Робочий момент

Рис. 58. Курганна група «Могила Бабакова». Аерофотозйомка процесу розкопок кургану 4

Рис. 59. Курган 2. Комплекс 1 (верхний ярус).

Рис. 60. Курган 2. Комплекс 1 (нижний ярус).

*Рис. 61. Курган 2. Комплекс 2.
Вид із заходу*

*Рис. 62. Курган 2. Кам'яна конструкція в центрі.
Вид з півдня*

Рис. 63. Курган 2. Поховання 2.

Рис. 64. Курган 2. Посудина з поховання 2 in situ

Рис. 65. Полюва камеральна лабораторія

*Рис. 66. Курган 2. Процес розчистки поховання 3.
Вид з півночі*

*Рис. 67. Курган 2. Поховання 3.
Вид з півночі*

*Рис. 68. Курган 2. Поховання 3.
Вид з півдня*

Рис. 69. Курган 2. Поховання 4.

*Рис. 70. Курган 2. Поховання 6.
Вид з півночі*

*Рис. 71. Курган 2. Поховання 7.
Вид із заходу*

*Рис. 72. Курган 2. Поховання 7.
Вид з півдня*

*Рис. 73. Курган 2. Поховання 8, 9.
Вид з півдня*

*Рис. 74. Курган 2. Поховання 8, 9.
Вид з південного сходу*

Рис. 75. Курган 2. Поховання 8

Рис. 76. Курган 2. Поховання 9

Рис. 77. Курган 2. Посудина з поховання 2

Рис. 78. Курганна група «Могила Бабакова». Курган 2, керамічний посуд з поховання 7

*Рис. 79. Курганна група «Могила Бабакова». Розмітка кургану 3.
Вид зі сходу*

*Рис. 80. Курганна група «Могила Бабакова». Початок робіт на кургані 3.
Вид із заходу*

Рис. 81. Роботи на кургані 3. Вид із заходу

Рис. 82. Курганна група «Могила Бабакова». Курган 3. Учасники експедиції

Рис. 83. Курган 3. Поховання 1

Рис. 84. Курган 3. Поховання 2, 2а

Рис. 85. Курган 3. Розчистка поховання 2, 2а

Рис. 86. Курган 3. Поховання 4

Рис. 87. Курган 3. Поховання 6

Рис. 88. Посудина в насипу кургану 3, I західна. бровка

Рис. 89. Курган 3. Розчистка поховання 9

Рис. 90. Курган 3. Кам'яне перекриття поховання 9. Вид з півдня

Рис. 91. Курган 3. Яма поховання 9 з рештками кам'яного перекриття

Рис.92. Курган 3. Поховання 9. Вид з півдня

Рис.93. Курган 3. Поховання 9

Рис.94. Курган 3. Поховання 12

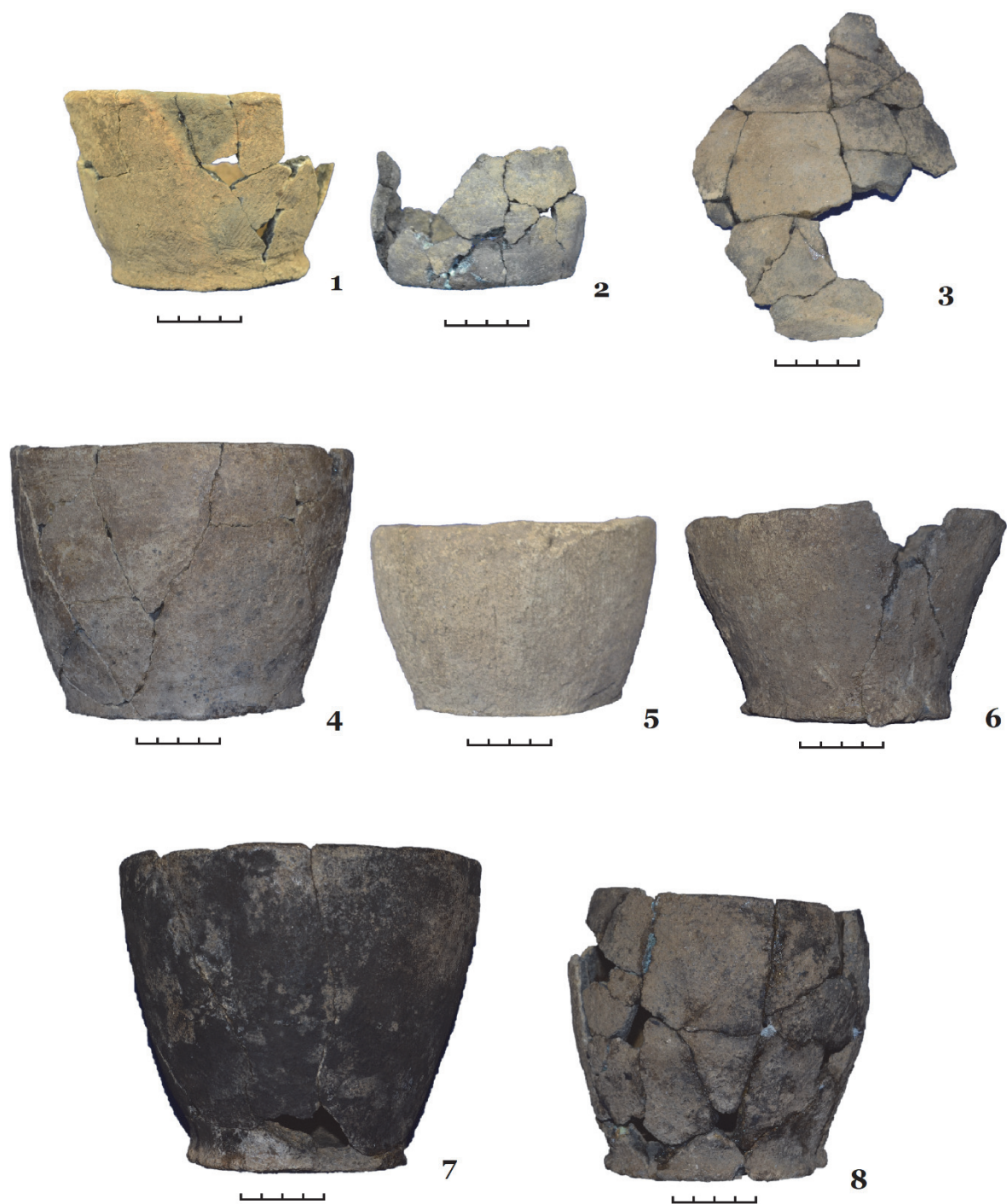

Рис.95. Курган 3. Рекultyвація розкопу

Рис. 96. Керамічний корпус кургану з курганного могильника «Могилу Бабакова»

Рис.97. Курганна група «Могила Бабакова». Курган 3: 1 – поховання 2, 2 – поховання 2а, 3 – поховання 4, 4 – поховання 6, 5 – поховання 7, 6 – поховання 11, 7 – посудина х насипу, 8 – поховання 12

Рис. 98. Кременеві відщети з насипу кургану 3

Рис. 99. Студенти та волонтери на розкопі кургану 4

Рис. 100. Студенти та волонтери на розкопі кургану 4 (2)

Рис. 101. Керамічна посудина № 1 з насипу кургану 4

*Рис. 102. Курган 4. Робочий момент розчистки поховання 1.
Вид зі сходу*

*Рис. 103. Курган 4. Поховання 2.
Вид із заходу*

Рис. 104. Курган 4. Керамічна посудина з поховання 2 in situ

Рис. 105. Курган 4. Поховання 3.

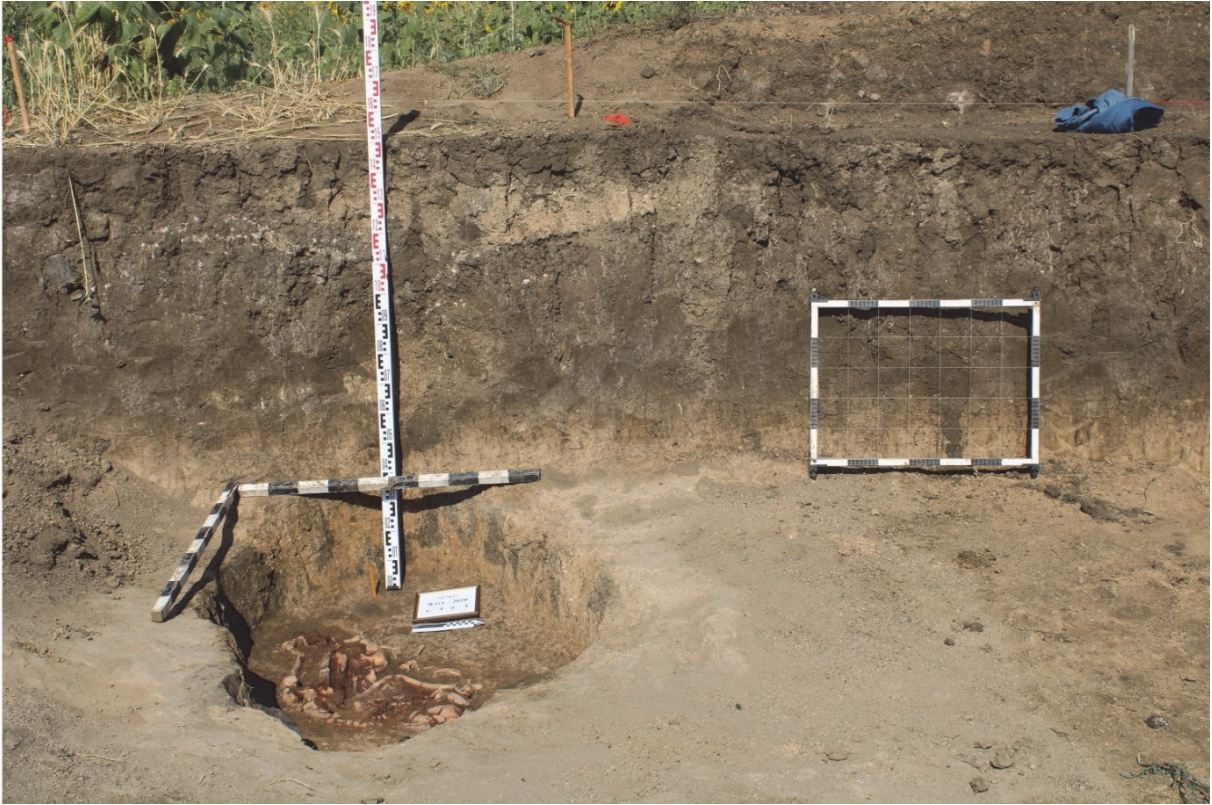

Рис. 106. Курган 4. Поховання з у бровці. Вид зі сходу

Рис. 107. Курган 4. Керамічна посудина з поховання з in situ

*Рис. 108. Курган 4. Поховання 4.
Вид зі сходу*

Рис. 109. Курган 4. Поховання 4

*Рис. 110. Курган 4. Поховання 4. Залишки тліну на кістках
Вид з південного заходу*

*Рис. 111. Курган 4. Кам'яне перекриття поховання 5.
Вид зі сходу*

*Рис. 112. Курган 4. Поховання 5.
Вид зі сходу*

Рис. 113. Курган 4. Поховання 5.

*Рис. 114. Курган 4. Поховання 6 у бровці.
Вид зі сходу*

Рис. 115. Курган 4. План поховання 6.

Рис. 116. Курган 4. Керамічна посудина з поховання 6 in situ

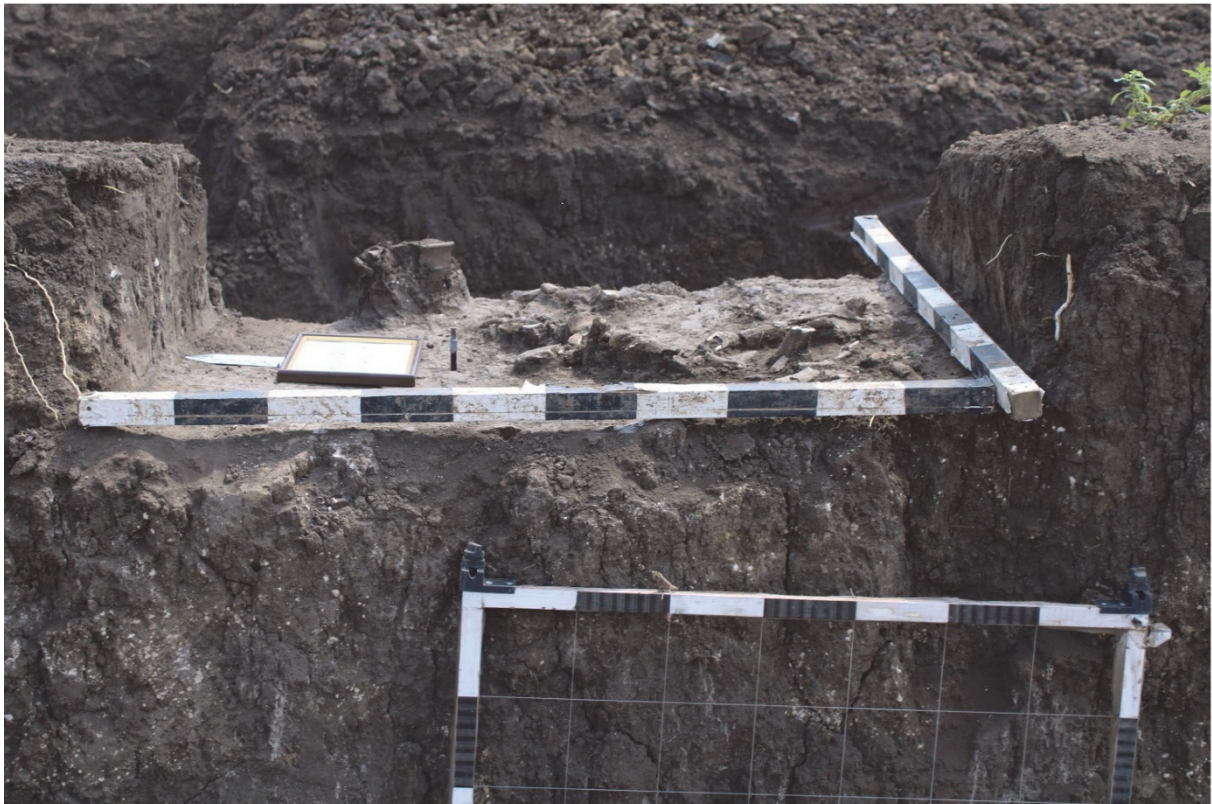

Рис. 117. Курган 4. Процес розчистки поховання 7

Рис. 118. Курган 4. План поховання 7

*Рис. 119. Курган 4. Поховання 7 у бровці.
Вид із заходу*

*Рис. 120. Курган 4. Поховання 8 та 9. Робочий момент.
Вид з північного сходу*

Рис. 121. Курган 4. Поховання 8.

*Рис. 122. Курган 4. Поховання 9.
Вид з південного сходу*

*Рис. 123. Курган 4. Поховання 9.
Вид з північного заходу*

Рис. 124. Рекультивация розкопу кургану 4

Рис. 125. Керівництво експедиції після завершення рекультиваційних робіт

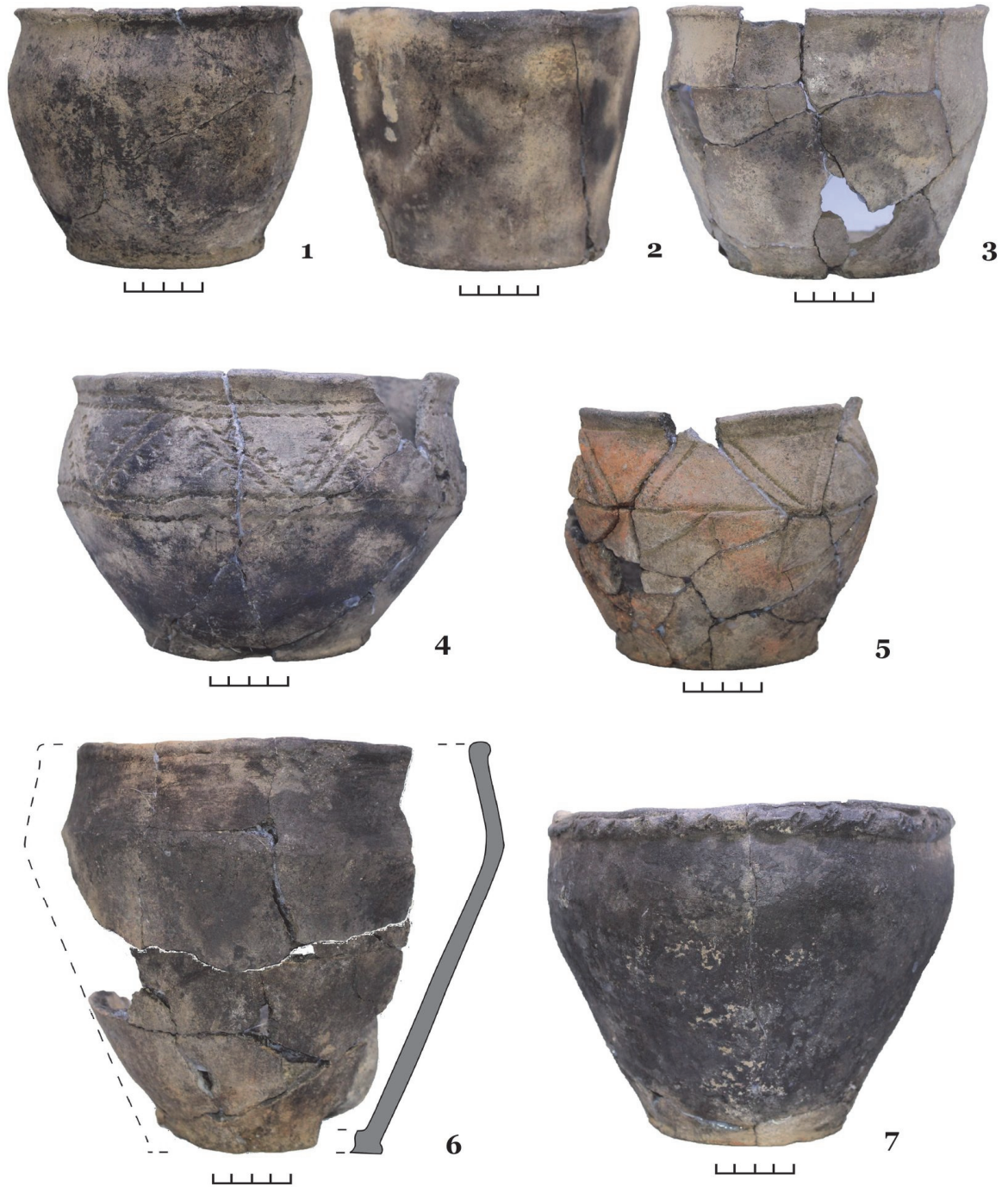

Рис. 126. Камеральні роботи в експедиційному таборі

Рис. 127. Польова камеральна лабораторія

Рис. 128. Курганна група «Могила Бабакова». Курган 4: 1 – посудина х насипу, 2 – поховання 1, 3 – поховання 7, 4 – поховання 3, 5 – поховання 2, 6 – поховання 4, 7 – поховання 6

Рис. 129. Курган 4. Посудина х насипу

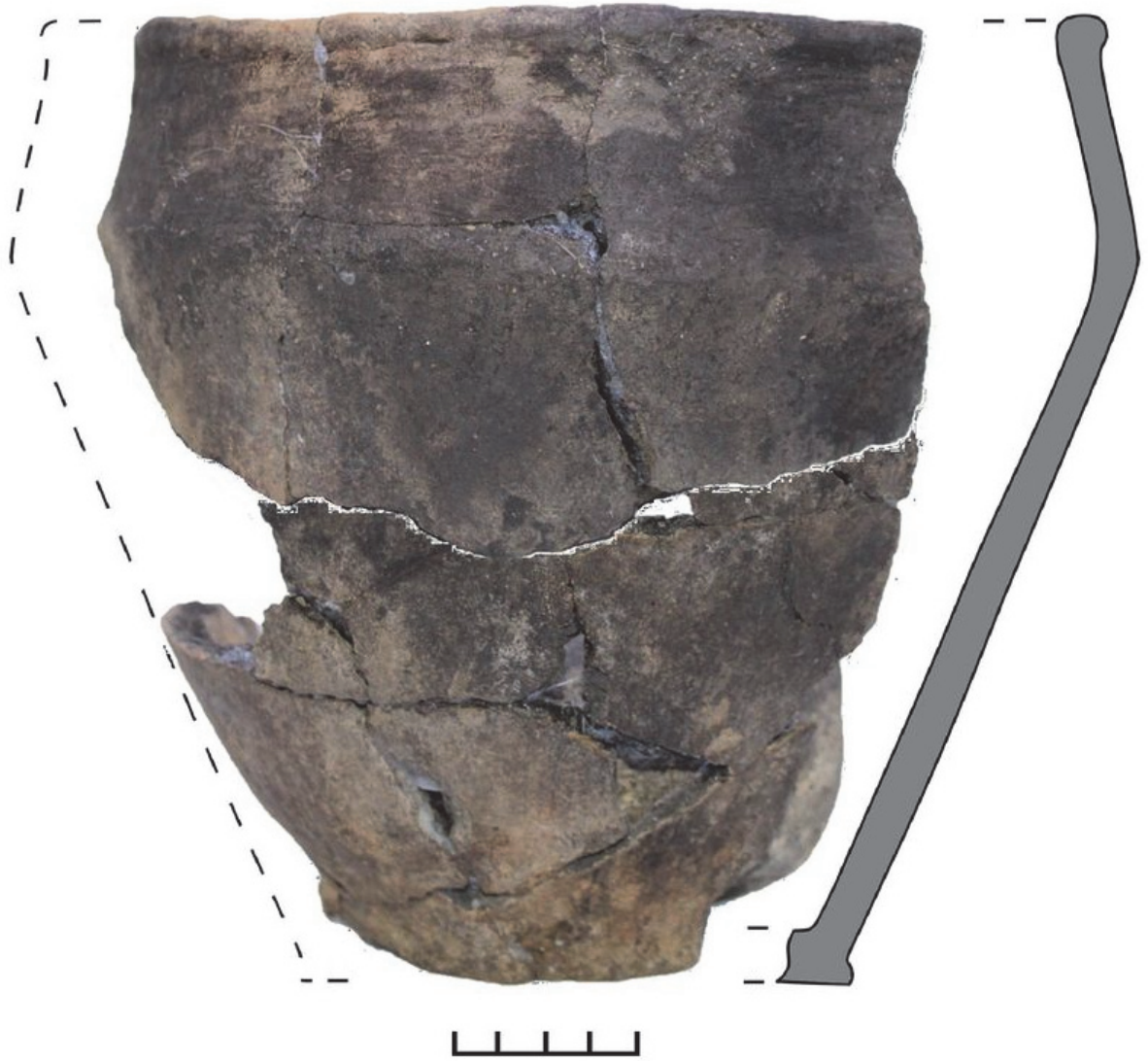
Рис. 130. Курган 4. Посудина з поховання 1

Рис. 131. Курган 4. Посудина з поховання 2

Рис. 132. Курган 4. Посудина з поховання 3

Рис. 133. Курган 4. Посудина з поховання 4

Рис. 134. Курган 4. Посудина з поховання 6

Рис. 135. Курган 4. Посудина з поховання 7

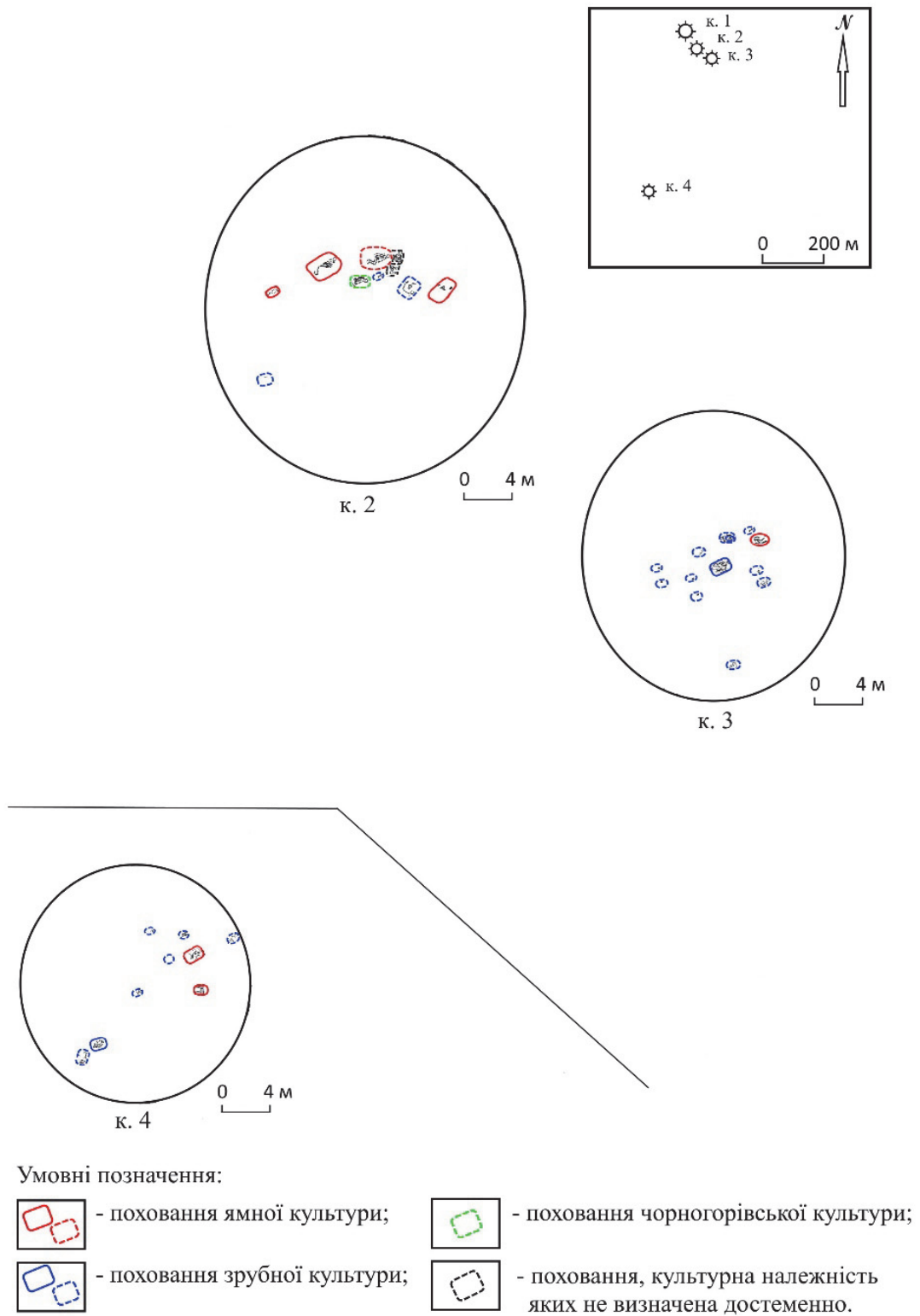
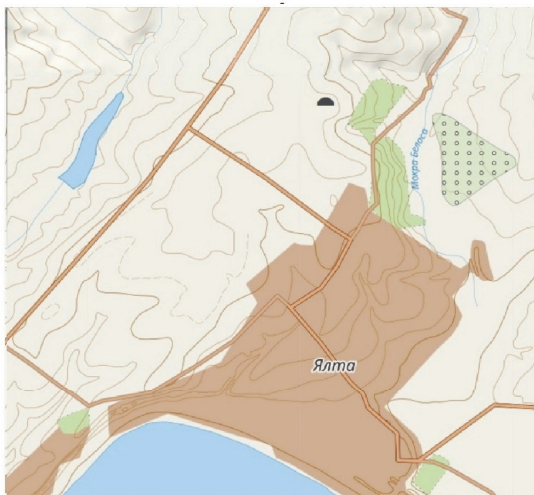

Рис. 136. Планіграфія поховань курганної групи «Могила Бабакова»

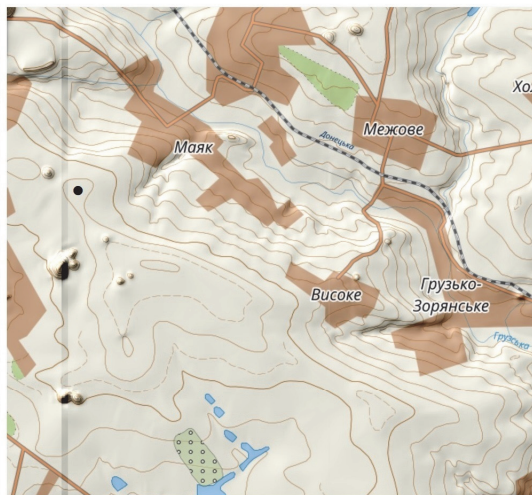

1

2

3

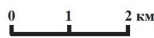

Рис. 137. Місцезнаходження досліджених пунктів: 1 – за фізичною картою Північного Приазов'я; 2 – Ялта; 3 – Високе

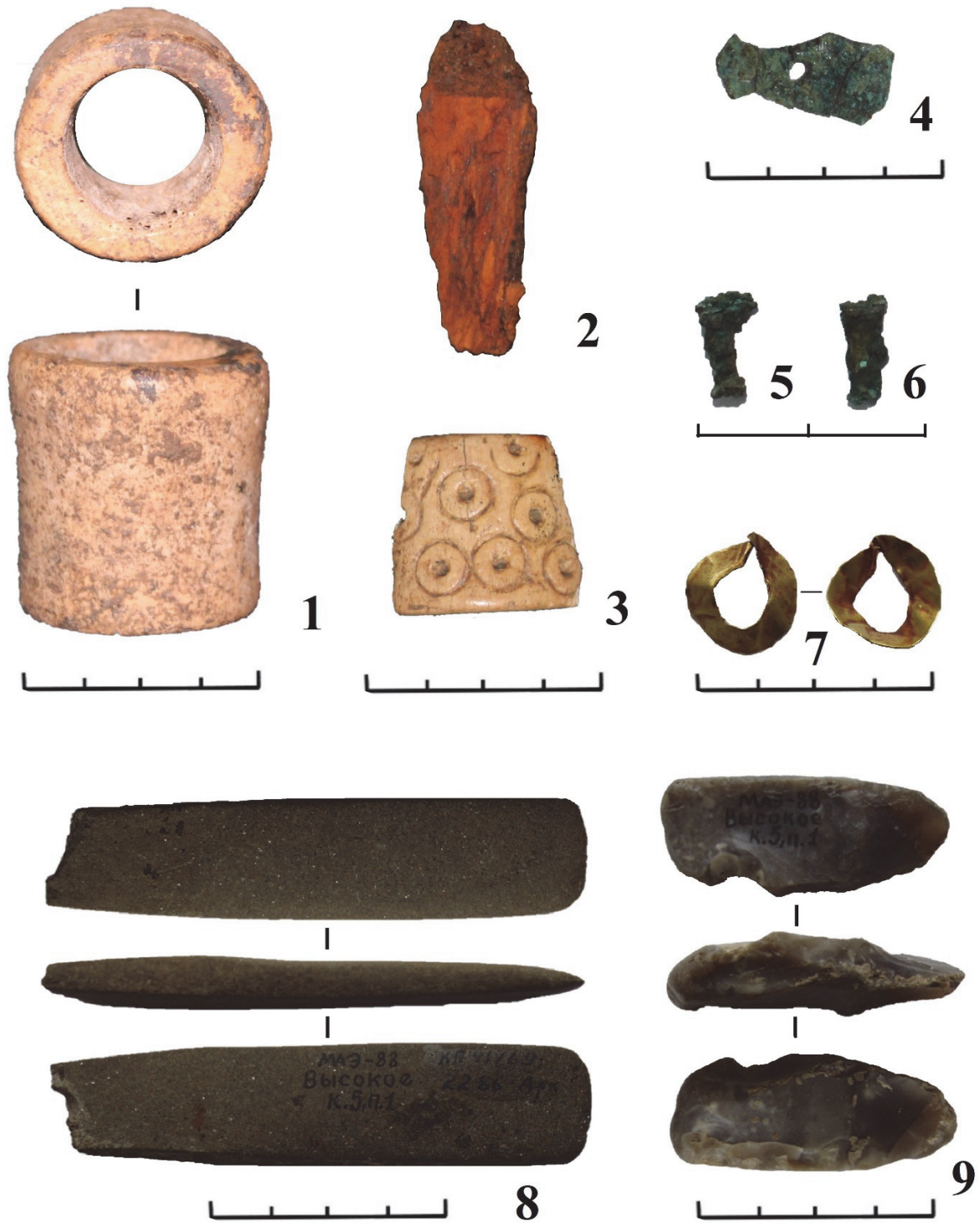

Рис. 138. Поховальний інвентар: Ялта (1 – 6), Високе (7 – 9)

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АДУ – Археологічні дослідження в Україні
АЕ МДУ – Археологічна експедиція Маріупольського державного університету
АО – Археологические открытия
ВОПА ДОКМ – Відділ охорони пам'яток археології Донецького обласного краєзнавчого музею
ВУАК – Всеукраїнська археологічна комісія
ДАЗ – Донецький археологічний збірник
ДАС – Донецький археологічний збірник
ДГ – давній горизонт
ДОКМ – Донецький обласний краєзнавчий музей
КТ – кістки тварини
МКМ – Маріупольський краєзнавчий музей
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
СП – сучасна поверхня
УООП – Украинское общество охраны памятников
GPS – Global Positioning System (супутникова система навігації)
R – репер

Наукове видання

**СЕРІЯ:
«АРХЕОЛОГІЯ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я»
ТОМ 2.**

В. О. Забавін, С. Г. Небрат, М. В. Булик

КУРГАННА ГРУПА «МОГИЛА БАБАКОВА»

Колективна монографія

Керівник видавничого проекту *Зарицький В. І.*

Підписано до друку 30.06.2021. Формат 60x84 ¹/₈.

Ум. друк. арк. 24,18. Обл.-вид. арк. 22,71.

Тираж 300.

Видавець і виготовлювач: ТОВ «Видавництво «Ліра-К»»,

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3981 від 15.02.2011.

03142, м. Київ, вул. В. Стуса, 22/1.

тел./факс (044) 247-93-37; (050) 462-95-48

Сайт: lira-k.com.ua, редакція: zv_lira@ukr.net